

ALXAN BAYRAMOĞLU

**MÜXTƏSƏR AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATI
TARİXİ OÇERKİ**

(Qədim dövrdən 1930-cu illərədək)

Əsər Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Elmi-Metodiki Şurasının «Azərbaycan dili və ədəbiyyat» bölməsinin 07.05.2012-ci il tarixli iclasının (protokol № 27) və Respublika Təhsil nazirinin 07.08.2012-ci il tarixli (№ 1433) əmri ilə dərs vəsaiti kimi təsdiq edilmişdir.

“Elm və təhsil”
Bakı – 2013

Elm və Təhsil Mərkəzi
Təfəkkür Universiteti
Kitabxana

8365

Elmi redaktor: Teymur Kərimli
AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Rəyçilər: Xəlil Yusifli
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Təyyar Salamoğlu
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Yaqub Balayev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məti Osmanoglu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Alxan Bayramoğlu. Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi очерki
(Qədim dövrdən 1930-cu illərədək). Bakı, "Elm və təhsil", 2013, 200 səh.

Azərbaycan ədəbiyyatı qədim tarixə, rəngin və zəngin ideya və mövzular aləminə çoxşaxəli istiqamət və inkişaf mərhələlərinə malikdir. Filologiya elmləri doktoru, professor Alxan Bayramoğlunun (Məmmədovun) çoxillik elmi araşdırmalarının və tədris-metodiki fəaliyyətinin nəticəsi kimi üzə çıxan bu kitabda milli ədəbi ictimai fikrin qədim (İslam xilafətindən əvvəl) dövrdən 1930-cu illərə kimi olan dövrünün ədəbi şəxsiyyətləri, abidələri, düşüncə və yaradıcılıq istiqamətləri izlənilmiş, onlara münasibət bildirilmişdir. Kitabın «Sosrealizm: itkilerimiz, qazanclarımız» bölməsində isə sovet imperiyası dövrü milli ədəbi-mədəni düşüncə və yaradıcılıq məsələlərinə nəzər salınmışdır.

Kitab filoloq mütəxəssislər, doktorantlar (və aspirantlar), müəllim və tələbələr, həmçinin abituriyentlər üçün faydalıdır.

4702000000
N098 – 2013 *qrifli nəşr*

© «Elm və təhsil», 2013

*Atam Bayram Məmməd oğlu
Yusifovun unudulmaz xatirəsinə və anam
Şəfiqə Şəmistan qızı Yusifovanın 85 illiyinə
həsr edirəm.*

KİTABIN YARANMASINA DAIR

*S*öz yox ki, belə bir geniş dövrün, hər cəhətdən zəngin və rəngin ədəbiyyatımızın inkişaf yolunu, ayrı-ayrı mərhələlərinin və ədəbi şəxsiyyətlərinin özgül cəhətlərini kiçik bir kitabda müxtəsər şəkildə əks etdirmək üçün araşdırıcının arxalanacağı çoxsaylı elmi mənbə də olmalıdır. Xoşbəxtlikdən milli ədəbiyyatşünaslığın hazırkı səviyyəsi və uğurları bu cür cəhdlərin reallaşmasına imkan verir. Biz də 1998/99-cu tədris ilindən başlayaraq əvvəl Elm və Təhsil Mərkəzi “Təfəkkür” Universitetində, 2003/2004-cü tədris ilindən isə Odlar Yurdu Universitetində filologiya və jurnalistika fakültələrində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi fənnindən mühazirələr oxuyarkən həmin elmi və elmi-metodiki bazaya, həmçinin öz araşdırmalarımıza arxalanmışıq. 2006-cı ildə tərtib və nəşr etdirdiyimiz “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” adlı tədris proqramında qədim dövrdən 2005-ci ilə qədərki dövr əhatə olunmuşdu. 2007-ci ilin iyununda akademik Teymur Bünyadov mənə üçcildlik “Azərbaycan etnoqrafiyası” kitabının yazılı ədəbiyyat fəslini yazmağı tapşırdı. Qədim dövrdən 1930-cu illərə qədərki dövrü əhatə edən həmin müxtəsər öçerk “Azərbaycan etnoqrafiyası” kitabının 2007-ci ildə çapdan çıxan üçüncü cildində getdi və maraqla qarşılandı. Öçerkin həcm məhdudluğu xüsusən, XIX əsr və XX sərin əvvələri

mərhləsini son dərəcə müxtəsər yazmağıma gətirib çıxardı... Həm bu, həm də Azərbaycan MEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda hazırlanıb artıq bir neçə cildi çapdan çıxan çoxcildlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin beçinci cildinin müəlliflərdən biri kimi yaxından iştirakım məndə həmin oçerki yenidən işləyib bir qədər təkmilləşmiş və genişləndirilmiş şəkildə ayrıca kitab kimi çap etdirmək istəyi yaratdı. Ədəbiyyat İnstitutunun mərhum direktiru akademik Bəkir Nəbiyevin həmin cildin "Ön söz"ünün yazılmasını mənə həvalə etməsi bu istəyi bir qədər də sürətləndirdi. Həmin istək, tapşırıq və təcrübənin nəticəsi olaraq ön sözü həm də bu kitabın ikinci hissəsi kimi bir qədər geniş yazdım. Oxuculara təqdim olunan bu tədqiqatın faydalı olacağı ümid və inamı isə bizim təsəlli və mükafatımızdır.

Müəllif

UZUN YOLA MÜXTƏSƏR BAXIŞ

Azərbaycan ali təhsil sistemində aparılan yeniləşmə və dəyişmə prosesi bir sıra dəyərlərə yeni yanaşma tələb etməklə yanaşı, dərsliklərin və dərs vəsaitlərinin də təzələnməsini zəruriləşdirir. Yerinə yetirilməsi zəruri olan vəzifələrdən biri də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin bir semestr ərzində tədris olunmasını nəzərdə tutan fakültələr və ixtisaslar üçün yeni tipli dərsliklərin və dərs vəsaitlərinin yaradılmasıdır. Bu baxımdan, Alxan Bayramoğlunun hazırladığı “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi öçerki” kitabı müasir tədris prosesinin zəruri ehtiyacından irəli gəlir.

Bu vəsaitdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ən qədim zamanlardan başlayaraq müasir dövrümüzdə qədər keçib gəldiyi uzun tarixi yola nəzər salınmış, müəllif ədəbiyyat tariximizin təkamül prosesini asan başa düşülən bir tərzdə izləməyə çalışmışdır. Faktlarla zəngin olan kitab Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının əldə etdiyi ən yaxşı nailiyyətlərə əsaslanmaqla yanaşı, müəllifin şəxsi araşdırmalarını, fakt və hadisələrə fərdi yanaşmasını əks etdirmək baxımından maraqlıdır. Kitabda ayrı-ayrı müəlliflərin adları və əsərləri tarixdən təcrid olunmuş şəkildə “müstəsna” hadisə kimi deyil, milli mədəniyyət tariximizi formalaşdıran və obyektiv qanunauyğunluqlara tabe olan prosesin kontekstində təqdim edilir ki, bu da kitaba həm filoloji, həm də pedaqoji baxımından elmlilik gətirir, ədəbiyyat tarixinin mənimsədilməsinə faydalı zəmin təşkil edir.

İstər ədəbiyyat tarixi ilə məşğul olan mütəxəssislərin, istərsə də ədəbiyyat tariximizi dərinlən öyrənməli və bilməli olan orta və ali təhsilli vətəndaşların təsəvvüründə ədəbiyyat tarixinin, onun ayrı-ayrı dövrlərinin sistemli mənzərəsinin yaradılması mühüm aktualıq kəsb edir. Onu da xüsusi vurğulamağa dəyər ki, hər bir dövrü təmsil edən konkret şəxsiyyətlərin yaradıcılığının ədəbiyyat tarixinin təkamülü fonunda öyrənilməsinin əhəmiyyəti yalnız

ədəbiyyatşünaslıq elminin əhatə dairəsinə qapanıb qalmır, milli mədəniyyətimizin düzgün dərk olunması baxımından daha geniş, daha əhatəli yanaşma tələb edir. Tarixi proseslərin davamlılığı, şəxsiyyətin tarixə təsiri, bədii metod anlayışının tarixlə bağlı təkamül kimi məsələlər tədris prosesində daha qabarıq üzə çıxır və bu məsələlərin elmi və metodiki baxımdan həllinə böyük ehtiyac olduğu üçün Alxan Bayramoğlunun “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi oçerki” vaxtında atılmış addım kimi əhəmiyyətli-dir.

Kitabın maraqlı bölmələrindən biri də “Sosrealizm: itkilərimiz, qazanlarımız” adlanır. Daha çox nəzəri aspektdə işlənmiş bu hissədə müəllif Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yarım əsrdən uzun sürən ziddiyyətli bir dövrünə müxtəsər nəzər salır, sovet ideologiyasının təsiri altında yaranan ədəbiyyatın aparıcı istiqamətlərini: həm hakim ideologiyanın tabeliyindən çıxıb bilməmiş ziddiyyətli tərəflərini, həm də milli maraqları ifadə edən, onun keşiyində duran təmayülləri təhlil edir. Təqdir olunmalı haldır ki, bu bölmədə ədəbiyyata inkaredici baxış bucağından yanaşılmamışdır, ədəbiyyat tariximizin ağırlı tərəfləri təhlil olunduğu kimi, onun nailiyyətləri də obyektiv qiymətləndirilmişdir.

Müəllif tədqiqat apararkən müasir Azərbaycan filologiyasının, tarix elminin, eləcə də mümkün olduğu qədər beynəlxalq səviyyədə aparılmış tədqiqatların son nailiyyətlərinə əsaslanmış, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında hələ də həll edilməmiş qalan bir sıra anlayışların elmi cəhətdən dəqiqləşdirilməsinə cəhd göstərmişdir.

Məti OSMANOĞLU
filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru

MİLLİ ƏDƏBİ FİKRİN İNKİŞAF YOLU

Bədii ədəbiyyat xalqların ruhi aləmini, mədəni dünyabaxışını və düşüncə tərzini onun dünyanı və ətraf aləmin bütün proseslərini dərk etmə mərhələlərini və xüsusiyyətlərini, habelə ailə və məişət həyatını, cəmiyyətdə kişi və qadının, ailə, övlad məhəbbətinin, dövlətçilik baxışlarının, döyüş və qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik, sevgi, sədaqət, etibar, dəyanət, humanizm, insanpərvərlik və s. mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini özündə bu və ya başqa şəkildə əks etdirir. Odur ki, hər hansı xalqın bütün yönləri ilə tanınması ehtiyacı onun ədəbiyyatının öyrənilməsi zərurətini qarşıya çıxarır. Azərbaycan yazılı ədəbiyyatı folklordan xeyli sonra yaransa da, mənsub olduğu xalqın zəngin və çoxçalarlı etnik düşüncə mədəniyyətinin bütün tərəflərini və mərhələlərini özgün ideya-estetik ifadə xüsusiyyətləri ilə əks etdirməsi baxımından da diqqəti cəlb edir.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, İslam xilafəti Azərbaycanda bərqərar olana qədər bu ərazidə yaradılan ədəbi və mədəni abidələr ərəblər tərəfindən məhv edilmiş, əvəzində yerlərdə İslam dininin və xilafətin möhkəmlənməsinə xidmətə yönəldilən yeni bir mədəniyyət – ümumislam mədəniyyəti formalaşdırılmağa başlamışdır. Odur ki, İslamaqədərki Azərbaycan ədəbi-mədəni sərəvətindən bu günümüzə ancaq bəzi “qırıntılar”, bədii və tarixi nümunələr gəlib çatmışdır. Lakin cüzi olmalarına baxmayaraq, həmin nümunələr də ən qədim dövr Azərbaycan bədii-fəlsəfi düşüncəsi haqda müəyyən təsəvvür almağa yardımçı ola bilər.

Azərbaycan ədəbiyyatının İslamaqədərki ilkin yazılı nümunələri xeyli dərəcədə ortaq xarakterli olsa da, yəni həmin əsərlərdə digər türk xalqları ilə ortaq xüsusiyyətlərin ifadəsi qabarıq nəzərə çarpsa da, orada Azərbaycan türklərinin gələcək fərdi keyfiyyətlərinin ilkin işartıları da görünməkdədir. Belə ki, yad dillərə tərcümələrdə bizə gəlib çatması ilə müəyyən deformasiyalara uğrama-

sına baxmayaraq, Musa “**Kalankaytuğunun** «Alban ölkəsinin tarixi» əsərində özünə yer tapan şair Dəvdəkin «**Cavanşirin ölümünə ağı**» şeirində qəhrəmanlığa, cəngavər hökmdar şəxsiyyətinin əzəmət və qüvvətinə dərin inam, güvənə hissi qabarıq duyulur. Cavanşirin qətlindən doğan kədər in ağırlığı da elə bu duyğuların dərinliyi və fikri-hissi tutumundan irəli gəlir. Cavanşirin hökmdar ləyaqəti, şahlıq qüdrəti, insanlıq sifəti haqda oxuyuruq:

Arslan kimi qüdrətliydi o, öz arslan yatağında,
Düşmənləri zağ-zağ əsər, donardılar qabağında
Zəhmi ağır... ürəklərdə məhəbbəti dərya qədər,
Qüdrətinə baş əyərdi ağsaqqallar, başbilenlər.
Uzaq-uzaq ellərəcən yayılmışdı şan-şöhrəti,
Dünyalara ün salmışdı ləyaqəti, mərifəti.
Bütün cahən vəsf edirdi qüdrətini, əməlini,
Qaranlığa işıq salan ağıl, kamal məşəlini.*

Şair göstərir ki, Cavanşirin ölümü ilə sanki böyük bir el, şanlı bir diyar «yetim qaldı». Ölkəni başsız (başçısız) görən yağılar indi, «qapır baltasını». Dəvdək nigarançılıqla öz-özündən soruşur ki, görəsən bu müsibətdən sonra «üstümüzə basqınçıların sürü-sürü alay çəkməsi» nəticəsində «solacaqımı təpiklərdə Cavanşirin yaratdığı nar cənnəti, nərgiz bağı».

Müsibətnamədə düşməne bəslənən qəzəb və nifrətin sonsuzluğu bu fəlakət və kədər in ağırlığından doğur, güc alır. Şair Dəvdəkin vətəndaşlıq kədəri onun mənsub olduğu xalqın – Azərbaycan türklərinin fikrini, vətənə, dövlətə və dövlətçiliyə, taleyə və yığvala (iqbala) bəslədiyi duyğu və baxışları layiqincə ifadə edir:

Mənim ağım nə qu quşu, nə də pəri nəğməsiür,
Qatarından ayrı düşmüş bir durnanın naləsidir.
Yetim qaldı böyük şəhər, başsız qaldı polad qala.
Ömür boyu görməmişik bu cür matəm, bu cür bəla!...

* Tərcümə X.R. Ulutürkündür. Bax: Xəlil Rza Ulutürk. Turan çələngi, Bakı. Elm, 1992, səh. 539-542.

... Başımızın tacı düşdü,
Taxtımız da, baxtımız da yetim qaldı
Gücümüzün şan-şöhrəti
Səninlə bir basdırıldı.

Əsərdə xalqımıza məxsus çarəsizlik dolu qəzəb və nifrətdən irəli gələn qarğışlar da özünün xarakterik ifadəsini tapmışdır. Şair qatilləri, oxucuya bic, zətıqırıq, alçaq, rəzil və s. kimi epitetlərlə təqdim edib, onları belə lənətləyir:

Atasından xəbərsiz, bic... zətıqırıq, özü gürzə.
Sürüm-sürüm qoy sürünsün, həsrət qalsın xoş bir üzə.
Qarğışlara, nifrətlərə, lənətlərə dözə-dözə,
Qoy sülənsin bu dünyada, Qabil kimi əsə-əsə...
... Cəhənnəmtək od püskürsün qoy İroda – dəhşətli çar.
Əmr etsin ki, ürəyində yuva salsın soxulcanlar.
Yandıraraq, söndürərək, öldürərək, dirildərək.
Didim-didim didsin onu kor əqrəblər, ac ilanlar...

VII əsr və VIII əsrin başlanğıcını Alban (Azərbaycan) ədəbiyyatının zirvə dövrü kimi xarakterizə edən filologiya elmləri doktoru Voroşil Qukasian şair Dəvdəkin «Böyük hökmdar Cavanşir üçün ağı» qəsidəsi, onun ideya – sənətkarlıq xüsusiyyətləri və bədii-estetik məziyyətləri haqda yazır:

«... Təxminən 140 misradan ibarət olan bu qəsidə ağı, akad. H.Araslının dediyi kimi, «yüksək qəsidə-mədhəyyə ünsürləri ilə lirik mərsiyə ünsürlərini özündə cəmləşdirir.

Qəsidənin məzmunundan aydın olur ki, onun müəllifi ellin və İran ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olan və Ön Asiyanın qədim tarixini mükəmməl bilən bir şairdir. Qəsidə janr etibarı ilə qədim yunan, formaca isə Şərq poeziyasına məxsus akrostixlə yazılmışdır. Onun birinci bəndi «a» hərfi ilə başlanır, sonrakı bəndlərdə isə hərf ardıcılığına riayət olunur».¹

¹ Q.Voroşil. Qafqaz Albaniyası. Bakı, «Öyrətmən», 1993, səh. 55.

Bütün bunlarla yanaşı, yuxarıdakı təhlildən də görüldüyü kimi, şair Dəvdəkin hökmdar Cavanşirin ölümünə həsr etdiyi qəsidə – ağı bütünlüklə Azərbaycan-türk düşüncəsinin bədii-fəlsəfi təzahürü və onun ruhi-mənəvi aləminin ideya-estetik ifadəsinin ədəbi-tarixi faktıdır, nümunəsidir.

Mahmud Kaşğarının məşhur lüğətində – «Divanu lüğət-it türk»də gətirilən bədii nümunələrin içərisində yazılı ədəbiyyata məxsus poetik parçalar da az deyil. Mütəxəssislərin haqlı qənaətinə görə, bütövlükdə həmin tarixi-ədəbi parçalar özündə yazıldığı vaxtdan əvvəl 1500 ildən artıq bir dövrün etno-kulturoloji yaddaşını qoruyub saxlamaqdadır.

Doğrudan da, «Lüğət»dəki ayrı-ayrı ədəbi-bədii nümunələrdə bizim etnik əcdadlarımızın dünyanın dərkinə, təbiət hadisələrinə, onlarla münasibətin ayrı-ayrı cəhətlərinə, habelə cəmiyyət, ailə məişət, sevgi, məhəbbət, təlim-tərbiyə, bir sözlə mənəviyyat və əxlaq məsələləri ilə yanaşı, təsərrüfat həyatına dair də çoxlu bədii-poetik parçalar, nümunələr vardır. Bu nümunələrdə daşlaşmış, mənəvi-əxlaqi yaddaşımızın davranış və mədəniyyət, mənəviyyat kodlarının rişələri uzaq əsrlərdə görünürsə, həmişəcavan pöhrələri hazırkı həyatımızda öz əbədiyaşar rayihəsi ilə mənəviyyat və əxlaq dünyamızı nurlandırır.¹ Həmin rişələrin qol-qanad verdiyi yaşıl budaqların ruhtəzələyən əbədiyaşarlıq keyfiyyətini VI-VIII əsrlərin tarixi-ədəbi abidəsi olan Orxon və Yenisey kitabələrində də görürük.

Yenisey kitabələrindəki tarixi-ədəbi nümunələri Y.Stebleva «epitafiya lirikası», V.Osmanlı isə «epitafiya ədəbiyyatı» kimi təqdim və təhlil edirlər. Əslində bu nümunələrdə janrın təbiətindən doğan lirizm və həzinliklə yanaşı, türk (Azərbaycan) övladının soy-etnik düşüncə və məişət mədəniyyəti, dünyabaxışı, həyat və kainat, Tanrı və insan münasibətləri haqda fikir və qənaətləri, habelə gələcək nəsillərə, türk gəncliyinə öyüd və nəsihətləri özü-

¹ Bax: Alxan Bayramoğlu. Mahmud Kaşğarlı və onun "Divanu lüğət-it-türk" əsərində türk xarakterinin ideya-bədii əksi. "Türkologiya" jurn., 2008 №1-2, səh. 76-87

nün geniş və dolğun ifadəsini tapmışdır. Burada Tanrının iradəsinə dərin inam «Mən Tanrı dövlətinin elçisi idim», «Altı tərkibli xalqın bəyi idim», deyimlərində tapırsa, həyat dərslərindən alınan qənaət etnosun varlığının qorunması və gələcək mövcudluğunun təminatı qayğısı ilə süslənmiş başçı, ağsaqqal nəsihəti «Qara xalqım, möhkəmlənin», «El qanununu dağıtdınız, əfsus, siz, elim, xanım...», «Dörd ayaqlı ilxım, səkkiz ayaqlı dövlətim (olduğu üçün) dərdim yox idi» və s. şəkildə meydana çıxır.

Tanrı iradəsinə, onun himayəsinə inam dolu türk qüdrətinə güvənc Yenisey tarixi-ədəbi nümunələrində olduğu kimi, Orxon ədəbi abidələrində də aparıcı leytmotivdir. Özü də ictimai-fəlsəfi və ədəbi qənaət burada daha geniş və epik planda ifadə olunmaqdadır. Qeyd edək ki, Orxon yazılı ədəbi abidələri də həm qəbirüstü kitabə olması, həm də digər baxımdan Yenisey ədəbi nümunələri ilə doğmalaşır. Bununla yanaşı Orxon tarixi-ədəbi nümunələri həcminə, təhkiyə tərzinə və ideya-məzmun tutumuna görə Yenisey yazılı ədəbi nümunələrindən fərqlənir.

Orxon ədəbi abidələrində bir qayda olaraq türk tarixi, türk xalqlarının formalaşma və məskunlaşma prosesi, bu yolda qarşılaşdığı çətinliklər və apardığı mübarizələr, qəhrəmanlıq, alpliqlə dolu müharibələr, habelə dünyanın yaradılışına, Tanrı ilə türkün ruhi bağlılığına, dövlətçilik, məişət və s. məsələlərə münasibəti də bədii-sənədli şəkildə ifadə olunmuşdur. Həmin nümunələrdəki bədii bir növ macərəçılıqla, daha doğrusu, taleyin axtarışı ilə bağlıdırsa, sənədlilik onların ədəbi salnamə xarakterindən irəli gəlir.

Qədim türklər, o cümlədən Azərbaycan türklərinin əcdadları yerin, göyün, suyun, türk ruhunun, türk irqinin əbədi həyat təminatçısı olması inamı ilə həmişə bol şirin sulu, təmiz havalı, zəngin təbiətli yerlərə meyilli olmuşlar. Orxon ədəbi abidələrində də ulu babalarımızın ruhların varlığına, kainatın ruhu olduğuna və bu ruhun əbədiliyinə bəslədikləri inam onların səmaya meyilli, Tanrıya yaxın olmaları, özlərinin Tanrı övladı kimi seçilmişlərdən, müqəddəslərdən olmalarına bəslədikləri dərin inam və bu təsəvvürlərdən irəli gələn türk xalqını (etnosunu) qorumaq, onun artıb möhkəmlənməsini, Tanrının bu etnosun boynuna qoyduğu

dünyanın, yaradılışın nizamının təmin edilməsinə xidmətə sövq etmək qəsdı ilə onun ruhunu rıqqətə gətirərək xeyirxah fəaliyyətə təşviq ideyası və əzmi öz əksini tapmışdır. Yolıg Tiginin yazdığı Gül Tigin ədəbi abidəsində oxuyuruq:

«Üstdə mavi göy, altda qonur yer yarıldıqda ikisinin arasın-
da insan oğlu yaranmış. İnsan oğlunun üzərində əcdadı Bumın xa-
qan, İstəmi xaqan (taxta) oturmuş. Oturub türk xalqının elini, qa-
nununu yaratmış, tərtib etmiş. Sonra Tanrı buyurduğu üçün, Tan-
rının iradəsi olduğu üçün, özümün bəxtim olduğu üçün xaqan
oturdum... Qismətim olduğu üçün öləsi xalqı dirliyə yüksəltdim,
yalın xalqı donlu, yoxsul xalqı varlı, az xalqı çox etdim».

Ona görə gələcək nəsli düşmənin «şirin sözüne, yumşaq
hədiyyəsinə» adlanmamağa çağıraraq xəbərdarlıq edirdi ki, qan-
mayıb türk qanununu pozanda, «qanın su kimi axdı, sümüyün dağ
kimi yatdı». Lakin Tanrı bu xalqı qorumaq istədiyi üçün hər belə
böhranlı anda ona müdrik, qüdrətli bir başçı göndərüb həmin
xalqın xilasını təmin edir. Odur ki, özünün Tanrı himayəsində
olması və ona görə də «üstdən Tanrı basmasa, altda yer dəlilməsə
türk xalqının eli, qanunu dağılmaz», o məğlub olmaz inamı, qətiy-
yəti ilə Tanrı iradəsinin təcəssümü olduğuna inandığı hər hansı
varlığın və əqidənin (dinin) də himayəsi yolunda daim ayıq-sayıq
və mətin, cəsur dayanmışdır.

Elə islam dininin də Tanrı töhfəsi olduğuna inandığı üçün-
dür¹ ki, İslam mədəniyyəti sistemində Azərbaycan xalqının özgün
yeri, çəkisi və payı vardır.

VII əsrdən başlayaraq ölkədə ərəbdilli poeziya intişar tapır.
Musa Şəhəvatın incə və ülvi məhəbbət lirikası, Xalid ibn” Abdul-
lanın hökmdarlara və xəlifələrə həsr edilmiş mədhiyyələri, İsmayıl
İbn Yəssarın etnik yaddaş və təəssübkeşlikdən mayalanmış müba-
riz ruhlu poeziyası xalqın mənəvi-əxlaqi dünyasına hopdurulmaq-
da və hopmaqda olan islam əxlaqında Azərbaycan-türk mədəniy-

¹ Bax: Alxan Bayramoğlu. Orxon ədəbi abidələrində kainat və insan haqqında düşüncələr, «Kainat» jurnalı, 2001, 1. səh.35-37

yətinin çalarlarının da boy göstərməkdə, yaşamaqda davam etdiyini göstərirdi.

Xilafətin inzibati amirlik tələblərindən irəli gələn hökmlərə görə xilafət daxilindəki həmin dövr Azərbaycan ədəbiyyatı da ərəb dilində yaranmağa məcbur idi. Bununla yanaşı, VII-VIII əsrlərdə xilafətin hüduudlarında hələ Azərbaycan dilində də əsərlər yazılırdı. Bərəkəveyh Zəncani, Əbu Abdulla adlı şairlərin türk-Azərbaycan dilində qələmə aldıkları məhəbbət mövzulu şeirlər fikrimizə dayaqdır. Özü də bu şairlərin əsərlərindəki lirik «mən» özünün ulu əcdadlarına «boy verməsi» ilə diqqəti cəlb edir.

İslamın fütuhət, qanlı müharibələr, talan və qırğınlar mərhələsinin ardınca gələn nisbi sakitlik, bir növ «bal ay» dövrü başladı. Həmin dövrdə Xilafətə daxil olan xalqların yaradıcı əməkləri ilə ümumislam mədəni və ədəbi sərvət sistemi yaradıldı. Söz yox ki, ümumislam mədəniyyətinin yaradılmasında Azərbaycan türklərinin də xüsusi payı vardır. Özü də həmin payın çəkisi heç də az deyil.

İslam mədəniyyəti və mənəvi-əxlaqi dünyasında, bütün bu sistemin bərqərar olub möhkəmlənməsində oynadığı xüsusi rol, malik olduğu çəki digər türk xalqları kimi Azərbaycan türklərinin də qəlbini qürur və təəssüb hissi ilə doldururdu. Bununla yanaşı, İslam fütuhətindən keçən bir neçə əsrlik dövr bu mədəniyyət və əxlaq sisteminə daxil olan etnoslar, xalqlar üçün «bal ayı dövrünün» məstedici duyğularını zəiflətməkdə idi. Odur ki, islama daxil olan xalqların hər biri özlərinin etnik, mədəni və mənəvi iradələrini ortaya qoymağa daha çox meyllənməyə başlayırdılar. Təbərinin təsvirlərindən də aydın olur ki, xilafətin ayrı-ayrı inzibati dairələrində, o cümlədən Azərbaycanda müqavimət hərəkatları (Babək üsyanı və s.) formalaşmağa başlamışdı. Söz yox ki, bu hərəkatların tarixi-ədəbi ilhamvericiləri də var idi. Təəssüf ki, həmin müəlliflərin ədəbi əsərləri günümüzə gəlib çıxmamış, hərəkat alovlarının və onları boğan qəzəb tonqallarının atəşində məhv olmuşdur...

Bütün bunlarla yanaşı X-XI əsrlərdə xilafət daxilində xüsusi müdriklik, uzaqqörənlik və tədbirliliklə yuxarıda haqqında danış-

dığımız «Divanu-lügat-it-türk» əsəri ilə yanaşı, **Yusif Balasaqunlunun** «Qutatqu bilik», sonrakı əsrlərdə isə **Əlişir Nəvainin** «Mühakimətül-lügəteyn» tipli əsərləri meydana çıxmağa başladı. Bu əsərlərdə öz qüdrət və qabiliyyətinə inamdan, etnik intellektin dərkindən doğan özünə güvənc və dəyanətin verdiyi cəsarət, təəssüb və öz mənlisini, iradi məninə ortaya qoymaq təşəbbüsü diqqəti cəlb edir. Yəni həmin əsərlərin müəllifləri mənsub olduqları xalqın xilafət və islam mədəniyyəti dünyasına verdiyi mədəni, mənəvi-əxlaqi sərvətin və hərbi qüdrətin dəyərini dərk etdikləri üçün onların fərdi mədəni-mənəvi dəyərlərini kifayət qədər genişliklə ifadə edən əsərlər yazıb islam mədəniyyətindəki çəkirlərinin miqyasını nümayiş etdirmək üçün özlərində cəsarət tapdılar.

Doğrudur, bu əsərlər birbaşa Azərbaycan xalqına mənsub olmayıb, türksoylu xalqlar üçün daha çox orta qarakter daşıyırdı. Bununla belə, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, həmin ortaqlıqda Azərbaycan xalqının özgün payı var idi.

IX-XII əsrlərdə Şərq intibahının tərkib hissəsi kimi, dövrün inzibati, ideoloji tələblərinə uyğun olaraq, Azərbaycan ədəbiyyatı əsas etibarilə ərəb və fars dillərində yaranırdı. Həmin dövrdə fəaliyyət göstərən Mümkən Təbrizi, Xəttat Nizami Təbrizi, Əli Təbrizi, İskafi Zəncani, Qətran Təbrizi, Kafi Zəfər Həmədani, Mənsur Təbrizi, kimi qüdrətli Azərbaycan şairləri sözə, onun tanrı qüdrətinə sonsuz ehtiram bəsləyərək onu şit, bayağı və çox zaman mənasız xarakter daşıyan mədhiyyəçiliyə sərf etməkdən qaçmağa çalışırdılar. Bu şairlər bədii ədəbiyyatın həqiqət, ədalət və insanlıq, humanizm mövqeyindən çıxış etməsinə üstünlük verir və öz qələmlərini də məhz həmin istiqamətlərdə işlətməyə daha çox diqqət yetirirdilər.

İskafi Zəncani bütün bunlarla yanaşı, dövrün ictimai-tarixi haqsızlıqlarına, cəmiyyətdəki mövcud bərabərsizliyə, zülmə və ədalətsizliyə qarşı özünün poetik etirazlarını ucaltmaqdan çəkinmirdi.

Kafi Zəfər Həmədani poeziyasında həyatdan, Tanrının insana bəxş etdiyi nemətlərdən bacarıqla, müdrikliklə bəhrələnməyə çağırışın aparıcı motiv olması onun şüxluğunu, bu poeziyada hə-

yat eşqinin güclü olduğunu göstərirdi. Bütün bunlar həmin poetik nümunələrin ideya-estetik baxımdan kamilliyini və zərifliyini də təmin edirdi. Çünki onlar incə zövqün və həssas qəlb çırpıntılarının məhsulu olaraq yaranırdılar.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri də **Qətran Təbrizidir** (1012-1088). Yaradıcılıq irsi «Divan»dan və fars dilinin izahlı lüğətinə həsr edilmiş «Ət-təfəsir» adlı elmi əsərdən ibarət olan bu şairin poeziyasına yüksək şeir texnikası, incə zövq və iti müşahidənin rəngin ideya-estetik ifadə və üslub bənzərsizliyi xasdır. Qətranın lirik qəhrəmanı dünyanın gözəlliklərini bütün zərifliyi və daxili incəliyi ilə duyur. Bunun nəticəsidir ki, onun poeziyasında həyatilik, təbiilik, insan duyğularının realist ifadəsi üstünlük təşkil edir.

Q.Təbrizinin insan və həyat, gözəllik və məhəbbət, aşiq və sevgili münasibətləri haqda qənaətləri də özgündür. Çünki bu qənaətlər mücərrəd arzu və xəyallardan deyil, gündəlik yaşantılardan hasil olmuşdur.

Nə qədər hər sirri içə salım mən?

Nə qədər şadlığa həsrət qalım mən?

Yarım cəfasına nə qədər dözüüm?

Nə qədər pis görüb yaxşı bilim mən?

Q.Təbrizi hər bir şeyə, hadisə və münasibətlərə, duyğu və düşüncəyə həqiqətin gözü ilə baxmaq tərəfdarıdır. Odur ki, dostuna (oxucusuna) hər hansı addımı atmadan qabaq düşünüb, düzgün yol seçdikdən sonra hərəkət etməyi məsləhət görür.

Həyatdakı harmoniyadan, təbiətin bənzərsiz, rəngin və zəngin gözəlliklərindən bəhrələnərək onları poetik bir dillə vəsf etmək qüdrəti, insanlığın, saf eşqin qədrini bilib bu əxlaqi məziyyətləri təqdir və təbliğ məharəti Qətran Təbrizi poeziyasının xarakterik xüsusiyyətlərindəndir. Q.Təbrizi insanları eşqdə sabitqədəmliyə, vəfadarlığa çağırırdı.

Bütün bunlarla yanaşı, Q.Təbrizi insan və həyat, cəmiyyət və kainatın dərki istiqamətində ictimai-fəlsəfi düşüncələrini poetik dillə ifadə edir, xalqa əmin-amanlıq arzulayırdı. Qətran Təbrizliyə

görə, insan normal yaşamağa, həyatdan zövq alıb özünü dünyanın və ilahi varlığın dərki üstə kökləməyə daha çox haqlıdır.

Şair Təbrizdə doğulsa da, onun həyat və fəaliyyətinin əsas hissəsi Gəncədə keçmişdir. Bu hal Q.Təbrizinin yaradıcılığında vətən həsrəti ilə yoğrulmuş qürbət poeziyasının da meydana çıxması ilə nəticələnmişdi. Bütün bunlar şairdə həm də mədhiyyəçilikdən, bədii sözü ucuz tutmaqdan uzaq olub həqiqətin gözünə dik baxmaq ovqatı yaradırdı. Həmin ovqat isə poetik sözün materialı kimi üzə çıxır, özünün ideya-estetik ifadəsini tapırdı.

Qətran poeziyasındakı həyatilik şairin obyektivliyi ilə yanaşı, tarixi və ictimai hadisələrə diqqət və marağından, onları poeziya dili ilə təsvir etmək meylindən də mayalanır. Şairin 1046-cı il Təbriz zəlzələsinə həsr etdiyi qəsidə və digər əsərləri bu fikri söyləməyə əsas verir. Onun qəsidə, rubai və qəzəllərində işlətdiyi epitetlər, müqayisə və mübaliğələr də real həyatdan, təbiətin özündən gəlir. Qətranın ilin fəsillərinə və onlara uyğun olaraq təbiətdə baş verən dəyişikliklərə həsr etdiyi poeziya nümunələri özünün bənzərsiz zərifliyi, məzmun zənginliyi, mənə dərinliyi, ideya-estetik gözəlliyi ilə diqqəti cəlb edir:

Camaat büründü büsbütün xəzə,
Ağaclar üstündən əsdikcə xəzan.
Havalar tutuldu, sular duruldu,
Dünya hiddətləndi, qocaldı cavan.
Almayla, heyvayla, narla dolu bağ,
Boş qaldı lələdən, güldən gülüstan
Kəklik qaqqıltısı kəsildi dağdan,
Qırqovul sədası gəlmir tarladan.

Q.Təbrizinin poeziyası üçün həyatilik, düşündürücülük, nəsihətçilik, ictimai-fəlsəfi dərinlik xasdır. Onun yaradıcılığı Əbülülə Gəncəvi, Ə.Xaqani, Fələki Şirvani, N.Gəncəvi və b. şairlərə dərin təsir etməklə yeni ədəbi istiqamətin və ənənənin əsasını qoymuşdur. Bunun nəticəsidir ki, Qətranın yaradıcılığı müasirləri, yaxın xələfləri və sonrakı əsrlərin elm və sənət xadimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, Azərbaycan ictimai-bədii fikri islam mədəniyyəti daxilində yaransa belə, özgün etnik-əxlaqi və mənəvi keyfiyyətləri ilə seçilirdi. Bu özgünlük təbiət və insan gözəlliklərinə münasibətdə, insan və kainat, insan və ilahi varlıq münasibətlərinin ictimai-fəlsəfi dərkində, humanizm, vətənpərvərlik, eşqdə dözümlülük və sabitqədəmlikdə, təbiət və insan gözəlliklərinin incəlik və zərifliklərini duyub ondan zövq almaq qabiliyyəti və həmin duyğuların poetik dillə ifadəsində, ailə və məişət münasibətlərinə baxışlar sistemində, həqiqət və ədalət-pərəstlikdən irəli gələn cəsarət və qorxmazlıqda, vətənə, yurda bağlılıq dolu həsrət və qəhrəmanlıqda, əməyə yaradıcı münasibətdə və s. fərdi etnik cizgilərdə və çalarlarda aydın nəzərə çarpır.

Azərbaycan xalqının elmi intellektual qabiliyyətinin yüksək səviyyəsini **Xətib Təbrizin (1030-1109)** yaradıcılığında aydın görmək olur. Mənsub olduğu xalqa məxsus öyrənmək, elmi həqiqətləri dərk etmək ehtirası və hər hansı məsələnin həllində və ya məqsədə çatmaq yolunda göstərilən əzmkarlıq, səbr və dəyanət, uzaqgörənlik və elmi təfəkkürün hüdudsuzluğu bu dahi şəxsiyyətin şərq humanitar elminə verdiyi töhfələrdə və fəaliyyət bioqrafiyasında öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatlarında klassik ərəb ədəbiyyatının beş əsrlik – VI-XI əsrlər dövrünü əhatə edən Xətib Təbrizin¹ elmi demokratizmi, fakt və təcrübəyə üstünlük verməsi, elmi həqiqət axtarışlarında cəsarət və əzmkarlığı və s. keyfiyyətləri onun elmi öyrənmək, bilik və bacarığını təkmilləşdirmək üçün heç bir fiziki, iqtisadi və mənəvi çətinlikdən qorxmayıb «Piyada Təbrizdən Şama qədər» uzun bir yol qət edib Nizamiyyə mədrəsəsində qərar tutmasında, həmçinin «Əbu Təmmam divanının şərhii», «Həməsənin şərhii», «Nitqin istilahnın düzəlişi», «Səqt əz-zəndin şərhii», «On qəsidənin şərhii», «Quranda hallanma», «Nəhvə aid qısa xülasə», «Əruz və qafiyə elminə dair qısa xülasə» və s. əsərlərində öz qabarıqlığı və orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Təsədüfi deyil ki,

¹ Bax: Malik Mahmudov. Piyada... Təbrizdən Şama qədər – Bakı, Yazıçı, 1982, səh. 131-133.

28365

«ləbləri həyat çeşməsi olan», «nərgis gözlü», «zülfləri ənbər qoxuyan», «dişləri inci» gözəli təbii, real varlıqdır, Yef övladıdır. Fələki «Divan»ının çox səhifələrində bu gözəlin rəngarəng təsvir vasitəsilə poetik portreti öz inikasını tapır».¹

Dövrünün bir sıra tarixi fakt və hadisələrini özündə əks etdirməsi ilə həm də tarixi mənbə kimi böyük əhəmiyyətə malik olan¹ F.Şirvaninin poeziyasının ideya-fəlsəfi axtarışlarına ictimai-tarixi hadisələrdən doğan dövrün cövr-cəfasından şikayət və haqsızlıqlara qarşı etiraz motivləri də qarışır. Bu hal onun «Həbsiyyə» silsiləsinə daxil olan və həmin ad altında yazdığı şeirlərdə daha qabarıq nəzərə çarpır. Elə zindan həyatının səhhətində törətdiyi pozuntuların nəticəsi olaraq, Fələki cavan yaşlarında vəfat etmişdir.

Bu dövrdə İzzəddin Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Qivami Mütərrizi Gəncəvi kimi dövrünə görə kifayət qədər tanınmış şairlər də fəaliyyət göstərirdilər. Həmin şairlərdən **İ.Şirvaninin** yaradıcılığında iti və həssas müşahidələrdən yaranan incə və zərif duyğuların əlvan təbiət lövhələri ilə müqayisəli təsviri, insanın təbiətlə harmoniya təşkil edən lirik duyğu və düşüncələrinin tərənnümü, habelə dövrün hadisə və saray məclislərinin real canlı boyalarla bədii əks etdirilməsi əsl sənət nümunələridir. İzzəddin Şirvaniyə görə bütün hallarda insan canlı aləmin, kainatın bir hissəciyi olmaqla, onunla vəhdətdədir. Ona görə şair insanın dərkinə məhz bu mövqedən – yəni onu kainatla birgə götürərək yanaşır.

Mücirəddin Beyləqaninin aşiqanə lirik qəzəllərində, rübai və qəsidələrində insan duyğularının obrazlı təsvir və tərənnümünə üstünlük verilir. Bu zaman digər müasirləri kimi, o da Qətran Təbrizi ənənələrinə sadıq qalaraq əlvan təbiət lövhələri yaratmaq məharətini nümayiş etdirir.

M.Beyləqani yaradıcılığı əsasən qəsidə, qəzəl və rübailər üçün xarakterik olan tərənnüm, vəsf və dünyanın dərkə məsələlə-

¹ R.Azadə. Fələki Şirvani. Bakı, Elm, 1986, səh. 48-49.

¹ Ətraflı bax: Yənə orada, səh. 36-38.

rinə həsr edilsə də, burada zamanədən şikayət motivləri də nəzərə çarpməqdadır.

Qivami Mütərrizi yaradıcılığında demokratik meyl müasirlərinə nisbətən üstündür. Mənbələr onu N.Gəncəvinin gah əmisi oğlu, gah da qardaşı kimi göstərir. Q.Mütərrizi Gəncəvi özünün peşəsi və şairlik qüdrəti haqda belə yazırdı:

Şairlikdə yoxdur mislimi görən,
Çörəkçilikdə də hələ təkəm mən.

Qivaminin poeziyası başdan-başa insana məhəbbət, onun romantik duyğu və ideallarına, humanist keyfiyyətlərinə və intellektual səviyyəsinə hörmət üstə köklənmişdir. Odur ki, o, bu bəşəri qabiliyyət və gözəlliklərin normal inkişafına əlverişli zəmin olmayan dövrəyə tənqidi yanaşmışdır. Şair bəşər övladı üçün arzuladığı xoşbəxt, ideal dövrəni görə bilmədiyi üçün dərin kədər və düşüncələr aləminə qərq olur. Bu real duyğuların qəmli mənzərələrini bənzərsiz poetik lövhələrlə göz önündə canlandırır. O, qara saçları cavanlıq gecəsi, ağaran saçları isə qocalıq sübhü kimi mənalandıraraq insan ömrünün mərhələlərini belə təsvir edir:

Cavanlıq gecəsi məndən ayrıldı,
Başımda işvəkar bir sübh açıldı.
Getdi eys gecəsi, gəldi dərd günü,
Bütün sirlərimin açdı üstünü
Olsa da bir kəklik kimi duruşum,
Fəna ovlağında kəklik – ov quşum.
Xalis qızıl kimi olsam da mətin,
Əcəlin ağzıdır mənə kəlbətin.

Həyatın bütün bu reallıq və qanunauyğunluqlarına göstərdiyi ayıq fəlsəfi münasibətin nəticəsidir ki, Qivami insan ömrünün qocalıq qayğılarını da xatırlatmağı lazım bilir:

Axirət evinin fikrin etməli,
Rahatlıq mülkünü atıb getməli.

Şair həyatın mənasını əyləncələrdə yox, mənalı, ayıq yaşamaqda görür. Bu hal onun yaradıcılığında didaktik istiqamətin meydana çıxmasına səbəb olur. Qivaminin poeziyası forma və

məzmununa görə bitkin, sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından olvandır.

Azərbaycan ictimai-bədii fikrində insana, onun kainat, təbiət və cəmiyyətlə münasibətinin forma və üsullarına getdikcə artan maraq özünün ideya və məzmununa görə də təkmilləşməyə başlayır. İnsana, onun varlığın seçilmiş olması barədə bəslənən və təlqin edilən bu fikir intibahı ictimai düşüncədə çeşidli istiqamətlərin yaranması ilə nəticələnir. İnsanın saflığı, mənəvi-əxlaqi kamilliyə çataraq, onu qorumaq vəzifəsinin müqəddəsliyinin bədii ədəbiyyatda tərənnümü, nəfs, tamah, kin, ədavət və s. şər qüvvələr üzərində ağılı və əxlaqın, paklıq və insanpərvərliyin, humanizm və ədalətin, bir sözlə, xeyirin qələbəsinin vəsfi, habelə insanın daxili dünyasının ecazkarlığına nüfuz etmə cəhdlərinin təbiət və insan gözəlliklərinin vəhdətinin bədii-estetik əksi fonunda üzə çıxması, bütün bu ecazkarlıqların lirik «mən»də oyatdığı vurğunluq eşqinin məstedici cazibəsi ədəbi-estetik düşüncə ilə ictimai-fəlsəfi fikrin bir-biri ilə qovuşmasını təmin edən amillərdən oldu.

İnsana, onun arzu və ideallarına bəslənən hörmət və sevgi yaradana, tanrıya olan məhəbbətlə yaxınlaşmağa başladı. Həmin proseslər dövrün poeziyası ilə yanaşı, elmi-fəlsəfi fikrinin də ana xəttinə çevrildi.

Bütün bunlar **Şihabəddin Sührəverdinin** (1154-1192) dühasında öz vəhdətini tapdı. Onun «Hikmətül-ışraq», «Əl həyakil ənnuriyyə», «Təvariqül-əнвар», «Risaleyi-ruzi ba cəmaəti-sufiyan», «Risaleyi-əqle-sorx», «Risaleyi-pərtövnamə», «Risaleyi-səfire-simorq», «Risalat-ət teyr» və s. elmi əsərlərində və poeziyasında insanda ideya-əxlaqi və ruhi-mənəvi nur, işıq axtarışları və bütövlükdə kainatın, yaradılışın dərkinə yönəlmiş ardıcıl və inadlı cəhdlərin ədəbi-fəlsəfi təzahürü ilə qarşılaşırıq. İnsana, onun daxili dünyasının ülviliyinə bəslənən bu eşq öz məzmununa görə də yenidir – panteist mahiyyətlidir. Həmin eşqin insana, onun idrakına və həyatın estetikasına çılgınlıqla, məcnunənə bağlılığı əslində bütün bu keyfiyyətlərin ilahi məzmun və mahiyyətdə duyulub hiss olunmasından qidalanır. Kamil insan axtarışları ruhi-ilahi varlığın timsalında, ilahi-insan məzmununda dərk və qəbul edilir.

Beləliklə, vəhdəti-vücut və ruhun əbədiliyi fəlsəfəsi elə islam düşüncəsinin özündən mayalanaraq ona meydan oxumağa, onun həmin dövrdə ehkamlanmış və təhriflərə məruz qalmış müddəalarının qarşısına maneə kimi çıxmağa başlayır. Pak və yaradan, ilahi və müqəddəs, nur dolu ruhu dörd ünsürə, maddi varlığa qarşı qoyan Ş.Sührəverdi yazırdı:

Məni ölmüş bilib qəmli dayanan,
Ağlayan dostlara çatdırın xəbər;
Elə zənn etməyin ölmüşəm daha,
And olsun allaha «mən» necə ölər.
Mən bir sərçə idim, bu, qəfəsimdi.
Uçaraq boş qoydum onu sərbəsər
Allahı görürəm burda gözümlə,
Bunu xalqa gizli verirəm xəbər.
Ruhları çıxarın bədənlərləndən,
Onda haqdan sizə görünər əsər.

Şair ruhların onların uçmağına əngəl olan qəfəslərindən – bədənlərləndən çıxarılmasını ölüm kimi yox, əsl həyatın başlanğıcı, onu öz ideal və amalına qovuşduran bir vasitə, yerdəyişmə kimi dərk və qəbul edir. Bu panteist məhəbbət fəlsəfəsinin əsasını ruhun birliyi, vahidliyi təşkil edir. Ona görə də Ş.Sührəverdi sözüne belə davam edir:

Dəhşətə gəlməyin can verən zaman,
Bu, yerdəyişmədir, köçə bərabər.
Bizim ruhumuzun mayası birdir,
Bir şeydən yoğrulub bədənlər yeksər.
Mən sizi görürəm özümdə hər vaxt,
Mənim özüksünüz hamı sərəsər.

Bütün bunlarla yanaşı, Şihabəddin Sührəverdinin işraqiyyə təlimi, nur fəlsəfəsi tərkidünyalıqdan tamamilə uzaqdır. Bu təlim həyat eşqi, yaşamaq həvəsi, əxlaqi saflıq, humanizm, xeyirxahlıq və insanlıq, halallıq və sevgidə sabitqədəmlik, vəfadarlıq, nəfs, tamah üstə iradi və əqli hökəmranlıq, zəhmətsevərlik və çalışqanlıq kimi mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin vəhdətindən yoğrulmuşdur. O, insanları qəmdən uzaq olub, şən, şux, eys-ışrətlə yaşamağa, «ömür

bitməmişkən bu fani dünyadan kam almağa» çağırırdı. Eyni zamanda bildirirdi ki, bütün yaxşılıqlar da, pisliklər də, üz verən xeyir və şər əməllər də əslində ayrılıqda kiməsə deyil, hamıya aiddir, mənsub və məxsusdur. Çünki ruh ədəbi və bütövdür. Ayrı-ayrı fərdlər və nəsilər isə bu bütövlüyün tərkibindədirlər:

Hamımız üçündür xeyir olanlar,
Hamıya aiddir üz verərsə şər.
Mənə mərhəmətdir sizə mərhəmət,
Bilin, arxamızca ey gələn bəşər.

Şair bir canlının – zərrənin zədələnməsini, məhvini bütövlükdə bədənin, kainat sisteminin zədələnməsi və ya əksinə hesab edir. Ona görə də insanlığı təbii, ekoloji sistemi hamının varlığı, xoşbəxtliyi, gələcəyi nəminə qorumağa, insanı, insanlığı gözdən salmayıb uca tutmağa çağırırdı.

Əlbəttə, əsrlərdən bəri formalaşaraq ehkama çevrilən islam düşüncəsinin mühafizəkar qüvvələri onun sərhədlərinin, yaratdığı çərçivələrin üstünə kölgə salınıb xilafətin dağıdılması ilə barışa bilməzdilər. Bu tipli hər hansı təşəbbüsə qarşı onlar amansızlıqla müqavimət göstərirdilər. Şihabəddin Sührəverdi də öz ideyalarının yolunda həmin amansızlığın qurbanı oldu, qətlə yetirildi. Lakin onun nur təlimi, işraqiyyə fəlsəfəsi və ruhun bütövlüyü, əbədiliyi ideyaları ictimai-ədəbi və fəlsəfi düşüncədə pərvəriş taparaq yeni və rəngin forma və məzmununda davam və inkişaf etdi, Yaxın və Orta Şərqi intibah ideyalarının ideya-estetik tərkibində qərar tutdu. Məhsəti Gəncəvi, Ə.Xaqani, N.Gəncəvi, Ə.Cami, M.Övhədi, İ.Nəsimi, M.Füzuli, M.V.Vidadi və digər xələflərinin yaradıcılıq dünyasını öz nuru ilə işıqlandıraraq onların milli mədəni və ideya-əxlaqi vəhdətinin elmi-fəlsəfi təminatçılarından birinə çevrildi.

Məhsəti Gəncəvi (1097/98-1188) XII əsr islam şərqi intibahının tanınmış Azərbaycan təmsilçilərindəndir.

Mənicə Xatın Məhsəti Gəncəvi XI əsr görkəmli Azərbaycan şairi Qətran Təbrizidən sonra rübai janrında yazan və bu janrın həm bədii-estetik, həm də ideya-məzmun cəhətdən inkişaf edib kamilləşməsində xüsusi xidmətləri olan mütəfəkkir şairdir. Onun

ədəbi irsində rübailərlə yanaşı qəzəl, qitə, şeir-tapmaca (lüğət), mənzum hekayə də vardır.

XIII əsrdən üzü bəri müxtəlif tarixi, ədəbi və bədii mənbələrdə; cüng və təzkirələrdə onun haqqında müəyyən informasiyalara, fikir və münasibətlərə rast gəlinə də, şairənin həyat yolu və ədəbi irsi XX əsrin ortalarından sistemli şəkildə öyrənilməyə başlanmışdır.

M.Gəncəvinin əsərlərini ilk dəfə kitab şəklində 1857-ci ildə İran alimi Şəhab Tahiri Tehrandə nəşr etdirmişdir. 1963-cü ildə isə alman-macar alimi Frits Meyer Veysbadendə (Almaniya) buraxdırdığı “Gözəl Məhsəti” kitabında onun həyat və yaradıcılığında bəhs etmiş və əsərlərini öz monoqrafiyasına sonunda vermişdir. Azərbaycan alimi professor Xəlil Yusifli də 1984-cü ildə çap etdirdiyi “Məhsəti Gəncəvi” monoqrafiyasına həm də şairin əsərlərini öz tərcüməsində daxil etmişdir. Professor Rəfail Hüseynovun “Məhsəti necə varsa” monoqrafiyası 1989-cu ildə işıq üzü görmüşdür. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Xəlil Hüseynov isə 1980-ci illərdən başladığı elmi araşdırmalarının nəticələrini 2008-ci ildə nəşr etdirdiyi “Mənicə Xatın. Məhsəti Gəncəvi (491-583 h.h.) (1097-98/1187-88)” adlı monoqrafiyasında ümumiləşdirmişdir. Bundan başqa H.Araslı, M.Hüseyn, M.S.Ordubadı, M.Sultanov, Ç.Sasani və b. Məhsətinin şəxsiyyəti və ədəbi irsi haqqında söhbət açmışlar.

Mənbələrin şəhadətinə görə, Mənicə Xatın Məhsəti Gəncəvi Azərbaycanın Gəncə şəhəri yaxınlığında doğulmuş, yaxşı təhsil görmüş, ud, cəng, dəf çalmağı, rəqs etməyi, oxumağı və bədahətən şeir söyləməyi, həmçinin zahiri və daxili mənəvi gözəlliyinin mükəmməlliyi, birinin digərini tamamlaması ilə diqqəti cəlb etmiş, şöhrətlənmişdir. Uca boylu, sarışın, cazibədar çöhrəli, ünsiyyətçil, dostluqda sadıq, şəxsiyyətə bütöv olan Məhsəti Gəncəvinin gənclik illəri Gəncə yaxınlığında tacirlərin, müxtəlif peşə və sənət adamlarının, yaşadıkları ayrı-ayrı ədəbi-mədəni, dini-irfani cəmiyyətlərin, o cümlədən əxiliyin intişar tapdığı Xərabat deyilən yerdə keçmiş, dünyagörüşü, azad fikirlilik xarakteri əsasən burada formalaşmışdır.

Səlcuq hökmdarı Sultan Səncərin kiçik qızı Səti xanımla yaxın ülfəti Məhsəti Gəncəvinin bir müddət Sultan Mahmud Səlcuqi, onun ölümündən sonra yenə Səti xanımın təşəbbüsü ilə Sultan Səncər sarayında yaşamasına səbəb olmuşdur. Sultan Səncərin öldürülməsindən bir qədər əvvəl Gəncəyə qayıtsa da, Atabəy Məhəmmədin dəvəti ilə ömrünün sonlarını onun sarayında keçirmiş və nəhayət ahil yaşlarında yenidən Gəncəyə qayıdıb ömrünü orada başa vurmuşdur. Saraylara üz tutmaq məcburiyyəti isə Məhsətiyə azadfikirliliyinə, dini xurafata, qadın hüquqsuzluğuna qarşı çıxdığına və digər başqa səbəblərə görə məruz qaldığı təqiblərdən yaxa qurtarmaq, uzaqlaşmaq məcburiyyəti də səbəb olmuşdur.

O, şəxsi və ruhi azadlığını qoruyub saxlaya biləcəyinə təminat verə bilən bir gəncə – dövrünün tanınmış ziyalı və şairlərindən olan Gəncə Xətibinin oğlu Tacəddin (Tacəddin Pure Xətibi Gəncə) ilə 28 yaşında ailə qurmuş və bu izdivacdan iki oğul sahibi olmuşdur.

Xəlil Hüseynov təhlilə cəlb etdiyi maddeyi-tarix rübaiyə, ayrı-ayrı mənbələrin müqayisəli şərhinə əsasən Məhsəti Gəncəvinin doğum və vəfat tarixlərinin 1097/098-1188 olması qənaətinə gəlmişdir.¹

Onun rübailərində insana, insan ləyaqətinə və əxlaqi məziyyətlərinin gözəllik və bənzərsizliyinə sonsuz hörmət və məhəbbətin ideya-estetik təzahürü qabarıqdır. Bu hal Məhsətinin insana bəslədiyi saf və ali duyğulardan qüvvət alır. Həmin duyğular poetik təsvir obyektinin – insan gözəlliklərinin həyatiliyi və etnik koloriti ilə də seçilir:

Yolda tutdum onu and-amanla mən,
Tərlədi gül üzü həya-şərmdən.
Solğun bənizimə güldü lütf edib,
Əks oldu bənizim dişində, əhsən.

¹ Bax: Xəlil Hüseynov. Mənicə Xatın Məhsəti Gəncəvi. Bakı, "Avropa" nəşriyyatı, 2008, səh.120; 127.

Bu rübaidəki aşıqlə məşuqun etno-psixoloji davranışları və mənəvi-əxlaqi aləmləri yüksək poetik, sənətkarlıqla təsvir olunmaqla, gözümüz önündə klassik bir Azərbaycan türkü obrazını canlandırır. Həmin sevgililər özlərində Azərbaycan xalqına məxsus etnik-mənəvi əxlaq və davranış normalarını çox gözəl cəmləşdirmişlər. Bu eşq əsiri olan gənclərin əsl insani keyfiyyətləri, onların saflıqla, həyat eşqi və zərifliklə yığılmış insani xüsusiyyətləri şair tərəfindən məhəbbət və vurğunluqla, hörmət və ehtiramla təsvir və tərənnüm edilmişdir.

M.Gəncəvinin poeziyası insanın daxili mənəvi dünyasına nüfuz etməklə, həm də «... həyata faciəli münasibət bəsləmir, onun gözəlliyini, sevincini tərənnüm edir. İnsanda nikbinlik vardır, həyatdan nəşələnmək, zövq almaq meyli oyadır. ... İnsanı, insanın... duyğularını tərənnüm edir... Bu da İntibah dövrü ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətlərindən biridir».¹

İntibah ədəbiyyatının əsas qayəsi isə insana, onun təbii mənəvi dünyasına, ruhunun azadlığına, iradə sərbəstliyinə, fikrinin nəhayətsizliyinə, hisslərinin sərbəst ifadəsinə və s. yüksək hörmət və məhəbbətlə yanaşmaq, onun təbiətindən, təbiiliyindən gələn səmimiyyətinə dəyər verməkdən ibarətdir. Bu cəhətdən

Bir gecə əlimə keçdi o canan,
Yüz-yüz öpüş aldım bal dodağından.
O, söymək istədi, amma mən dərhal,
Söyüşü öpüşlə sındırdım yaman.

rübaisi lirik qəhrəmanın öz məşuqu ilə görüşün real mənzərəsini sənətkarlıqla təsvir etməsi baxımından dəyərləndirilməlidir. Məhsətinin lirik qəhrəmanın dodaqları yarının “mim” ləbindədir. Yarının gümüş qoynu onun güllü baharıdır. Onlar iki canda bir ürəkdirlər. Odur ki, aşıq öz “nadir mirvari”sinin qədrini çox gözəl bilir. Aşıqlə məşuqun bu bütövlüyünün məntiqi fəlsəfi əsasını Məhsəti onların hər ikisinin dörd ünsürdən – torpaq, od, su və havadan əmələ gəlməsində, ilahi vəhdətində görür:

¹ Xəlil Yusifov. Məhsəti Gəncəvi. Bakı, Yazıçı, 1984, səh. 117.

Daşda od olsan da, ey saqi, əgər
Əcəl suyu səni bir gün söndürər.
Bu dünya torpaqdır, mütrüb, qəzəl de,
Saqi, nəfəs yeldir, badə ver, yetər.

İstedadlı ədəbiyyatşünas alim, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Çingiz Sasani M.Gəncəvinin bu tipli (məzmunlu) rübailərini təhlil edərkən onların fəlsəfi-irfani fikir yükü haqda, haqlı olaraq, yazır: “Şairə (Məhsəti Gəncəvi – A.B.)... dolayısı ilə təbiətin estetikasını nəticə etibarını ilə insan vücudunda, insan əxlaqında aramaq istəyir. Bu arama prosesini şairə sanki pərdə arxasında, insanın iç aləmində nümayiş etdirir...”

Məhsəti ümumi halda bildirmək istəyir ki, təbiət dörd ünsürdən ibarət varlıq aləmləri dəyişkəndir. Bu dəyişkənlik onun təkamülünün əsas qanunudur. Bu təkamülün başlanğıcı oyanış, eşq ilə birgəyaşayış, vəhdət, sonu isə fəna, ayrılma, fəraq hər şeyin başlanğıca qayıdışdır”.¹

İnsan həyatının, ümumən təbiətin, canlı varlığın dörd ünsürü həm də dörd zaman hüdudundan keçərək ilkinliyinə qovuşur. Həmin zaman hüdudunun dövriliyi isə kainat və insan gözəlliyinin, mənəvi və irfani harmoniyanın ənginliyidir.

İsrağa gün lələ od alovlandırdı,
Dünən nərgiz xəcalət yaşı gözündən axıtdı.
Bu gün bənövşə torpağa ətir qatdı,
Sabah səhər yeli səmən sovuracaqdır.

(sətri tərcümə Çingiz Sasanindir)

Məhsəti Gəncəvi təkcə təbiət və insan varlığının vəhdətini, onun bənzərsiz və təkrarsız estetik harmoniyasını poeziyaya çevirmir. O, təbiətdə olan bütün enerji, varlıq və xarakterin, incəlik və təzadla dolu systemsizliyin, zahiri uyğunsuzluğun insan varlığına süzülməsini, hopmasını, onda təcəlla etməsinin qanuniliyini, qa-

¹ S.Sasani. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında naturalist ədəbi-fəlsəfi fikir. Bakı, Elm, 2007, səh. 159.

nunauyğunluğunu verir. Daha doğrusu, “şair dolayısı ilə təbiət-insan həyatında bir bənzəyiş, bir qanunauyğunluq görməkdədir”.¹

Bu cür ictimai-fəlsəfi qənaətlər bədii düşüncədə naturalist baxışların formalaşmasına, sənətdə (heykəltəraşlıq, rəngkarlıq, rəqs, musiqi və s.) və bədii ədəbiyyatda naturalizmin bir sistem halına gəlməsinə rəvac verdi. Nəticədə bədii sənətin bütün sahələrində natural yanaşma və təsvir adi normaya çevrildi. Ancaq əxlaq normalarını aşmadan. Məhsətinin indi erotik, bəzən də parnoqrafik təsir buraxan rübailəri də dövrün məhsuludur. Ancaq qədim mənbələrin yazdığına görə, M.Gəncəvi irsinə salınan hədsiz açıq-saçıqlığı, əxlaq normalarını tamamilə aşması ilə seçilən yazılar əsasən onun rübailərinə başqaları tərəfindən parodiya kimi qələmə alınan nümunələrdir.

Məhsəti poeziyasındakı naturalist meyl və düşüncə isə təbiət kimi, onun ayrılmaz hissəsi olan insan varlığının və ruhunun azadlığının, onun təbii istək və arzularına qoyulan hər cür qadağanın qəbuləilməzliyidir. Ona görə o, insan azadlıq və arzularına sipər çəkmək istəyən hər cür xurafata, bu xurafatın təmsilçilərinə qarşı çıxır, onları ifşa edir, Xərəbat əhlini (və məkanını) isə “ərlər məkanı, rindlər oylağı” kimi təqdim və təqdir edirdi. Təsadüfi deyil ki, Xərəbatda yaşayan insanlar – tacirlər, qəssablar, dərzilər, cilovtikənlər, aptekçi, hamamçı, çörəkçi və başqaları onların ictimai mövqelərinə, peşə və sənətlərinə uyğun dərin fəlsəfi biçimdə hörmət və məhəbbətlə təsvir edilmişlər...

Azadfikirliliyi, cəsarətli və təsirli çıxışları Məhsətiyə xeyli düşmən, istedad və gözəlliyi, ağıl və fərasəti isə rəqib qazandırmışdı. Ona görə kifayət qədər sosial gücü olan bu qüvvələrdən qorunmaq üçün bir neçə dəfə xeyli müddət Gəncədən kənardə və saraylarda yaşamağa məcbur olmuşdur. Bu hal onun yaradıcılığında qürbət və vətən həsrəti, hicran qəmi məzmunlu şeirlərin və mədhiyyə əsərlərinin yaranmasına da yol açmışdır. Məhsəti Gən-

¹ S.Sasani. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında naturalist ədəbi-fəlsəfi fikir. Bakı, Elm, 2007, səh.160.

cəvi digər əsərləri kimi qürbət əsərlərində də, mədhiyyələrində də orijinaldır, bənzərsizdir, əsl şair mütəfəkkirdir...

Ümumiyyətlə, Məhsəti yaradıcılığı humanizm və insana məhəbbət üstə köklənən Azərbaycan intibah ədəbi-ictimai fikrinin parlaq, estetik cəhətdən zərif və daxili məzmun baxımından zəngin səhifələrindən biridir.

Əfzələddin Xaqani Şirvani (1126-1199) Azərbaycan intibah ictimai-ədəbi və fəlsəfi fikrinin ən qüdrətli nümayəndələrindən hesab olunur. «O, bir tərəfdən Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında saray şeirinin gözəl nümunələrini yaratmış, dövrünün hökmdarlarına mübaligəli təriflərlə dolu şeirlər həsr etmiş, digər tərəfdən saraylara, qolu və hökmü güclülərə qarşı mübarizə ruhlu, coşqun etiraz və üsyan səciyyəli əsərlər yazmışdır...»

Xaqani son dərəcə zəngin bir ədəbi irs qoymuş və bədii ədəbiyyata gətirdiyi ölməz ənənələrlə bütün Yaxın Şərq şeirinin inkişafına təkan vermişdir. Azərbaycan ictimai-bədii fikir tarixində fəlsəfi qəsidənin banisi, eləcə də milli ədəbiyyatda ilk məsnəvi yaradıcılarından biri kimi məşhur olan şair Yaxın və Orta Şərq poeziyasına şeir texnikasının incəliklərinə qədər nüfuz edən ustad bir sənətkar kimi daxil olmuşdur».¹

Ə.Xaqaninin zəngin həyat və yaradıcılıq yolu zaman-zaman mütəxəssislərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Filologiya elmləri doktoru Qafar Kəndli isə onun dövrünə, həyat və yaradıcılığına dair fundamental bir elmi tədqiqat əsəri – monoqrafiya həsr etmişdir.²

Ə.Xaqaninin poeziya və nəsr əsərlərindən ibarət olub ərəb və fars dillərində qələmə alınan ədəbi irsi Azərbaycan tarixi-ictimai və fəlsəfi hadisəsidir. Şairin yaradıcılığında dərin fəlsəfi fikir tutumu ilə yanaşı, yüksək şeir texnikası onu müasirlərindən fərqləndirir.

¹ Həmid Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Çapa hazırlayan Məryəm Axundova. Bakı, Gənclik. 1998, səh. 82-83.

² Kəndli-Herisçi Qafar. Xaqani Şirvani. Həyatı, dövrü və mühiti. Bakı, Elm, 1988.

Ə.Xaqani yaradıcılığa kiçik həcmli janr olan lirik qəzəllərlə başlamışdır. Ömrünün sonunadək həmin janrdə yazdığı əsərlərinde tərənnüm etdiyi incə və səmimi eşqin fonunda həm də dövrün möhnət və ağırlıqlarına münasibət bildirilir. Eyni zamanda iri həcmli əsərlərində – qəsidə və məktublarında tarixi və ictimai-fəlsəfi hadisə və fikirlər yüksək sənətkarlıqla öz ifadəsini tapmışdır.

Ə.Xaqani qəzəldə süjet yaratmaq, ona təhkiyə və mükəlimə üsullarını gətirdiyi kimi, qəsidələrində də ənənələrə uyğun olan mədh və mubaliğə üsulları ilə yanaşı real, həyatı hadisələrin təsvirinə, elmi-fəlsəfi ümumiləşdirmələrə də yer vermişdir. Odur ki, Ə.Xaqaninin qəsidələri bu gün də dəyərini saxlayaraq özünə oxucu marağını təmin etməkdədir. Bu əsərlərdə təbiət və kainat mənzərələrinin təsviri həm də həmin təsvirlərin qəsidənin mövzusu və məzmunu ilə idəya-bədii cəhətdən yüksək sənətkarlıqla əlaqələndirilməsindədir.

Şairi daha çox məşhurlaşdıran əsərlər sırasında onun «Mədain Xərabələri», «Qəsideyi-şiniyyə» kimi məşhur olan qəsidəsinin, Şabran qalasında həbsdə ikən qələmə aldığı «Həbsiyyə» şeirlər silsiləsinin, müasirlərinə nəzm və nəsrə göndərdiyi məktublara xüsusi yeri vardır. Bu əsərlərdə dövrün və hökmdarların zülm, haqsızlıq və ədalətsizliklərinə üsyankar bir etiraz, insan ağına və zəkasının hüduzsuzluğuna inam, ruhun və qəlbın azadlığı və s. ictimai-fəlsəfi fikirlər özünün yüksək poetik ifadəsini tapmışdır.

«Həbsiyyə» şeirlər silsiləsində şair Şabran qalasının içində həbsdə olduğu halda belə qollarına və qıçlarına vurulan qandalları özünün azad ruhunun zinəti və hökmdar üzərində qələbəsinin, ruhi-mənəvi üstünlüyünün göstəricisi kimi qəbul edir. Göstərir ki, bu zindan və qandallar Şirvanşahın ondan qorxdığına, zəifliyinə sübutdur. Belə olmasaydı, hökmdar məni zindana salmaqla yanaşı əl-ayağımı qandallatmazdı. Ancaq o, mənim əl-qolumu, cismimi həbs etsə də, ruhumu, fikir və iradəmi dustaq edə bilməz. Bununla yanaşı, şair «Qəsüdeyi-şiniyyə»də, kainatın sirlərinin açılmasında təfəkkürün roluna yüksək qiymət versə də, bu işin tamamilə yerinə yetirilməsinin mümkünsüzlüyünü də etiraf edir.

Ona görə də oxucusunu bütün sirlərə vaqif olmaq üçün oxuyub öyrənməyə, elmin dərinliklərinə varmağa çağırır.

«Töhfətül-İraqeyn» əsəri ictimai-siyasi məzmunlu və lirik karakterə malik bir poemadır. Onun müəllif tərəfindən verilən adı «Töhfətül-xəvatir və zibdətül-zəməir» olsa da, «Töhfətül-İraqeyn» kimi məşhurlaşmışdır. Əsər Azərbaycan ədəbiyyatında ilk poema hesab edilir. Baş qəhrəmanı müəllifin özü olan, yəni poemada təsvir edilən hadisələr Ə.Xaqaninin öz səyahətləri zamanı real müşahidələr və qənaətləri əsasında qələmə alınan «Töhfətül-İraqeyn» şərq poeziyasında orijinal, oxşarı olmayan¹ bir əsər hesab ediləməkdədir.

Poemada şairin getdiyi şəhər və ölkələrdə, o cümlədən Məkkə, Bağdad, Kufə və s. kimi tarixi məkanlarda gördüyü insanların, əhalinin güzəranı, həyat tərzı, adət və vərdışləri, xasiyyətləri barədə müşahidə və qənaətləri özünün poetik əksini tapmışdır. Lakin həmin ictimai-fəlsəfi mühakimələrin əsasında şairin həm də Şirvanda formalaşan dünyabaxışı dayanır. Bu dünyabaxış isə humanizm, azad sevgi, insan ruhunun və dühasının azadlığı, məğrurluq, haqsızlıq və ədalətsizliyə qarşı qəti barışmazlıq prinsiplərinə əsaslanır. Əsər dövrün real tarixi-ictimai mənzərələrini canlandırmaq, ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlər və hadisələr, habelə müxtəlif məkanların əhalisi haqqında etnoqrafik məlumatları özündə dolğun ifadə etmək baxımından da qiymətlidir.

Bütövlükdə Əfzələddin Xaqaninin ədəbi irsi Azərbaycan bədii-fəlsəfi düşüncəsinin inkişafı tarixində özgün bir zirvə olmaqla, özündən sonrakı dövrlərdə ümumbəşəri fikirlərin inkişafına yeni təkan verdi. Bu təkanı şairin yaxın müasirlərindən olan Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında da aydın görmək olur.

Nizami Gəncəvi (1141-1209) yaradıcılığı İslam şərqı renesansınınin tərkib hissəsi olmaqla, Azərbaycan intibahının zirvəsi hesab edilir. Şairin poetik irsi özünəqədərki şərq və dünya ictimai-bədii fikrinin mühüm uğurlarını əks etdirməklə qalmamışdır. Onun lirikasında və poemalarında irəli sürülən fikir və ideyalar,

¹ Bax: Əlyar Səfərli, Xəlil Yusifov. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı. «Ozan», 1998, səh. 114.

bütün bunların bədii-estetik ifadəsi özünün vüsətli fikir tutumu, romantik ənginliyi, müəllif «mən»inin ictimai-tarixi mövqeyinin ifadəsi baxımından yeni, orijinal və yüksək bir mərhələ təşkil edir.¹ Odur ki, N.Gəncəvinin «Xəmsə»si və qəzəl, qəsida, rübailərdən ibarət olan lirikası daim maraq və diqqət mərkəzində olmuşdur. Çünki, əgər «Xəmsə»yə daxil olan poemalarda Nizami dühası özünün ideya-estetik ifadəsini epik planda tapırsa, «lirik əsərləri öz ideya dərinliyi, forma gözəlliyi, bədii təsir gücü etibarilə şairin ölməz dastanlarından əsla geri qalmır».² Burada lirik qəhrəmanın qəlb çırpıntıları, arzu və idealları real bədii lövhələrlə təsvir və tərənnüm olunur. Həmin fikir və duyğular həm də romantik ruhu etibarlı ilə diqqəti cəlb edir. Bu poeziyanın fəlsəfi məzmununu humanizm, halallıq, fədakarlıq, ülvilik, mübarizlik və işıqlı sabaha, haqqın, ədalətin təntənəsinə dərin və sarsılmaz inam təşkil edir. Lirik «mən»in şəxsinde insanın daxili, ruhi aləminə nüfuz edilərək onun saflığı, ülviliyi, sevgisinin ilahi məzmunu üzə çıxarılır. Nəticə etibarlı ilə insana, onun varlığına və hüquqlarına hörmət və məhəbbət ideyası bədii-fəlsəfi məzmununda təqdim edilir.

N.Gəncəvinin məhəbbət lirikasının əsasını real, həyati duyğular təşkil etsə də, o, ideya-fəlsəfi məzmunca panteizmə, sufizmə biganə deyil. Bu hal, yəni real məhəbbətin ilahi eşq səviyyəsi öz əksini Qeysin («Leyli və Məcnun») Leyliyə məhəbbətinin bədii-estetik ifadəsinin ideya-fəlsəfi məzmununda tapır. Çünki, Nizamının fəlsəfi baxışlarında dörd ünsür və ruhun varlığı qəbul edilse də, onlar ayrılıqda deyil, vəhdətdə və «əqli-küllün» real həyatın və maddi varlığın hərəkətverici qüvvə kimi dərk və qəbul edilməsinə əsaslanırdı.¹

Beləliklə, N.Gəncəvinin insana, onun mənəvi-əxlaqi dünyasının paklığına hörmət və ehtiram dolu məhəbbət lirikasının dayaqları real həyatdırsa, onun ümid və idealları ilahi varlığa,

¹ Ətraflı bax: R.Azadə. Nizami Gəncəvi. (həyatı və sənəti). Bakı, Elm, 1979.

Yenə onun. Nizami və onun poeziya sələfləri. Bakı, Elm, 1999; Xəlil

Yusifov. Şərqdə intibah və Nizami Gəncəvi. Bakı. Yazıçı, 1982 və s.

² Xəlil Yusifov. Nizamının lirikası. Bakı. Azərb.SSR. EA nəşr-tı, 1968, səh. 75.

¹ Bax: Məmməd Cəfər Nizamının fikir dünyası. Bakı, Yazıçı, 1982, səh. 89-97.

ruhun öz ilkinliyinə qovuşmasına, bununla da kamillik, kamil insan zirvəsinə doğru yönəlmişdir.

Məcnunla Leylinin məhəbbət faciəsi isə zamanın onları dərk edə bilmədiyindən, cəmiyyətin belə bir ali məqama hazır olmadığından irəli gəlir. Ona görə Qeys ruhi dincliyi ilkinlikdə, təbiət qoynunda və göylərdə tapır. Şairin təqdim etdiyi bu ülvü duyğulu, ilahi eşq sevdalı kamil qəhrəman təbii olaraq humanizm ideyalarının daşıyıcısı və ifadəedicisidir. Ona görə o, adil və cəsarətli, həqiqətpərəst və ədalət tərəfdarıdır, zahid kimi qəzəb və ölümün gözünə dik baxır, qarı kimi Sultan Səncəri ədalətə və insanlığa xidmətə çağırır, bayquşların timsalında Nuşirəvana ölkəni abad etmək, tərəqqi və inkişafa yönəltmək borcunu yada salır və s.

Mövcud tədqiqatlarda «Xosrov və Şirin» poeməsindən danışılarkən Xosrov əsasən əyləncələrə meylli, yüngülxasiyyət, ziddiyyətli, lakin inkişafda olan bir obraz kimi xarakterizə olunur.¹ Əslində Xosrovun əyləncələrə meyilliyi onun yüngülxasiyyətliliyindən irəli gəlir. Bu cür hallar, yəni hardasa bir qədər ipəsapa yatmazlıq, ağılna gələn fikri fərqi nə varmadan həyata keçirmək və s. yeniyetməliyə, gəncliyə məxsus fərdi keyfiyyətlərlə daha çox bağlıdır. N.Gəncəvi Xosrovun yeniyetməliklə gəncliyin keçid yaş dövründə müəyyən şiltaqlıqlar etdiyini qələmə alarkən pedaqoji və psixoloji prinsiplərə, qəhrəmanı təbii inkişaf mərhələlərinə uyğun canlandırmaq tələbinə də sadıq qalmışdır. Çünki, Xosrov da vəliəhd, hökmdar olmaqdan qabaq insandır. Özü də qayğıdan uzaqlığı onun həm də hökmdar atasına arxalanmasından, özünü güvənli hiss etməsindən irəli gəlir. Başqa sözlə, Xosrov yeniyetməliyinin ilkin çağlarında yaş və keçid dövrünün psixologiyasına uyğun hərəkət etmişdir. Şair də əsərdə onu bütün tərəfləri, qüvvətli və zəif cəhətləri ilə canlandırmışdır. Bununla belə, N.Gəncəvi onu da unutmamışdır ki, digər yeniyetmə yaşadlarından fərqli olaraq, gələcək hökmdarın bugünkü

¹ Ətraflı bax: Xəlil Yusifov. Şərqdə intibah və Nizami Gəncəvi. Bakı, 1982, səh. 79; R.Azadə. Nizami Gəncəvi (həyatı və sənəti) Bakı, Elm, 1979, səh. 27; Rüstəm Əliyev. Nizami Gəncəvi. Bakı, Yazıçı, 1991. səh. 73-74.

şıltaqlıqlarının qarşısı alınmayıb onların adi həyat vərdişlərinə çevrilməsinə göz yumulsa, onun gələcək fəsadları daha ağır və iri miqyaslı olar. Çünki gələcəkdə o, sırayı bir vətəndaş, ailə başçısı və s. kimi məhdud dairəyə deyil, ölkənin və xalqın taleyinə məsuliyyət daşıyaçaq, hazırkı vəliəhd və sabahkı hökmdardır. Bütün bunlar yeniyetməliyinə baxmayaraq, Xosrovun boynuna böyük məsuliyyət qoymaqla, onu «haqqı çatan» bəzi şıltaqlıqlardan məhrum edir. Başqa sözlə, Xosrov yeniyetməliyin ilkin çağlarında yaş və keçid dövrünün psixologiyasına uyğun hərəkət etmişdir. Qəhrəmanın bütün tərəfləri, qüvvətli və zəif cəhətləri ilə çanlandırılması isə Xosrovun yüngülxasiyyətliyinə dəlalət etməkdən çox N.Gəncəvi tərəfindən onun bir fərd, bir xarakter kimi hərtərəfli təsvir və təqdim etmə meyl və istəyindən doğur. Yəni o, Xosrovu birinci növbədə yeniyetmə, gənc bir fərd kimi təqdim etmiş, əsər boyu isə onun bir insan və hökmdar kimi təkamül və inkişaf mərhələlərini oxucunun gözü qarşısında təbii və aydın lövhələrlə canlandırmışdır. Bütün bunları biz Xosrovun, atasının ölümündən sonra, öz ölkəsini (və taxt-tacını) xilas etmək üçün Məryəmin atasının tələbi ilə onunla (Məryəmlə) bir növ "diplomatik niğah"a girsə də, Şirinə olan məhəbbətində sabitqədəmliyində, Şiruyə tərəfindən" ölümcül yara alıb can çəkişərkən belə yanında yatan Şirinin rahatlığını pozmamasında, özü eşq əhli olduğu kimi Fərhadın Şirinə olan sevgisinə hörmətlə yanaşmasında və s. hallarda görürük.

Sultan Səncərin geçə inçidilmiş qarının irad və töhmətlərini səbrlə axıradək dinləməsinin özü bir hökmdar kimi onun türk adilliyindən də xəbər verir. Əgər ölkədə zülm və ədalətsizlik ərsə dayanmış olsaydı, qarı bir geçəlik əziyyət üçün hökmdarın qarşısını kəsməz, kəsə bilməzdi. Buna heç imkan belə verilməzdi. Sultan Səncər, Ənuşirəvan, Hörmüz və başqalarının bir türk və hökmdar kimi hər hansı situasiyada müdriklik göstərüb kimisə dinləyə bilmələri onların həm də yetkin yaş dövrlərindən irəli gəlir.

N.Gəncəvi «Xəmsə» boyu hökmdar obrazının təkamülü ilə ölkədəki vəziyyət arasındakı paralelliyi izləyir, təsvir və təqdim edir. Əgər biz Xosrovun yeniyetməlik və gənclik dövrlərinə xas

əyləncələrdən adil və yetkin hökmdar səviyyəsində keçdiyi inkişaf mərhələlərini görürüksə, Bəhrəmü şair bir qədər sonrakı mərhələdə – taxt-tacda ikən təqdim edir. Xosrovdan fərqli olaraq, biz Bəhrəmin əyləncələrini onun taxt-tacdakı uğurlarından sonra görürük. Bununla Nizami sanki insanın – hökmdarın istənilən əqli və ideya-mənəvi inkişaf dövründə əyləncəyə olan meylinin təbii və sönməz olduğunu göstərmək istəmişdir. Eyni zamanda bu meyl və həvəsin, şöhrətdən doğan başgicəllənmənin ağrısını hər kəs kimi hökmdar – Bəhrəm Gur da çəkir və yetkinlik, kamillik və digər üstün keyfiyyətləri ona hər şeyi yoluna qoymağa kömək və imkan verir.

İsgəndər isə yetkinlik mərhələsindən kamilliyə doğru ax-tarışlar dövründə təqdim edilir. Bu zaman N.Gəncəvi «İq-balnamə»də təqdim edəcəyi ideal cəmiyyətin ilkin nümunələri ilə bizi tanış edir. Əgər «Xosrov və Şirin»də Məhinbanının və Şirinin hakim olduğu məkanda belə bir cəmiyyətin epizodikliyinə işarələr varsa, «İsgəndərnamə»də Nüşabənin sarayında və ölkəsində, həm-çinin xoşbəxtlər diyarında həmin arzu olunan ölkənin ilkin və «İqbalnamə»dəkinə nisbətən bir qədər ibtidai nümunəsi ilə tanış oluruq. Bununla şair «İqbalnamə»də İsgəndərin qurduğu dövlətin utopik olmayıb, mümkünlüyü ideyasını əsaslandırır. Şairin haqlı qənaətinə görə, belə bir cəmiyyət isə hissini, ehtirasların yox, aqlın, elmin, bütövlükdə zəka səltənətinin bərqərar olduğu bir şəraitdə mümkündür.

Maraqlıdır ki, N.Gəncəvi ideal insan, hökmdar və cəmiyyə-tin, əmin-amanlıq və ədalətin, insana qayğı və hörmətin hökm sür-düyü cəmiyyətin başlanğıc və ilkin mərhələlərini əsasən qadın hökmdarların təmsalında təqdim edir. Bununla şair qadına anaya xas şəfqət və məhəbbətin ideya-bədii rəsmini çəkmiş və onların bəşər övladının taleyində, onun iqbalinin (yığvalının) təminatın-da oynadıqları şəfqətli rolunu göstərməyə çalışmışdır.

Nizaminin qadın qəhrəmanları həm də əhdə sadıq olub öz bakirliklərini axıradək qoruyurlar; Leyli Məcnunsuz haqqa qovuş-duğu kimi, Şirin də Xosrovsuz səadət istəyə, tapa bilməzdi. Ona görə də özünü Xosrovun nəşi üstə məhz onun yaralandığı yerdən

xəncərləyərək öldürür. Bu, qadın sevgisinin və saflığının təntənəsi idi.

Bütövlükdə N.Gəncəvinin humanizm və insanlıq, məhəbbət və gözəllik, ədalət və əmin-amanlıq axtarışları onun həm lirikasında, həm də «Xəmsə»si boyu davam edib tamamlanmışdır. Bu baxımdan professor Rüstəm Əliyevin aşağıdakı qənaətləri ilə razılaşmaq lazımdır. O, haqlı olaraq yazırdı:

«Heç də təsadüf deyildir ki, zaman keçdikcə Nizamının poemaları nəsə, tam, bütöv bir əsər kimi dərk edilməyə başladı. Çünki bu əsərlər həqiqətən bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı idi və özünəməxsus bir silsilə təşkil edirdi, ideya və bədiilik cəhətdən aydın ifadə olunmuş vəhdətə, tamlığa malik idi. Artıq şairin ölümündən sonra bu silsilə «Xəmsə» («Beşlik») adını aldı».¹

Bu ədəbi xəzinədə əbədi qərar tutan Nizami Gəncəvi dühasının şəfqətli və istiqamətverici hikmət nuru sonrakı dövrlərdə onun xələfləri – Əlişir Nəvai, Əmir Xosrov Dəhləvi, Arif Ərdəbili, Əssar Təbrizi, Məhəmməd Füzuli, Məsihi və başqaları tərəfindən Azərbaycandan qat-qat geniş bir məkanda davam və inkişaf etdirildi, yeni-yeni məzmun və ideyalar kəsb etdi. Həmin prosesin bu gün olduğu kimi gələcəkdə də davam edəcəyinə əsas verən cəhətlərdən biri də orta əsrlərdə Azərbaycan ictimai-əbədi düşüncəsinin davamlı inkişaf mərhələlərinin hər birinin özgünlüyü və orijinal tərzdə üzə çıxmasıdır. Bu işdə intibah düşüncə dalğasının təsiri ilə islam mədəniyyəti daxilindəki xalqların islam düşüncəsi sistemindəki «bal ayı» vəhdət dövrünün daha çox hər bir xalq üçün muxtar şəkildə özünüifadə ilə əvəzlənməsi də mühüm rol oynayırdı. Həmin meylin getdikcə güclənməsində xilafət daxilində elm və ticarətin inkişafı və mövcud olan dövlətlərin tərəqqisi də az rol oynamırdı. Odur ki, XIII əsrin ortalarına doğru mədhiyyə ədəbiyyatı davam və həm sənətkarlıq, həm də ideya-məzmun cəhətindən inkişaf etməklə yanaşı, yeni düşüncə və yaradıcılıq meyilləri də qabarıq nəzərə çarpmağa başlayırdı.

¹ Rüstəm Əliyev. Nizami Gəncəvi. Bakı, Yazıçı, 1991, səh. 107-108.

Məsələn, dövrün görkəmli şairlərindən olan **Zülfüqar Şirvaninin (1190-1304)** şəxsində mədhiyyə ədəbi ənənələrinin inkişafını və yeni-yeni çalarlar kəsb etdiyini görürük. Mənbələr onun altı dildə «Divan» müəllifi olduğunu göstərsələr də, bunlardan yalnız farsca «Divan» günümüze qədər gəlib çatmışdır.

Zülfüqar Şirvaninin əldə olan poetik irsi qəsidə, qəzəl, rübai, qitə, tərkibbənd və tərcibbəndlərdən ibarətdir. Buradakı nümunələrdə insan və onun duyğuları, azadlıq eşqi saf və səmimi bir hisslə tərənnüm edilir. Şairin təsvirlərində məşuqun cövr-cəfasından bəhs edilməklə yanaşı, sevinc, şuxluq, aşiqin romantik arzularının vüsəti, inam, fikir sərbəstliyi diqqəti cəlb edir.

Zülfüqar poeziyasında əlvan təsvir və ifadə lövhələri, forma müxtəlifliyi, süjet orijinallığı da qabarıq nəzərə çarpır. Məsələn, o, qəsidələrində bir qayda olaraq, gözəlin, məşuqun bədii təsvirini verdikdən sonra mədhiyyəyə keçir. Həmin parçada o, insan gözəlliyinə məftunluq və səcdə, həm də lirik qəhrəmanın daxili mənəvi aləminin zənginliyini və humanizmini ifadə edir. Bu qəsidələrin bəzində diqqəti cəlb edən cəhət bir neçə beytdən sonra vəzn və qafiyənin dəyişməsidir. Qəsidənin bu növündən, yəni «qəsideyi-tulani»dən başqa o, üç qafiyəli qəsidələr də yaratmışdır:

Mahe mən lərməne can əz şəkkərə – guya konəd,
Aftabət sayəban, əz ənbərə sara konəd.

(Tərcüməsi: Mənim ay üzlüm şirin söhbəti ilə ruhu müalicə edir. Öz ənbər qoxuyan saçları ilə günəş üzünə kölgə salır).

Burada birinci misradakı «dər mənə can» ilə ikincidəki «si-yəban», «şəkkərə» ilə «ənbərə», «guya» ilə «sara» qafiyələnmişdir.¹

Z.Şirvaninin poeziyası məhəbbət mövzusunə daha artıq meyilli olsa da, burada fəlsəfi fikirlər, dünyanın, kainatın dərkinə dair mühakimələr də vardır. Məsələn, şairin «Lamiyyə» qəsidəsinin girişində dünyanın və kainatdakı canlıların maddi və ruhi olmaqla iki tərkibdən yarandığı bildirilir. Buraya dörd ünsür, ruhun

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cildə, I c. Bakı, 1960, səh. 201.

həmin dörd ünsürdən ucalığı, lakin bədənsiz mövcud ola bilməsi qənaətləri də daxildir.

Zülfüqar öz oxucusundan ağıl və nəfsini tərbiyə və idarə etməsini təmənnə edir. Bildirir ki, buna nail olan kəslərin ruhları onların vəfatlarından sonra ən uca zirvədə qərar tutacaqdır.

Z.Şirvaninin poeziyası Qətran, Ənvəri, Xaqani və Nizami ənənələrinin yeni məzmun və formada davamıdırsa, **Hümam Təbrizinin (1201-1314)** yaradıcılığı intibah düşüncəsinin yeni istiqamətli ideya-fəlsəfi məzmun keyfiyyətləri ilə təzahürü kimi diqqəti cəlb edir. Şairin yaradıcılığının ərəb və fars dillərində olub, ələ düşən nümunələri, dini-fəlsəfi baxışlarına görə Elxani hökmdarı tərəfindən qətlə yetirildikdən sonra, Rəşidəddin Fəzlullah tərəfindən toplanaraq divan şəklində salınmışdır. Bu poetik irsdə əsasən azad sevgi tərənnüm edilir. Özü də Hümamın lirik qəhrəmanı insan sevgisini allah sevgisinə bağlamır. O, insan saflığını, onun daxili və zahiri gözəlliyini bütün gözəlliklərdən üstün tutur.

H.Təbrizinin lirik «mən»i romantik duyğulu, coşqun qəlbi, həyat eşqi bir qəhrəmandır. Onun şeirlərində məhəbbətin təsvirinin bitdiyi yerdə insan nəfsinin törədə biləcəyi xətalardan qorunmaq yolları barədə öyüd-nəsihətlər, dövrün hakimlərinin qanunsuzluqlarından, zülmkarlıqlarından, ilan xislətli olmalarından və s. şikayətlər, habelə onlara bəd əməlləri müqabilində təhdid dolu xəbərdarlıqlar özünə yer alır.

Hümam Təbrizi öz sələfi Nizami Gəncəvi irsinə və ənənələrinə daha çox bağlı olmaqla yanaşı, bu ənənələrə və Azərbaycan ictimai-fəlsəfi və ideya-estetik fikrinə gətirdiyi yeni daha sərbəst düşüncə və bədii ifadə tərzii ilə diqqəti cəlb edir.

H.Təbrizi əqidəsindən, yeni insan düşüncəsinin islam ehkamlarından, Quran ayələrindən asılı olmayıb tamamilə sərbəst şəkildə özünü ifadə edə bilməsi fikrindən təqiblər və ölüm təhlükəsi ilə üzləşəndə belə dönməmişdir. Hümam bu sabitqədəmliyinə və əqidəsinə qəti inamına görə qətlə yetirilsə də, onun irəli sürdüyü ideyalar İslam Şərqi dünyasında və Azərbaycan ictimai-bədii fikrində dini ehkamlardan çıxmaq, daha doğrusu, islami ideyaları

daha çox həyatın, real aləmin dərkinə və insanlığın, onun ümid, arzu və tələblərinin ictimai-fəlsəfi dərkinə təbiiyyətə meylinə stimula verdi, zəmin yaratdı. Bu zəmin üzərində meydana çıxan cəhətlərdən biri Anadillə yazılı ədəbiyyatın yaranmasıdır. Həmin ədəbiyyatın ilk məlum və istedadlı nümayəndəsi **İzzəddin Həsənoğludur.**

İzzəddin Həsənoğlunun doğum və ölüm illəri dəqiq bilinməsə də, mənbələr onun XIII əsrdə yaşayıb yaratdığını, Əsfəraində doğulduğunu, Azərbaycanda, Rumda, Hindistanda məşhur olduğunu və əsərlərinə çoxlu nəzirələr yazıldığını göstərirlər. Şairin poetik irsi daim diqqət mərkəzində olmuş, son iki əsrdə isə mütəxəssislərin səyi ilə hələlik dörd qəzəli üzə çıxarılıb ədəbi ictimaiyyətə təqdim edilmişdir. Bunlardan üçü – «Apardı könlümü...», «Necəsən, gəl, ey üzü ağım bənim», «Əcəb bisəm...» Azərbaycan türkcəsində, biri isə – «Rəhmsiz xəlq olunubdur o nigarım, nə edim?» fars dilində yazılmışdır.

İ.Həsənoğlunun bu qəzəlləri dil və ifadə zənginliyi, fikir dərinliyi və duyğu zərifliyi, şeir texnikasının mükəmməlliyi ilə diqqəti cəlb edərək, o dövr Azərbaycan dili və ictimai-bədii düşüncə səviyyəsi, bu potensiya və səviyyənin kifayət qədər yüksəkliyi haqda oxucuda aydın təsəvvür yaradır.

İ.Həsənoğlunun lirik qəhrəmanının sevgilisi real, həyatı gözəldir. O, məğrur, ötkəm və son dərəcə füsunkardır, bənzərsizdir. Aşıqın hər dilinə aldanan deyil. Çünki ağıllı və öz qədrini biləndir. Bütün bunları bildiyi və qiymətləndirdiyi üçündür ki, aşıq məşuqunun təbiətindən gələn cövrü-cəfalara mətanətlə dözür və bundan sanki mənəvi bir rahatlıq duyur. Odur ki, şairin poeziyası səmimiyyəti, insana sonsuz ehtiramı, dünyəviliyi, həyat eşqi, nikbinliyi və poetik pafosunun yüksəkliyi, ideya-estetik orijinallığı ilə yadda qalır.

İzzəddin Həsənoğlunun lirikasından başqa XIII əsrdə Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının digər bir nümunəsi də əldədir. **«Dastani Əhməd Hərami»** adlanan bu poemanın əldə olan yeganə nüsxəsinin ilk səhifəsi cırılıb itdiyindən müəllifinin adı hələlik bilinmir. Əsər məsnəvi formasında yazılsa da, mövzusuna,

ideya və məzmununa və s. görə Azərbaycan xalq dastanlarını xatırladır. «Dastani-Əhməd Hərəmi» Azərbaycan ictimai-bədii düşüncəsində epik təfəkkürün inkişaf səviyyəsini də dolğun əks etdirir.

Poemanın qəhrəmanları – Əhməd Hərəmi, Bağdad hakimi, Güləndam, Xoca Rüstəm, Güləfrux və b. fərdi keyfiyyətləri ilə yadda qalırlar. Əsərin süjet quruluşu bitkindir. Burada xeyirxahlığın, haqq və ədalətin qəhrəmanlıq, saflıq və sədaqətin şər qüvvələr, kin-küdurət, zalımlıq və qəddarlıq üzərindəki qələbəsi əsərin ana xəttini təşkil edir. «Dastani-Əhməd Hərəmi»də xüsusən Güləndamın şəxsinə Azərbaycan etik düşüncəsi, ailə mədəniyyəti və tərbiyə sisteminin təntənəsi, saflıq, tədbirlilik, xeyirxahlıq və böyüyə sonsuz ehtiramın insana son nəticədə uğur gətirəcəyinə inam təsdiqini tapmışdır.

Cəsurluğu, igidliyi qədər təvazökar, lovğalıqdan uzaq, bakirliyi saflığı qədər ağıllı və sözbəxan, valideyn, böyük yolu gözləyən bir qız olan Güləndama xeyirxah qüvvələr ən çətin anlarda, əl uzadıb onun xoşbəxt olmağına kömək edirlər.

Azərbaycan ictimai-ədəbi və fəlsəfi fikrində XIII əsrdə meydana gələn yeniliklər içərisində sufi-panteist ideyaların qabarıq təzahürü diqqəti cəlb edir. Bu xətt Mahmud, Şəbüstəri və Marağalı Övhvədinin yaradıcılıqlarında əsas leytmotiv təşkil edir.

Təbrizin Şəbüstər kəndində anadan olan **Mahmud Şəbüstəri** (1287-1320) Azərbaycan ədəbiyyatında fəlsəfi poeziyanın görkəmli nümayəndəsi kimi tanınır. O, «Səadətnamə», «MİR-atül-mühəqqiqin», «Şahidnamə» və s. əsərlərin müəllifi olsa da, əsasən «Gülşəni-raz» (Sirr gülşəni) poeması ilə məşhurdur. Hələ XIII əsrdən başlayaraq Şərq və Qərb mütəxəssislərinin diqqətini cəlb edən bu əsərdə təsəvvüf – vəhdəti-vücuda fəlsəfi ideyaları tərənnüm və təbliğ edilir.

Şair insanları zahirpərəstlikdən (bütöpərəstlikdən) uzaq olub hər bir şeyin mənə və məzmununu onun mahiyyətində axtarmağa çağırır. Çünki, M.Şəbüstərinin qənaətinə görə, haqq-həqiqət gözə görünənlərin, küllün zərrələridir. Ona görə bütöv, Allahın özü də

bu zərrələrdədir. Onu görüb dərk etmək üçünsə qəlbin gözü açılmalıdır.

... Sən onda görməsən haqq olub pünhan,
Dində çağırılmaz sənə müsəlman.

Bunun üçün, yəni mahiyyətdə gizlənən həqiqəti, haqqı – Allahı görə bilmək üçün isə insan şəriət, təriqət, mərifət və həqiqət adlı dörd mərhələdən keçib kamillik, kamil insan səviyyəsinə çatmağa çalışmalıdır. Ancaq kamil insan dünyada olan hər şeyin (Allahın da) insanda təcəssüm etdiyini duya, görə bilər. İnsan isə küllün zərrəsi olmaqla elə cahanın özüdür. Yəni cahanın bütün xüsusiyyət və keyfiyyətlərini özündə əks etdirir. Belə olduğu halda cahanın özü elə insandır. Ona görə də insan özünü dərk etməklə əslində elə cahanı dərk etmiş olur.

Biz küllün zərrələriyik. Zərrə bütövə qovuşduğu kimi, insan – zərrə də bütövə – Allaha, yaradana qovuşmaq xüsusiyyətinə malikdir. Deməli, insan özünü və kainatı dərk etməklə Allahı dərk etmiş və ruhən ona qovuşmuş olur. Hər şeyin məğzi isə ruhdur. Odur ki, ruhən qovuşmaq elə cismən də qovuşmaqdır.

Can haqqın məğzidir, bədən paltarı
Qəlbin keşiyində seyr et o yarı.
Hər nədə vardısı varlıq nişanı,
Ya onun özü bil, ya əksi tanı.

Bu fəlsəfi ümumiləşdirmələr sonralar İ.Nəsimi, M.Füzuli və b. mütəfəkkirlərin yaradıcılıqlarında davam və inkişaf etdiriləcək, yeni-yeni mənə və çalarlarda özünün ideya-estetik əksini tapacaqdı.

M.Şəbüstəri, dialektik inkişaf qanunlarına uyğun olaraq hər şeyin hərəkətdə, inkişaf və dəyişmədə olduğunu qəbul edirdi. O, insanları pis adətlərdən, qeybət, paxıllıq, kin, acgözlük və s. kimi insanlığa zidd əməllərdən uzaq olmağa çağırırdı.

Mahmud Şəbüstərinin panteist görüşləri **Marağalı Övhə-dinin** (1274-1338) yaradıcılığında davam etdirilərək sufizmin ideya-fəlsəfi əsası kimi sistemləşdirilməyə başlayır. Şairin şeirlər «Divanı», «Dəhnamə» və «Cami-Cəm» poemaları günümüze qədər gəlib çatmışdır.

Əgər Övhədinin lirik şeirlərində və «Dəhnamə» poemasında insana məhəbbət onun daxili mənəvi gözəlliklərinə, ideal və arzularına hörmət və ehtiram təbliğ, onun gözəllikləri isə tərənnüm olunub, aşiqin məşuquna bəslədiyi saf və səmimi hissləri öz əksini ideya-estetik cəhətdən yüksək səviyyədə tapırsa, «Cami-Cəm» poemasında sufi-panteist görüşlərinin bədii-fəlsəfi ifadəsini görürük.

M.Övhədi «Cami-Cəm»də elmə, ağıla böyük üstünlük verir. Bildirirdi ki, bunlarsız dünyanın sirlərinin, kainatın dərki qeyri-mümkündür:

Bu uzaq göylərin sirlərini biz,
Dərk edə bilmərik yəqin elmsiz.
Yoxdur bilik kimi bir abi-həyat,
Ancaq bilik verər insana nicat.

Göründüyü kimi, M.Şəbüstəridən fərqli olaraq, M.Övhədi insanın kainatı, Allahu dərk edib görə bilməsini təkcə ruhi-mənəvi kamillik nəticəsində cüzbün dərki yolu ilə yox, daha çox aqlın və elmin gücü ilə mümkün sayırdı.

Poemanın II hissəsində etnik-mədəni, mənəvi-əxlaqi və ictimai dövlətçilik məsələlərindən bəhs edilir. Bu hissəyə daxil olan «Padşahlara ədalət haqqında», «Mey içməyin qaydaları», «Ev tikməyin şərtləri», «Pis qadınların əməlləri», «Övlad tərbiyəsi haqqında», «Nəsihət verməyin qaydaları» və s. başlıqlar onun məzmunu və ideya istiqaməti haqda müəyyən təsəvvür yaradır. İkinci hissədəki «Mürşid və rəhbər axtarmaq haqqında», «Şeyx və müridin sifətləri haqqında», «Tövbə haqqında» və s. başlıqlar altında isə şairin sufi görüşləri şərh edilmişdir.

Beləliklə, maraqlı və orijinal kompozisiyaya, süjet xəttinə malik olan «Cami-Cəm» poemasında həm dövrün elmi-fəlsəfi prinsip və baxışları, həm mənəvi-əxlaqi, etik-mədəni davranış normaları, həm də sufi-panteist görüşləri, yəni dünyanın dərkində ruhi-mənəvi duyğuların rolu və onların tərbiyə edilməsi yollarının şərhli və təbliği özünün ideya-fəlsəfi, mənəvi-əxlaqi və bədii əksini tapmışdır.

XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ictimai-bədii və ideya-fəlsəfi düşüncə tərzinin rənginliyini əks etdirən cəhətlərdən biri də ədəbi fikirdə sufi-panteist görüşlərlə yanaşı, realist meyillərin, qəhrəmanların təsvirində və əsərin təhkiyəsində həyata, obyektiv varlığa əsaslanan yaradıcılıq prinsiplərinin özünə kifayət qədər yer tapmasıdır. Bunu Arif Ərdəbilinin şəxsində və onun «Fərhadnamə» poemasının təmsalında aydın şəkildə görə bilərik.

Poema N.Gəncəvi mövzuları əsasında yazılsa da, onun ideya istiqaməti, süjet xətti və obrazların xarakterlərinin bədii-estetik əksi tamamilə yeni və orijinaldır. Arif Ərdəbili poemasının mövzusunun N.Gəncəvinin «Xosrov və Şirin» məsnəvisinin mövzusununə uyğun qələmə alsa da, problemə yanaşma təzi və obrazların işlənməsi, «Fərhadnamə»nin süjeti, kompozisiyası, ideya-bədii xüsusiyyətləri, qeyd etdiyimiz kimi, sələfindən əsaslı şəkildə fərqlənir.

A.Ərdəbilinin «Fərhadnamə» poemasına ayrıca monoqrafiya həsr etmiş professor Nüşabə Araslı bu barədə, doğru olaraq, yazır: «... Arifdən əvvəl «Xosrov və Şirin» mövzusunun işləyən müəlliflər əsasən məhəbbət mövzusunda yazılmış epik əsərlərin xüsusiyyətinə uyğun olaraq, öz poemalarını iki qəhrəmanın adı ilə adlandıraraq («Xosrov və Şirin», «Şirin və Xosrov») bu iki surət arasındakı sevgini əsas məzmun götürmüşlər. Arif isə mövzuya yeni istiqamət verərək, öz poemasını məhəbbət mövzusunda yazılmış epik əsərlərdən daha çox, qəhrəmanlıq və tarixi dastanlarda olduğu kimi əsas qəhrəmanın adı ilə adlandırmışdır. Poemada təsvir olunan bütün hadisələr, əsərdə verilən başqa surətlərin hamısı onunla əlaqədardır. Nə Fərhadın ilk sevgilisi Gülüstan, nə də Şirin əsərin əsas qəhrəmanı səviyyəsinə qalxacaq surət olmayıb, yalnız baş qəhrəmanın məhəbbət macəraları ilə əlaqədar olaraq əsərə salınmışdır. Məhz bunun üçün də poema «Fərhadnamə» adlanır. Fərhad əsərin yeganə baş qəhrəmanıdır.¹»

Arif Ərdəbili özü də N.Gəncəvinin «bəzi məsələlərə münasibətdə, o cümlədən Fərhad obrazı barədə «ədələtsizliyə yol verdiyini», bəzi hadisələrin qələmə alınmasında bir qədər şişirtməyə

¹ Nüşabə Araslı. Arif Ərdəbili və onun «Fərhadnamə» poeması. Bakı, Elm, 1979, səh. 79.

və əfsanəyə uyduğunu nəzərə çatdırıb onu tənqid etmişdir. Onun özü isə «Fərhadnamə»ni hadisələrin təsvirində Azərbaycan real-lıqlarına, tarixi memarlıq faktlarına və əldə etdiyi müəyyən yazılı materiallara əsasən qələmə aldığıni bildirir. Əsər boyu bütün bunların doğruluğu poemada təsvir edilən Şamaxıdakı Gülüstan qalasının, Fərhadın və onun törəmələrinin tikdikləri müxtəlif memarlıq abidələrinin təsvirindən, hadisələrin cərəyan etdiyi məkanlardan bir daha aydın olur.

Müqəddimə, iki hissə və iki sonluqdan ibarət olan «Fərhadnamə»nin əsasında həm də dərin tarixi yazılı və etno-mədəni qaynaqlar durur. Həmin qaynaqlara müəllif Şamaxıda, Şirvan və Dərbənd ərazilərində rast gəldiyini, Fərhadın və onun övladlarının əllərinin, istedad və qabiliyyətinin təçəssümü olan tarixi memarlıq abidələrini (Gülüstan qalası və s.) öz gözləri ilə gördüyünü, Fərhadla bağlı əhvalatlar yazılan dəftəri oxuduğunu bildirir. Bütün bunlar və mövzuya yeni, xeyli fərqli mövqedən yanaşması ilə əlaqədar A.Ərdəbili «Fərhadnamə»də özünün sənətə baxışlarını da şərh etmiş, ustadı Nizamidən fərqli mövqeyini əsaslandırmağa çalışmışdır. Həmin sənət mövqeyi əsərin süjet xəttində, Fərhad, Şirin, Xosrov və digər obrazların həyat yolu və fərdi keyfiyyətlərinin təsvirində orijinallığı xeyli təmin edə bilmişdir.

«Fərhadnaməni» Farsçadan Azərbaycan dilinə poetik tərcümə edib, onu ön sözlə çap etdirən professor Xəlil Yusiflinin yazdığı kimi: «Arifin əsərinin xoşa gələn cəhəti odur ki, həyatı və insanları birtərəfli göstərmir. Onun əsərində həyatın və insanın gözəlliyi ilə bərabər kölgəli, qüsurlu, cəhətləri, səhvləri və büdrəmələri də əks etdirilmişdir»¹.

Doğrudan da, N.Gəncəvinin «Xosrov və Şirin» əsərindən fərqli olaraq, «Fərhadnamə»də Fərhad vaxtı ilə, özünü müdafiə edərkən də olsa, öldürdüyü rumlu gəncin anası tərəfindən zəhərlənib öldürülür. Bir növ əməlinin cəzasını çəkir. Dünyadan

¹ Xəlil Yusifli. Arif Ərdəbil və onun «Fərhadnamə» poeması. Arif Ərdəbili. Fərhadnamə. Bakı, 2007, səh.15

nakam köçməyib Güllüstanla evlənir, oğul-uşaq sahibi olur. Qızlarla əylənir, Şirinlə gizlin işrət anları yaşayır və s.

Şirinin Xosrovla nişanlı olduğu halda Fərhadla gizlin görüşməsinin də müəyyən kökləri və xeyli tarixə malik ruhi-mənəvi səbəbləri də əsaslandırılmışdır; Abxaziya hakimi Şavurun qayıtmasını eşidib onu və dostu Fərhadı qonaq kimi qəbul edir. Həmin məclisdə hakimın doqquz yaşlı qızı Şirin də iştirak edir və elə ilk görüşdən Fərhada bir uşaq sövq-təbi ilə vurulur. Şirinin Fərhada olan bu uşaq marağı və naz-qəmzəsi haqda poemada oxuyuruq:

Doqquz yaşındaydı Şirin o zaman,
Amma haldan hala düşürdü hər an.
Şirin dodağını şirin açardı,
Canlar almaq üçün dürlər saçardı.
... Min cadu var idi gözlə qaşında,
Min gözəllik vardı hər baxışında.
... Əllərlə bir zülfə sığal verərdi,
Ayaqla bir qeyrə üz göstərərdi.
... Fərhada baxardı oğrunca hərdən,
Göz quşu ərəkdən dənləyərdi dən.
O şux baxışlardan anladı Fərhad,
Gözlər qəlb evini eylədi bərbad.¹

Poemanın ikinci hissəsində, qəhrəmanların həyatlarının sonrakı dövründə hadisələrin inkişafının məzmunu və bu vurğunluğun uşaq saflığı və ona verilən reaksiyanın əvvəlki mahiyyəti dəyişir. Qəhrəmanlar bəşər övladına xas qəbahətlər də işlədirlər...

Ümumiyyətlə, «Fərhadnamə»də Fərhadın baş qəhrəman kimi işlənməsi Fərhad-Güllüstan xətti, Fərhad-Şirin xəttinin ideya-estetik həlli və Şirin obrazının mənəvi-psixoloji baxımdan inkişaf mərhələlərinin izlənməsi, Fərhad və Xosrov obrazlarının mənşəcə bərabərliyi, yəni hər ikisinin əsilzadə, hökmdar oğlu kimi təqdim

¹ Arif Ərdəbili. Fərhadnamə. Farscadan çevirən və ön sözün müəllifi Xəlil Yusifli. Bakı, «OKA ofset» NPŞ, 2007, səh. 67

edilməsi və s. məsələlər yeni olmaqla, real planda və özgün şəkkildə qələmə alınmışdır. Nəticədə Arif Ərdəbili öz əsərinin – «Fərhadnamə» poemasının orijinallığını – köhnə mövzunun yeni məzmun və libasda təqdimini və özünün fərdi yaradıcılıq keyfiyyətlərinin təqliddən uzaq olduğunu təsdiq və sübut edə bilməmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında Xətib Təbrizi, Qətran Təbrizi, Nizami Gəncəvi ənənələrinin yeni məzmun və keyfiyyətdə davamının başqa bir orijinal təzahürünü **Əssar Təbrizinin (1325-1390)** yaradıcılıq timsalında görürük. Onun bizə gəlib çatan ədəbi irsi şeirlər «Divan»ından, poetika məsələlərinə, daha dəqiq desək, qafiyə lüğətinə həsr edilmiş «Əlvafi fi tədadül-qəvafi» adlı elmi əsərdən və «Məhr və Müştəri» adlı poemadan ibarətdir.

Ə.Təbrizi sələfi X.Təbrizdən sonra poetika məsələlərinə dair elmi əsər yazan ikinci Azərbaycan mütəfəkkiridir. Onun «Əfvafi fi tədadül-qəvafi» əsəri bütün Yaxın Şərqdə ilk qafiyə lüğəti hesab edilir.¹

Şairin «Məhr və Müştəri» poeması da bu tipli mövzuların özünəqədərki işlənmə ənənəsinə yeni, orijinal yanaşmanın nümunəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Belə ki, əsərin başlığında adları verilən qəhrəmanların hər ikisi – Məhr də, Müştəri də oğlandır. Onların bir-birlərinə olan bağlılıqları ruhi-panteist xarakter daşıyır. Hətta Mehrin bir yeri ağrıda onu Müştəri də hiss edib yaşayır və ya əksinə. Əssar bunun üçün qəhrəmanların doğuluşundan əvvəl zəmin hazırlayır; qoca, nurani bir kişi bir gün övladları olmayan şahla vəzirə bir parça çörək verib tapşır ki, həmin çörək parçasını hər kəs öz arvadı ilə yesin. O, bildirir ki, nəticədə hərənin bir oğlu olacaq. Mehrlə Müştəri həmin töhfənin nəticəsi kimi dünyaya gəlirlər.

Göründüyü kimi, Ə.Təbrizinin poemasının ideya və süjet xəttinin əsasında türk Azərbaycan xalqına xas olub, onun məhəbbət dastanlarında xüsusən özünə qabarıq yer tapan inam və etiqad dayanır. Adətən bu cür etiqadla, Tanrı töhfəsi (belə töhfələr

¹ Ətraflı bax: Əkrəm Cəfər. Mirzə Ələkbər Sabir şerinin qafiyə lüğəti. Bakı, Qanun, 2006, səh. 8.

isə xeyirxahlığın müqabilində nurani qoca, dərviş və b. vasitəsilə reallaşdırılır.) ilə yaranan qəhrəmanlar elə təbiətlərinə uyğun olaraq, Tanrı övladı kimi saf, xeyirxah, himayədar, mərd, sadıq və s. müsbət əxlaqi keyfiyyətlərə malik olurlar.

Əssarın qəhrəmanları olan Mehrlə Müştəri də bu cür ideal əxlaqi və insani keyfiyyətləri ilə diqqəti cəlb edirlər.¹ Müəllif öz qəhrəmanlarının bu ideal keyfiyyətlərinə və mənsub olduqları xalqın əsrlərdən bəri formalaşmış möhkəmlənən inamına əsaslanaraq hadisələri və poemanın süjet xəttini ideal bir mühitin, haqq, ədalət, xeyirxahlıq və insanlığın, elm, zəka və irfani düşüncənin hakim olduğu bir cəmiyyətin yaranmasına yönəldir. Qəhrəmanların və onları əhatə edən obrazların öz təbiətlərinə sadıqlıqları və bütün bu obrazlar arasındakı əlaqə və münasibətlərin kainatdakı ilahi nizamaya uyğun qurulması müəllif idealının ideya-estetik təsdiqinə xidmət edir, şərait yaradır. Belə ki, Mehr Günəşi təmsil edirsə, Müştəri Yupiterdir, Bəhram Mars planetini, Nahid isə Veneranı, Keyvan Şah Saturnu, Bədr bütöv tamamlanmış və ətrafı işıqlı Ayı təmsil edir. Qaraxan gecənin rəmzi olduğu kimi, onun oğlu Ulduz da «gecənin övladıdır». Bundan başqa poemadakı Şərəf, Gövhər, Səba və digər obrazların da adları onların təbiətləri, xarakterik xüsusiyyətləri ilə həmahəngdir. Bununla Əssar Təbrizi sanki təbiətdəki harmonik nizamın cəmiyyətdə də bərqərar olması barədəki arzusunu, kainatla insan həyatının və təbiətinin həmahəngliyi qənaətini ifadə etmişdir. Onun qənaətinə görə, təbiətlə cəmiyyət arasındakı bu nizam və uyğunluğun, daha doğrusu, yerdəki varlıqlarla - insanlarla ruhi-mənəvi qüvvələrin harmonik rabitə və bağlılığın qorunması, insanın haqqa doğru daimi uçuşu və mənəvi-əxlaqi saflığının kamillik zirvəsi Yer üzündə ideal cəmiyyətin təminatı deməkdir. Bununla Əssar Təbrizi həm öz xalqının əsrlərdən üzü bəri gələn inam və etiqadları, onların xoşbəxt gələcək haqqındakı etnik-fəlsəfi düşüncələri, həm böyük sələfləri - N.Gəncəvi, M. Şəbüstəri, M.Övhədi və b., həm də dövrün qabaqcıl elmi düşüncəsi üzərində ucaldığını gös-

¹ Bax: Qasım Cahani. Əssar Təbrizinin «Mehr və Müştəri» poeması. Bakı, Azərb. SSR EA nəşr, 1969.

tərməkdədir. Özü də bu mənəvi-əxlaqi, ideya-fəlsəfi sərvətlər Əssar Təbrizi yaradıcılığında, onun elmi və ideya-bədii düşüncə sistemində yeni və orijinal biçimdə, özgün bir forma və məzmununda üzə çıxmışdır.

Azərbaycan xalqının etnik-mədəni və mənəvi-əxlaqi potensiyasının başqa bir cəhəti isə **Qazi Bürhanəddinin (1344-1398)** şəxsiyyət və yaradıcılıq simasında özgün və parlaq şəkildə görünməkdədir.

Əhməd Əbülabbas Qazi Bürhanəddin oğuzların Salur boyundandır. Ulu babası Xarəzmdən köçüb gəlmişdir. Şairin adı Əhməd, ləqəbi Əbülabbas, təxəllüsü Qazi Bürhanəddindir. Babaları Cəlaləddin Həbib, Hüsəməddin Hüseyn, Siracəddin Süleyman Qeysəriyyə qazisi olmuşlar. Atası Şəmsəddin Məhəmməd də zəmanəsinin məşhur qazisi kimi tanınmışdır.

Q.Bürhanəddin hökmdar Ərtənənin oğlu Məhəmmədin qızı ilə evlənmiş, qazi mənəsinə yiyələnmişdir. Ərtənənin oğlu (Q.Bürhanəddinin qayınatası) hökmdar Məhəmməd öləndən sonra onun oğlu Əli bəy yaşca kiçik olduğundan hökuməti Q.Bürhanəddin bir vəzir kimi idarə etmişdir. Dörd il sonra (1378-dən) – 1382-ci ildə hökmdarlıq taxtına çıxmışdır.

Şairin şeirlər «Divanı» Londonun Britaniya muzeyində saxlanılır. Həmin nüsxəni 1890-cı ildə Böyük Britaniyanın İstanbul səfərxanasının işçisi Tomas satın alaraq, öz ölkəsinə aparıb muzeyə təhvil vermişdir. Şeirlər «Divanı»nın üzünü Q.Bürhanəddinin saray xəttatı Xəlil ibn Əhməd köçürmüşdür.

Qazi Bürhanəddin sürdüyü qısa ömrünü əsasən döyüşlərdə keçirərək qazilik və hökmdarlıq səviyyəsindəki şərəfli bir yol keçmiş, bir sıra uğurlu döyüş əməliyyatları və diplomatik tədbirləri nəticəsində qurduğu dövləti getdikcə böyüdüb möhkəmləndirmişdir. Q.Bürhanəddini Teymur xofu da qorxutmamış və o, bu fəthin təhlükəsini öz ölkəsindən uzaqlaşdırma bilmək üçün özündə kifayət qədər cəsarət, güc və müdriklik tapa bilmişdir. Şeirlərinin birində taleyə inamını və Allahdan başqa heç bir qüvvədən qorxub çəkinmədiyini, cəsurluğunu belə ifadə etmişdir.

Əzəldə haq nə yazmış isə bolur,
Göz nəni ki görəcək isə görür,
İki aləmdə haqa sığınmışız,
Toxtamış nə ola ya Axsax Teymur.

Q.Bürhanəddin dövləti fəaliyyətində osmanlı və türkmən tayfalarını birləşdirməyə çalışırdı. Apardığı müharibələrdə bir çox döyüşdən qalib çıxan Q.Bürhanəddin 1396-cı ildə Ağqoyunlu bəylərindən olan Qara Yoluq Osman bəy ilə müharibədə döyüş meydanında həlak olmuşdur. Qəbri Şiraz şəhərindədir.

Ömrünü döyüş meydanında başa vuran Qazi Bürhanəddin tarixdə özünə görkəmli bir şair kimi də şərəfli iz qoymuşdur. Şairin şeirlər «Divan»ında toplanan tuyuqlar, qəzəllər, rübailər və bir necə müfrəddən (insan həyatına və taleyinə dair iki misralıq qafiyəli, bəzən də rədifli şeir növü) aydın olur ki, Qazi Bürhanəddin dövrünə görə qüdrətli bir şair olmuşdur. Onun poeziyasında insan və təbiət gözəllikləri, aşıqın saf və səmimi məhəbbət duyğuları, habelə qəhrəmanlıq, qorxmazlıq, cəsurluq, əhdə sədaqət və s. keyfiyyətlər tərənnüm və təbliğ olunur. Şairin poetik irsi və fəaliyyəti o dövrdə türk-Azərbaycan düşüncəsinin ayrıca və müstəqil dövlətçilik duyğusunun və Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Qazi Bürhanəddinin poeziyası bəşəri və dünyəvi şerimizin kamil nümunələrindəndir. Şairin baş mövzusu ümumən sevgi və gözəllikdir. O, orta əsr insanının sevgisini, məhəbbət və cazibədarlığını zövqlə qələmə almış, onun könül sərbəstliyinə, mənəvi azadlığına tərəfdar olmuşdur. Sevgilinin işıqlı, könül açan surətini yaratmaq üçün sənətkar bir rəssam kimi onun zahiri təsvirini, bədi portretini canlandırır. Şair insan gözəlliyini təbiət gözəlliyindən üstün sayır. Daha doğrusu, insanı mövcud gözəlliklərin fəvqündə hesab edir. Onun lirik qəhrəmanı duyğularının təbiiliyi və səmimiliyi ilə də seçilir. Məsələn:

Ol göz ki, yüzün görməyə, göz demə ana,
Şol yüz ki tozun silməyə, yüz demə ana,
Şol söz ki içində, sənəmə, vəsfin yox,
Sən badi-həva tut anı, söz demə ana.

Şairə görə, aşiqin udub verdiyi nəfəs belə məşuqun adı, həsrəti ilə süslənməlidir. Bunsuz hər bir nəfəs də, söz də bir heçdir, mənasızdır. Başqa bir şeirində oxuyuruq:

Gəl, gəl ki, səndən özgə bu dərdin şəfası yox,
Dərdüm dəxi yoq isə bu eyşin şəfası yox.
Bu az ömürdə qılma bizə hicr ilə cəfa,
Qılğıl vəfa ki, işbu cahanın vəfası yox.

Q.Bürhanəddin sınaqlardan keçməyən, həsrətdən doğmayan vüsal dəminin sevgililərə elə də zövq-səfa verməyəcəyini yazdığı kimi, onları bir-birlərinə çox da sitəm verməməyə, bu az ömürdən gərəyincə kam almağa çağırır.

Sevgi, məhəbbət, gözəllik şeirləri kimi, qəhrəmanlıq, igidlik tərənnüm edən şairin bu mövzulu əsərləri də kamil sənət nümunələridir. O, igidliyin, ərliyin əlamətləri haqda yazırdı:

Ərənlər, düşmənləri avlaşurlar,
Qəmzələr bir-birini qovlaşurlar,
Bən quluyam dünyada ol nərlərin
Ki, bu dəm meydanında kükrəşürlər.

Deməli, döyüş meydanında düşmənlə üz-üzə, göz-gözə gələndə qorxub sarsılmayan, çılgınlıqla döyüşə atılan kişilər əsl ərlərdir. Şair belələrini təqdir edir, qarşılarında baş əyir. Qazi Bürhanəddinə görə

Ərənlər öz yolunda ər tək gərək,
Meydanda ərəkək kişi nər tək gərək.
Yaxşı-yaman, qatı-yumşax olsa xoş,
Sərvərəm deyən kişi ərəkək gərək.

Göründüyü kimi, Qazi Bürhanəddinin poeziyasında dövrünün hiss, fikir, sevgi, əqidə, qəhrəmanlıq və mübarizə ritmi özünün yüksək ideya-estetik əksini tapmışdır.

Q.Bürhanəddinin xələflərinin – İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai və başqalarının ictimai və etnik mədəni dövlətçilik fəaliyyətlərində və bədii yaradıcılıqlarında onun ənənələrinin təsiri, davamı və inkişaf etdirilməsi aydın görünür. Buna dövrün tarixi hadisələri və ictimai-fəlsəfi fikir və əqidə cərəyanları da əlverişli şərait yaratmışdır. Belə ki, məlum olduğu kimi, XIV-XV əsrlərdə Yaxın Şərq, Qaf-

qaz və Orta Asiyanı xilafət daxilindəki az-çox qüdrətli dövlətlər arasındakı müharibələr öz ağuşuna almışdı. Bu müharibələrin hamısı «İslamın qorunması və möhkəmləndirilməsi» adı altında aparılsa da, əslində hər bir dövlətin və etnosların tarix səhnəsində özünütəsdiqinə və xilafətin hökmranlıq qüdrətinin təmsilçisi statusunun qazanılmasına yönəlmişdi. Həmin tarixi-ictimai fırtınalar burulğanında yüz minlərlə, milyonlarla insan kütləvi şəkildə qırğına, qətl və amansız işgəncələrə, ölkələr talanlara məruz qalıb xarabalıqlara çevrilirdi. Dövrün mütəfəkkirləri, fikir və irfan sahibləri, gözəllik, eşq, məhəbbət, insanlıq və ədalət nəğməkarları insanın, insanlığın bu cür tapdaq və rəzəllərinə dözməyib əsrlərdən bəri nəsil-dən-nəslə ötürülərək insan azadlığı və gözəlliyi, onun ecazkarlığı barədə formalaşdırılan fikir və əqidə sistemini nəinki müdafiyyə qalxdılar, həm də müharibə və tiranlıq, diktatorluq ambisiyalarını ifşa etməyə başladılar. Bu yolda panteist fəlsəfəyə, sufizmə və ideal insanlıq və cəmiyyət barədəki qənaətlərə yeni fəlsəfi, ideya-estetik məzmun və ifadə formaları əlavə edib həmin uğurları bir qədər də təkmilləşdirdilər. Belə fədailər sırasına Həllac Mənsur, Fəzlullah Nəimi, İmadəddin Nəsimi və b. elm, ürfan və istedad, əqidə sahibləri daxil idilər...

İmadəddin Nəsimi (1369-1417) böyük istedad sahibi idi. O, Fəzlullahla tanışlıqdan sonra mürşidinin ideyalarına dərinlənə yiyələnərək həm də möhkəm, dönməz bir əqidə sahibi kimi qızğın ictimai-ədəbi və fəlsəfi fəaliyyət meydanına çıxdı. Nəsiminin tapındığı fəlsəfi-ürfani əqidə kökü panteizm və sufiliyə dayanan hürufilik idi.

Hürufi təliminə görə, kainatın bütün sirri və sehri, Tanrının insanlara çatdırdığı fikirlərin hamısını – Quranı da, digər səmavi və qeyri-səmavi kitablardakı hikmət, duyğu və düşüncələri də çəmi-çümlətəni 28 (və 32) hərf özündə əks və ifadə etdirərək zaman-zaman nəsilərə çatdırır. Demək, yaradanın bütün söz və məna qüdrəti hərlərdədir. Yəni bütün kitablardakı hikmətlər hərlərdə əks olunduğu kimi, ilahi «Mən» də həmin hərlərdədir. Ona görə kainatın hikmət sirrinin açarı həmin hərlərdədir, hərlər

mənanın, daxili «Mən»in rəmzləridir. Rəmzlərin, mahiyyətin dərkisi hər fərf açarların dərkinə bağlıdır.

Hürufilik, panteizmdən fərqli olaraq, Tanrının, Allahın insan varlığında mövcudluğunu bütövlükdə cismdən, mahiyyətdən bir qədər aşkara – insanın üzünə çıxarır və islamın müqəddəs kitabı olan Quranın hərflərində görərək onu əsrdaşlarına göstərməyə çalışırdı. Nəticə olaraq, belə bir fikir təlqin edirdi ki, Allah insanın varlığında və üzündə təcəllə etdiyinə görə hər hansı fərdin, insanın incidilməsi, əzilib tapdanması dolayısı ilə Allahın incidilməsi deməkdir. Çünki, zərrənin, cüzlün, fərdin incidilib alçaldılmasının ağrısı bütövlükdə küllə, cismə təsir edir. Bir halda ki, bütün yaradılmışların vücudu vəhdətdədir, bir halda ki, fərd və cəmiyyət, cəmiyyət və kainat, bütövlükdə yaradan – Həqq bir candır, forma və məzmunundan asılı olmayaraq, bütün təzyiq, təsir, zülm, işgəncə, talan və qırğınlar Tanrıya qarşı üsyan deməkdir.

İ.Nəsimi özünün poeziyasında bu fəlsəfi təlimin müddəalarını şərh və təbliğ edir, bəşər övladını tiranlığa qarşı cihada kökləyirdi. Hürufilik təliminin leytmotivinə çevrilən

Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, Kövnü məkana sığmazam.
Ərş ilə fərşi, kafü-nun, Məndə bulundu cümlə çün,
Kəs sözünü vü əbsəm ol, şərh-i-bəyanə sığmaram...

nidalı hayqırıtları dövrün bütün din və xurafat dəllallarını, iddialı tiranlarını, o cümlədən böyük fəteh kimi aləmi vahimə içində saxlayan Teymur Ləngi xəbərdar edirdi. Axı, İ.Nəsimi aləmə elan edib əsaslandırırırdı ki, haqq dünya da, onun əksi olan (panteizmə görə) fani dünya da «mən»də, yəni insandır. Onda yerləşir. Ona görə də o, elə məkansız gövhərin Allahın, həqqin özüdür. Bu Həqq isə şərhə sığışmır. Onun izahı yoxdur. Bu Tanrı-insan «mən»i dünyanın yaradılışını – Kün sözünü, «Kaf» və «nun» hərflərini də özündə təcəssüm etdirmişdir.

Göründüyü kimi, İ.Nəsimi islamı qorumaq və ucaltmaq adı altında insanlara zülm və işgəncə verənləri, talayanları, dağıdıcı müharibələrlə milyonların məhvinə bais olanları elə Qurana, İslam qanunlarına istinadən ifşa edirdi. O, bəşəriyyətə sülh, qardaşlıq,

haqq, ədalət, insana və insanlığa sevgi, məhəbbət təbliğ edirdi. Bu sevgi isə ilahi sevgi ilə çox yaxın və doğma idi. Şairin qəzəllərinin birində oxuyuruq:

Üzündür məqsədim, qibləm, ləbindir abi-heyvanım,
Əya, sərv-i-sərəfrazım, fəda olsun sənə canım
Ki, sənsən dərdimə dərman, üzün Fırqan, xətm reyhan,
Fəda olsun sənə min can ki, sənsən şahü sultanım.
Ənisim, rəhbərim, yarım, gülər üzlü güləndanım,
Əbirim, ənlərim, müşkim, boyu sərv-i-xuramanım.
Əzizim, sərvərim, ömrüm, hədisim, təfsirim, elmim
Ki, ləli-yaqutum, dürrüm, şıkarım, gövhərim, kanım.
Kəlamım, zikrü-Quranım, kitabım, fikri-tövhidim,
Namazım, taətim, şükrüm, qiyamım, cümlə ərkanım.
Muradım, fəzilim, meylim, kəlamım, məqsədim, könlüm,
Cavabım, məsələm, sözüm, dilimdə cümlə dastanım.
Həyatım, rahətım, mehım, nəcatım, ülfətım, zatım,
Təbibim, şərbətım, Xızrım, vücudım, taətim, xanım.
Əzəldəndir mənım dərdim, sözü gerçək, üzü bədrim,
Mühəbbim, sevdiiyim, mehrim, siyəh zülfü pərçanım.
Zərifim, gəncimü malım, Nəsimim, aşıqım, eşqim,
Həbibim, izzətım, əzmim, əzəldən kamil insanım.

Nəsiminin böyük insanı, kamil «*lirik mən*»i bütün bu hikməti, ilahi duyğu və düşüncələri, əlamət və keyfiyyətləri özündə birləşdirdiyi üçündür ki, dövrün qarafikirli, qan, qan deyən başları üzərində dəhşətli göy gurultusu, ildırım şaqqıltısı təsiri buraxan bu ideya-fəlsəfi və ədəbi-estetik təlim də, onun daşıyıcıları və tərəfdarları da təqib və işgəncə hədəfinə çevrildilər, əzildilər, qırıldılar, lakin susmadılar. Öz arzu, ideal və amallarının həyat, əbədiyyət haqqını təsdiq və təmin edə bildilər. Kişvəri, Həbib, Ş.İ.Xətayi, M.Füzuli, M.V.Vidadi, Raci, Qümri, Seyid Nigari, Ə.Nəbati və b. bu estafeti öz yaradıcılıqlarında əsrə, zamana uyğun şəkildə davam və inkişaf etdirirdilər.¹

¹ Ətraflı bax: M.Quluzadə. Böyük ideallar şairi. Bakı, Gənclik, 1973, səh. 28-44.

Qeyd edək ki, İ.Nəsimi ideyalarının, onun ruhi-irfani amallarının təntənəsi təkcə irs-varislik bağlarının davamlılığı ilə bitmədi; ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin təşəbbüsü və tapşırığı ilə Azərbaycanın bir qrup hökumət. elm və mədəniyyət nümayəndəsi İmadəddin Nəsiminin anadan olmasının 640 illiyinə həsr edilmiş elmi konfrans keçirmək və digər mədəni tədbirlər görmək üçün 2008-ci il noyabrın 10-17-də Suriyada olmuşdu. Hələb şəhərinin Hələb Universitetində keçirilən elmi konfransda professor Qəzənfər Paşayevin məruzəsindən sonra «Nəsimi və sufilik» mövzusunda çıxış edən şəhər (Hələb) müftisi doktor Mahmud Əkkam məruzəsinin sonunda demişdir:

«Möhtərəm qardaşlar! 591 il bundan öncə bəşər tarixində ən faciəli hadisələrdən biri baş vermiş, böyük Azərbaycan şairi və filosofu, parlaq istedad sahibi olan sufi, vəliyullah (Allahın dostu) Seyid Əli İmaməddin Nəsimi vəhşicəsinə edam olunmuşdur. Bu gün biz xəcalət çəkirik ki, bu müdhiş faciə Hələb şəhərinin adı ilə bir yerdə tarixə düşmüşdür. Doğrudur, həmin faciə əcnəbilər və onların havadarları tərəfindən törədilmişdir. Lakin Nəsiminin günahsız qanı məhz burada axıdıldığı üçün mən müasir Hələbin dini icmasının rəhbəri kimi sizdən dönə-dönə üzr istəyirəm! Mən çox vaxt dindəşlərim önündə xütbə oxuyanda Nəsiminin acınacaqlı taleyini də yada salır, ona Allahdan rəhmətlər diləyir, ruhuna dualar səsləndirirəm. Təsəllini onda tapıram ki, hələblilər Nəsiminin məzarını öz oğlunun qəbri kimi günümüzdə qədər qorumuşdur.

Tarixi, elmi mənbələrdə öz əksini tapmış məlumata görə bu edamdan on il sonra Hələb məhkəməsi işə yenidən baxıb əvvəlki ədalətsiz hökmü ləğv etmiş, artıq tarixə qovuşan şairə, gec də olsa, bəraət vermişdir. Bununla belə bu gün mən sizdən (Azərbaycan nümayəndə heyətindən – A.B.) üzr istəməyə daxili, mənəvi ehtiyac duyduğum və acizənə təvəqqe edirəm ki, mənim uzrxahlığımı qəbul edib bütün Azərbaycan xalqına çatdırasınız. Bu tək mənim yox, cəmi Hələb müsəlmanlarının xahişidir».¹

¹ Bəkir Nəbiyev. Nəsimi kəlamının işığında. Bakı, Qarabağ nəşr-yatı, 2009, səh. 70-71; Bu haqda həmçinin bax: Qəzənfər Paşayev. Nəsimi haqqında

Həmin etiraf və üzrxahlıq Nəsimi həqiqətlərinin təntənəsi, qələbəsidir.

XV əsrin II yarısı, XVI əsrin əvvəllərində yaşayıb yaradan **Kişvərinin** yaradıcılığında sələflərinə məxsus azadfikirlilik meyli və ideyası üstünlük təşkil edirdi. O, insanın ruhi və əqli qabiliyyətinə qarşı heç bir qadağa tanımırdı. Ona görə şairin lirik qəhrəmanı özünün hiss və duyğularında, məşuquna münasibətlərində sərbəst və səmimidir. İnsana, onun cismani və mənəvi-əxlaqi gözəlliklərinə, əqli kamilliyinə, humanizmə vurğunluq Kişvəri lirikasının əsas leytmotivini təşkil edir. Kişvərinin «sənubər tək qəddini çəkən» məşuqu çənnət gülşəninin səmasında (küncündə) yenidən doğan üç günlük aydır. Şair bu «Dili bülbül, zülfü sünbül, xalı filfil, boyu sərv, xəti səbzə, yuzi lalə, gözləri şəhla yigət»in qarşısında heyrətini belə ifadə edir.

Sən mələksən, ya pəri, ya huri, ey naxli-behişt
Kim, bəni-adəmdə bolmaz sən tək rəna yigit.

Bu aşiqin pəjmürdə halı, pərişan fikri öz yarının vəslinə, onun camalının görünməsinə bağlıdır:

Neçə kim, zülfün kimi xatir pərişandır mana,
Yüzünü görsəm yenə aləm gülüstandır mana.

Bu pərişanlıq aşiqin tənhalığından, özünə bir həmdəm tapa bilməməsindən irəli gəlir. O öz halını belə ifadə edir.

İstəməzdim yar, vallah, yarım olsaydı mənim,
Basmaz irdi qəm məni, qəmxarım olsaydı mənim...

...Kişvəri tək verməz irdim hər xəbərsiz yerə dil,
Dərdi-dildin bixəbər dildarım olsaydı mənim.

Şairin lirik qəhrəmanı öz sevgisində sabitqədəm, eyni zamanda güclü həyat eşiqinə malikdir.

Yaradıcılığında Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının, Ə.Nəvainin, Sədi və digər şairlərin təsiri duyulan Kişvəri divanının türkcə (Azərbaycança) və farsça şeirlərinin leksikası dilimizin tarixi inkişaf mərhələlərini izləmək baxımından da əvəzsiz ədəbi sərəvətlərdəndir.

Kişvəri Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yəqubun və səfəvi hökmdarı Ş.İ.Xətəinin sarayına yaxın olmuş, burada müəyyən səlahiyyət sahibi kimi ədəbiyyat və mədəniyyətə, istedadlı müasirlərinə qayğı göstərmişdir... Onun yaradıcılığından M.Füzuli və digər sələfləri bəhrələnmiş, Kişvəri qəzəllərinə nəzirələr yazmışlar.

Kişvərinin dili, yaradıcılığının poetik strukturu da türk Azərbaycan təfəkkürünün, onun ədəbi dilinin inkişafında özgün və əhəmiyyətli rol oynadı, gələcəkdə milli düşüncə tərzinin, özünüdərk formalaşmasına əhəmiyyətli zəmin hazırladı.

Kişvərinin dostu olub, Göyçayın Bərgüşad kəndində doğulan **Həbib** yaradıcılığı isə Azərbaycan ədəbiyyatında ümümxalq düşüncəsinə əsaslanıb onu daha da cılalayan yeni poetik üslub, deyim və ifadə tərzini formalaşdırmağa başladı. O, Sultan Yaqubun sarayında böyük mənəb və səlahiyyət sahibi mərtəbəsinə çatmasından yararlanaraq həm öz yaradıcılığı, həm də Qəzvinə doğulub Təbrizdə yaşayan dostu Kişvəriyə maddi və mənəvi dəstək olmaqla da, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına çalışmışdır. Həbibinin qüdrətli poeziyası poetik dil strukturunun üslub, deyim tərzini baxımından sadəliyi ilə yanaşı, fikir aydınlığı və dərinliyi ilə də diqqəti cəlb edir. Şairin incə müşahidələri, zövqü, xalq ruhuna yaxın, humanizm və insanpərvərliyə təşnə olan poeziyasında insanın qüdrəti və gözəllikləri panteist bir duyğu, düşüncə, sevgi və məhəbbətlə vəsf edilir. Bütün bunlar Kişvəri ilə yanaşı, Həbibinin qüdrətli poeziyasının M.Füzuli yaradıcılığının kamala çatmasında oynadığı əhəmiyyətli rol haqqında aydın elmi təsəvvür yaradır. Həbibinin poeziyasının mütəxəssislərin – M.F.Köprülü, S.Mümtaz, M.Quluzadə və başqalarının diqqətini cəlb etməsi bu baxımdan təsadüfi deyil.

Nəsimi, Kişvəri və Həbibinin yaradıcılıq estafetini **Sah İsmayıl Xətəvi (1487-1524)** uğurla davam və inkişaf etdirərək, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında həm şair, həm də dövlət başçısı kimi mühüm xidmətlər göstərdi. İnsana hörmət və məhəbbət, onun aliməqam zirvəyə yüksəlişinin təbliği və təsdiqi ədəbiyyatda bir qayda olaraq Allahın və Məhəmməd peyğəmbərin vəsfi, irihəcmli əsərlərdə onların şərəfinə ayrıca nət və minacat

hissələrinin həsr edilməsi şəklində də dolayısı ilə həyata keçirilirdi. Bundan əlavə Həzrət Əlinin, onun övladlarının – Həsən və Hüseyin, habelə digər törəmələrinin və imamların taleyi, müqəddəsliyi barədə qələmə alınan bədii əsərlər və ya ayrı-ayrı əsərlərdə, lirik parçalarda bu şəxsiyyətlər və digər tarixi-müqəddəs simalarla – Yusif, İsmayıl və b. ilə bağlı epitetlər insanı saflığa, ululuğa, müqəddəslik məqamına yüksəlməyə çağırış və s. şair – vətəndaşlıq təşnəsinin təzahürü kimi meydana çıxır, qüvvətlənirdi.

İctimai-ədəbi fikirdə sufizm, hürufilik ədəbi-fəlsəfi düşüncəsi ilə yanaşı, şiəliyin təbliği və tərənnümü də getdikcə gücləndi, ayrıca bir ideya-estetik istiqamət kimi formalaşdı. İş o yerə çatdı ki, hakimiyyət və müstəqil dövlət kimi özünümüdafiə uğrunda mübarizədə şiəlik Ş.İ.Xətayinin babası Şeyx Cüneydin məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində ictimai-ədəbi və fəlsəfi düşüncə tərzindən siyasi ideologiyaya, hakimiyyətə çatmaq vasitəsinə yönəldildi. Şeyx Güneyd, sonra Şeyx Heydər bu ideologiya ətrafında topladığı tərəfdarları ilə Şirvanşahlar üzərinə hücumlara keçsələr də, məqsədlərinə çatmayıb həlak oldular.¹ Ş.İ.Xətayi isə həm İ.Nəsimi poeziyasına və ideyalarına hörmət və rəğbət bəslədiyi üçün, həm də xüsusi məqsədlə hürufiləri və digər qabaqcıl ideya və düşüncə, əqidə daşıyıcılarını himayə edərək, onların həm özlərinin, həm də fikirlərinin gücünü şiələrlə həmrəylik bəyragı altında birləşdirib məqsədinə – əcdadlarının təqib etdikləri amala çata bildi. Bununla belə, onun istər ictimai-dövlətçilik, istərsə də ədəbi fəaliyyətində şiəlik və onun təbliği məqsəd yox, vasitə oldu.²

Şair və dövlət xadimi Ş.İ.Xətayi öz tərəfdarlarını, döyüş yoldaşlarını qələbəyə və qəhrəmanlığa şiə, qızılbaş amalına istinadən çağırırdısa, qoşmalarında və «Dəhnamə» poemasında onun lirik qəhrəmanı oxucunun gözü qarşısında bütün bu ideya-

¹ Ətraflı bax: Əzizəğa Məmmədov. Şah İsmayıl Xətayi. Bakı. Yazıçı. 1988, səh. 10-11; 13-14.

² Bax: Məhərrəm Qasımlı. Şah İsmayıl Xətayinin poeziyası. Bakı, Elm, 2002, səh. 10-11.

siyasi məqsədlərdən uzaq olub, saf, ülvi duyğular daşıyıcısı olan fədakar, eşqində səmimi və iddiasız bir aşiq kimi canlanırdı.

Şəliyin sufi-panteist fəlsəfi düşüncəsi ilə qovuşuq şəkildə ideya-estetik ifadəsi mütəfəkkir şairimiz **Məhəmməd Füzulinin (1494-1556)** yaradıcılığında daha da kamilləşdi. Dolğun ideya-ədəbi və ictimai-fəlsəfi bir mərhələyə çatdı. M.Füzuli yaradıcılığında insanın insana məhəbbəti ilahi səviyyəyə, ilahi eşq fəlsəfi-estetik mərhələyə qaldırıldı. Ona görə şairin lirik qəhrəmanı «mübtəla olduğu» «eşq azarından» xilas olmağa deyil, həmin dərədə daha yaxından, daha kamil bir surətdə tutulmağa doğru qaçdı, bu məqsədlə Tanrıya dualar etdi. Məcnunun Leyliyə olan sevgisi sufiyanə, ilahi eşq məzmununa qədər yüksəldi. Bu eşqin vüsəl həsrəti insanın öz ilkinliyinə – cüzvin küllə, zərrənin bütövə qovuşmaq yangısında, ancaq realılıqla, həyatla bağlı şəkildə ifadə olundu. Bütün bu həsrət və ilahi yangının bədii-fəlsəfi ifadəsi həm bütövlükdə bəşər övladının, həm də Kərbəla müsibəti qurbanlarının və onların tərəfdarlarının kədəri şəklində üzə çıxdı.¹

Məhəmməd Füzuli sufi-fəlsəfi Azərbaycan poeziyasını yüksək və orijinal bir səviyyəyə qaldırmaqla yanaşı, onu romantik qəbli, yüksək bəşəri duyğulu real bir insanın son dərəcə saf və səmimi, eyni zamanda dərin ağıl və geniş zəkaya, humanist, həssas bir qəlbə malik olan real insanın, eşqin şiddətindən naləsi ərşə bülənd olan aşıqın qəlb çırpıntılarının sənətkarlıqla ifadəsi şəklində təqdim etdi. Onun poeziya rubabının xoş tərəneləri orta əsr Azərbaycan və islam şərq insanının daxili dünyasının bütün incəliklərini fəlsəfi dərinlik, ideya-estetik bir gözəlliklə ifadə etdi.

M.Füzuli qəhrəmanlarının mətinliyi, sabitqədəmliyi və dönməzliyi, əqidə, amal saflığı onun xələfləri tərəfindən inkişaf etdirilib yeni-yeni çalarlarda üzə çıxdı.

¹ Ətraflı bax: Mirzəağa Quluzadə. Füzulinin lirikası, Bakı. Azərb. SSR EA nəşr. 1965, səh.228-229,234-245. Teymur Kərimli. Görünməyən Füzuli. Bakı: Elm, 2003, səh. 72-98; Vəcihə Feyzullayeva. Füzulinin ömür yolu. Bakı: Elm, 2005. səh. 112-139.

Məhəmməd Əmani (1535-1608). Azərbaycan ədəbiyyatında yeni yaradıcılıq meyl və üslubunun formalaşmasında Bayburtlu Məhəmməd Əmaninin özgün xidmətləri vardır. Onun yeganə nüsxəsi Londonda saxlanılan şeirlər divanı haqda ilk dəfə XIX əsrdə məlumat verən ingilis alimi Çarlz Rio olmuşdur.

Şairin doğum və ölüm tarixləri dəqiq məlum deyil. Ona görə tarixi hadisələrə, müasirlərinin yazılı şəhadətlərinə və əsərlərində təsvir etdiyi hadisələrə, həmçinin poetik irsindəki ayrı-ayrı ifadə və işarələrə əsasən akademik Həmid Araslı M.Əmaninin doğum tarixini 1541¹, AMEA-nın müxbir üzvü Əlyar Səfərli 1536², şairin həyat və yaradıcılığına ayrıca monoqrafiya həsr edən şair-alim Balaş Azəroğlu isə 1535-36-cı il³ kimi göstərmişlər. B.Azəroğlu apardığı araşdırmalara əsasən M.Əmaninin 1608-ci ildə sağ olduğu, vəfat edərkən onun yaşının 70-i keçdiyi qənaətinə gəlmişdir⁴. H.Araslının «çox ehtimal ki, Şah Abbas Azərbaycanda yeni siyasət yeridib ölkəni xarabazara çevirdiyi illərdə Əmani sağ olmamışdır»⁵, mülahizəsini B.Azəroğlunun həmin elmi qənaəti təsdiqləyərək, daha da dəqiqləşdirir. Mövcud araşdırmaların yekunu olaraq, Məhəmməd Əmaninin doğum və vəfat tarixlərini təxminən 1535-1608-ci illər kimi göstərmək olar.

M.Əmaninin ədəbi irsi qəzəl, qəsidə, tərkibbənd və tərcibəndlərdən, rübai, qitə və təkbeytlərdən, məsnəvi, mənzum hekayə, qoşma, gəraylı və bayatılardan ibarətdir. Onun «Əsərləri»ni mətnşünas alim Əlyar Səfərli nəşrə hazırlayaraq, ön söz və lüğətlə 1983-cü ildə Bakıda «Yazıçı» nəşriyyatında çap etdirmişdir.

Məhəmməd Əmani Səfəvilər sarayına yaxın olmuş, Yəzd vilayətinin əmiri kimi Şah Təhmasibin və Şah Abbasın Səfəvilər

¹ Bax: H.Araslı. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1956, səh.64.

² Bax: Əlyar Səfərli. Ön söz. Əmani. Əsərləri. Tərtib edən, ön söz və lüğətin müəllifi Əlyar Səfərli. Bakı, Yazıçı, 1983, səh 3.

³ Bax: Balaş Azəroğlu. Məhəmməd Əmani. Bakı, Elm, 1977, səh. 33.

⁴ Bax: Yenə orada, səh.3.

⁵ H.Araslı. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, 1956, səh.66.

xanədanını yenidən dirçəltmək, vaxtilə itirilmiş torpaqları geri qaytarmaq və ölkədaxili iğtişaşları yatırtmaq məqsədi ilə apar-dıqları müharibələrin iştirakçısı olmuş, bir şair kimi həmin şahların hərbi uğurlarını vəsf etmişdir¹. Ançaq Azərbaycan içtimai-ədəbi fikrində o, klassik yazılı ənənələrlə xalq bədii düşüncəsinin, folklor və aşıq şəri yaradıcılığının vəhdətini öz yaradıcılığında daha dolğun bir səviyyəyə çatdırmaqla İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai və M.Füzuli ənənələrini yeni mərtəbəyə yüksəldən bir şair kimi tanınıb qəbul edilməkdədir. Bununla belə, bütün hallarda M.Əmani öz şair orijinallığını qoruyub saxlamışdır.

Şairin lirik qəhrəmanı öz məşuqunun cövr-cəfa və ayrılığından iztirab dolu vüsal həsrəti ilə alışıb yanır. Qəhrəmanın bu vəziyyətindən doğan iztirab və gileyləri həm də şairin dövrə, zamana münasibətinin ifadəsi kimi diqqəti cəlb edir. Bu lirikada saflıq, düzlük, halallıq, məhəbbətdə sabitqədəmlilik və fədakarlıq, vətən məhəbbəti, yurd, torpaq sevgisi, qəhrəmanlıq və mübarizlik kimi əxlaqi keyfiyyətlər tərənnüm və təlqin olunmaqla yanaşı, oxucu həyatdan, onun maddi və mənəvi nemətlərindən, Tanrının yaratdığı bütün gözəlliklərindən zövq almağa, onlardan bəhrələnməyi bacarmağa çağırılır. Ümumən Məhəmməd Əmani poeziya-sının mayasında həyat eşqinin gücü aydın duyulur. B.Azəroğlu bu kimi cəhətləri nəzərdə tutub yazır:

«Əmaninin bəzi qəzəlləri həyatın, təbiətin gözəlliklərinə həsr olunmuşdur. Bu qəzəllərdə torpağın nemətləri, fəsilələrin tərəvəti öz əksini tapmaqdadır. Bu əsərlərdə günəşin hərərəti, güllərin rayihəsi, vətən torpağının lətafəti duyulmaqdadır. Çünki bu lirika insana, həyata və təbiətə məhəbbət lirikasıdır»². Ona görə bədbinlik bu poeziyaya yaddır; şairin lirik qəhrəmanı qarşılaşdığı hər hansı çətinlik və mərhumiyyətə tuş gəlməyini həyatın, yaşamaq haqqının qanunauyğunluğu hesab edərək, onlardan, həmin maneələri dəf etməkdən, əziyyətlərə dözməkdən də zövq almağı bacarır.

¹ Ətraflı bax: Balaş Azəroğlu. Məhəmməd Əmani. Bakı, 1977. səh.29-32.

² Yəni orada, səh.40-41.

Qeyd etdiyimiz kimi, M.Əmani yaradıcılığının əsasında xalq ruhu, əsrlərin sınağından çıxıb gəldikcə durulan folklor düşüncəsi, ozan-aşıq şəri və dünyanın dərkində milli fəlsəfi düşüncə tərzii də mühüm yer tutur. Ona görə şairin xalq ruhlu və folklor formalı poeziyasında qəhrəmanın azadlıq ruhu və eşqi, həyata bağlılığı, yaşamaq eşqi və mübarizliyi, təbiətə, torpağa, ümumən real varlığa, onun füsunkarlığına bağlılığı öz gücü və qabarıqlığı ilə seçilir. Bu da Azərbaycan dilinin və onun fəlsəfi dərinliyə, məntiqi düşüncəyə, güclü ruha bağlı olan ifadə imkanlarına Məhəmməd Əmaninin bütün varlığı və yaradıcılıq imkanları ilə bağlılığından, həmçinin sənətkar qüdrətindən irəli gəlir. Həmin məziyyət və imkanlar M.Əmaniyə yaradıcılığı ilə öz ana dilinin ideya-estetik imkanlarını, üslubi ifadə rənginliyini daha da zənginləşdirmək imkanı vermişdir. Şairin «Bahar oldu, təzə güllər açıldı» misrası ilə başlanan qoşmasında sanki «eşq odundan dağlar qoymuş lalələr». Şeirdə oxuyuruq:

Yaz fəslində səhər quşlar əlhani,
Mədhuş edər idrak edən insani.
Bitəkəllüf xürrəm olsun Əmani,
Sərvnazım, sallanuban seyr elə.

Ağzın sirrini qönçə guya eyləmiş,
Qəmzən sehrin nərgiz peyda eyləmiş,
Lalənin rüxsarın rüsva eyləmiş,
Sərvnazım, sallanuban seyr elə.

Bu cür canlı təsvir və aşıqın həyat segisinin poetik ifadəsinə şairin gəraylılarında da rast gəlirik. Aşıqın əlinin öz sevgilisinə çatma bilməməsinin səbəbi misralardan görünür:

Göz görmək istər camalın,
Könüldə daim xəyalın.
Müeyssər olmaz vüsalın
Bilmən nolacaqdır halım.

Başqa bir gəraylıda «həmdəmi ahü-əfqan» olan aşıq öz vəziyyətini belə təsvir edir:

Nə yuxuluyam, nə oyağam,
Nə sayrıyam, nə xud sağam,
Qəm zindanında dustağam
Sevgülü yarımından ayrı.

Ancaq aşıq «yüz dürlü dərdü möhnətdən, qurtulub cəngi firqətdən könül istədiyni tapır», vüsala, canının «batın və zahir» cananına qovuşur. Həmin canan isə aşıqın vaxtilə ayrı düşdüyü öz canı, öz ruhu, öz ilkinliyi, ilahi başlanğıcıdır.

Məhəmməd Əmaninin mayası xalq ruhundan və klassik irsədən tutulmuş yaradıcılıq ənənələri, dil və üslubi keyfiyyətləri daha xəlqi, daha çanlı və həyatı şəkildə, eyni zamanda fəlsəfi tutumda M.V.Vidadi tərəfindən yeni keyfiyyət və zirvələrə yüksəldildi.

Məhəmməd Əmani həm də Azərbaycan dilində nəzmlə yazılmış ilk və müstəqil süjetli hekayələrin müəllifidir...

Ə.Nəvai, Q.Bürhanəddin, İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai və M.Füzulidən fikir, sənət və ədəbiyyat estafetini qəbul edib onu yeni zirvələrə aparan şairlərdən biri **Məsihidir (1575-1655)**. Onun Təbrizdə anadan olması, ancaq Rumda yaşayıb işləməsi və vətən həsrətli şeirlər də yazması haqda məlumat var. Bu haqda şair özü şeirlər divanında yazmışdır:

Sübh eyşim şam irür Təbriz məşridin cüda,
Ta min avarəyə məskən biladi-Rumdur.
Demə qürbətdə nədir halın Məsihi hicr ilə,
Qürbətü firqətdə qalan haləti məlumdur.

Məsihi M.Əmani və S.Təbrizi ilə dostluq etmişdir.

Şair şeirlər «Divan»ını «Vəsilətül-vəsail» adlandırmışdır. Onu AMEA-nın müxbir üzvü, professor Əliyar Səfərli üzə çıxararaq 1998-ci ildə Tehrandə, 2012-ci ildə isə Bakıda ön söz, lüğət və şərhlərlə ərəb əlifbasında və latın qrafikası ilə nəşr etdirmişdir. Şair «Divan»ının məzmun və məna tutumu haqda yazmışdır:

Bu nəzm ki, bir eşq ona birdi nizam,
Taptı xosrovi-ittifaqı birlə itnam,
Cün əbyatı vəsileyi-vəsl irür.
Əql ana «Vəsilətül-vəsail» eylədi nam.

Ə.Səfərli şairin həmin şərhinə istinadən yazmışdır:

«Şairin öz divanını «Vəsilətül-vəsail» adlandırması rəmzi mənə daşıyır. O, özü bildirir ki, şeirləri eşq və ağıl haqqında yazılmışdır. Hər şeirini könül şərqisi sayır, vəsilətlər axtarıb tapır.

Təsadüfi deyil ki, Məsihinin lirik qəhrəmanı həm aşiq, həm də arif bir insan və irfan sahibi sayılır. Bu aşiq-arif qəhrəman həyat və dünyanın dərini çəkən, düşünüb daşınan bir kamil və mərifət sahibidir».¹

Doğurdan da buradakı şeirlərdən görünür ki, Məsihi ağıla, irfana, irfani sevgiyə xüsusi üstünlük verir. O, gözümüz qarşısında eşq və gözəllik nəğməkarı kimi canlanır. Şairin poeziya rübabında bəşəri məzmun daşıyan ümid və həsrət dolu bir kədər qabarıq duyulur. «Divan»da həmçinin vüsala, özü də daha çox irfani mahiyyətli vüsala çatmağın yolları və üsulları haqda poetik-fəlsəfi məsləhətlər diqqəti cəlb edir.

Məsihini daha çox şöhrətləndirən onun irihəcmli əsəri olan «Vərqa və Gülşa» poemasıdır. Mövzusu və süjeti forlkordan alınan bu əsərdə məhəbbət, vəfa, əhdə sədaqət, qəhrəmanlıq, haqqın, ədalətin qələbəsinə inam ideyaları təbliğ və tərənnüm edilir.

«Vərqa və Gülşah» mövzusunun yazılı ədəbiyyatda Məsihi-dən əvvəl fars poeziyasının nümayəndələrindən Əyyuqi və Yusif Məddah işləmişlər. Lakin Məsihi bu mövzuya müraciət etməklə sələflərini təkrar etməyib, tamamilə yeni və bir çox cəhətdən orijinal poema ilə milli ədəbiyyat xəzinəmizi zənginləşdirmişdir. Bu haqda istedadlı alim, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Azadə Rüstəmovaya yazmışdır:

«Məsihinin «Vərqa və Gülşah» əsəri XVII yüzil humanist epik şeirinin ən kamil səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən bədii abidədir. Məsihi bu əsərdə Əyyuqi və Yusif Məddahın müraciət etdiyi mövzunu işləsə də, öz yaradıcılıq pafosu və manerası ilə Nizami-Füzuli tutumlu bir sənətkar kimi çıxış edir. Məsihi bu əsərdə özündən əvvəlki «Vərqa və Gülşah»lardan fərqli olaraq daha dolğun xarakterlər qələmə almış, təqdim etdiyi obrazın

¹ Əlyar Səfərli. Məsihi. Məsihi. Divan. Bakı, Elm, 2012, səh. 27

psixoloji aləmini açmaq, haqqında bəhs olunan hadisə və epizodlar arasındakı məntiqi, təhkiyədəki konflikt və kolliziyaları mənalı surətdə əsaslandırmaq bacarığı nümayiş etdirmişdir. Msihi burada mənəvi paklıq və nəciblik simvolu kimi yadda qalan neçə-neçə insan surətləri ucaltmış, onların qəlb aləminə hakim incə, zərif hissləri poetik sözün əlvan rəng çalarları ilə və ən mühüm – psixoloji inandırıcılıq məharəti göstərərək tərənnüm etmişdir».¹

Poemada göstərilir ki, Vərqa ilə Gülşah öz sevgiləri və valideynlərinin razılıqları ilə evlənərkən toy gecəsi Əmrin quldur dəstəsi şənliyə hücum edərək gəlini – Gülşanı aparırlar. Vərqa atası və dostları ilə quldurları təqib edib öz sevgilisini azad edir. Lakin bu döyüşdə onun (Vərqanın) atası Hümam da öldürülür. Qardaşı Hilal onun taxt-tacına sahib çıxdıqdan sonra arvadı Qəmərbanunun təhriki ilə Vərqadan külli miqdarda başlıq parası tələb edir. Vərqa onların tələblərini ödəmək məqsədilə kömək üçün dayısı, Yəmən hakimi Səlim şahın yanına yola düşür. Ora çatanda Əntər şah tərəfindən Yəməninin tutulduğu və Səlim şahın əsir götürüldüyü məlum olur. Vərqa dayısı Səlim şahın dağılmış qoşununu bir yerə yığıb onun özünü əsirlikdən, ölkəsini işğaldan azad edir. Səlim şah bacısı oğlu Vərqanı öz taxt-tacının varisi təyin edib ona başlıq üçün tələb olunan məbləği də verir. Lakin vətəni Hicaza döndəndə ona (Vərqaya) bildirirlər ki, guya, Gülşa ölmüşdür.

Gülşanın gizlincə Şam hakimi Möhsün şaha ərə verildiyini öyrənən Vərqa Şama yollanır. Yolda Pələngər adlı bir quldurun dəstəsinə tuş gəlir. Həmin dəstənin başçısını və əksər üzvlərini döyüşdə məhv edən Vərqanın özü də ölümcül yaralanır.

Gülşahın Vərqanı sevdiyini və onun nişanlısı olduğunu bilib öz əməmindən peşiman olan Möhsün şah onu Vərqa gəlib çıxanaqədək özünə bacı kimi qəbul etdiyini bildirir. O, Vərqanı yaralı və huşsuz halda tapıb öz sarayında sağaltdırır. Biləndə ki, həmin yaralı igid Vərqadır Gülşa ilə onun qovuşmasına yardım etmək haqqdakı əhdinə vəfa etmək istəyir. Ancaq Möhsün şahın comərdliyi

¹ R.Azadə. Mənəvi dünənimiz bu günün işığında. Bakı, Elm, 2011, səh. 430

qarşısında borclu qalmayan Vərqa bu izdivacdan imtina edib vətəninə dönür.

Məsihi Vərqa ilə Gülşanın bu ayrılıq anlarını çox təbii və təsirli təsvir etmiş, göstərmişdir ki, aşıq məşuqsuz yaşaya bilməz.

Doğrudan da, yolda Vərqa hicrana dözməyib vəfat edir. Gülşa onun qəbri üzərində özünə qəmə ilə qəsd edib hələlik ruhən sevgilisinə qovuşur. Bu epizod, anası ilə qarşıdaşib ona etirazını bildirməsi, Möhsün şahla açıq, səmimi söhbətləri və s. Gülşanın da mübariz, iradəli və əhdinə sadıq bir sevgili olduğunu göstərir.

Poemanın baş qəhrəmanlarının – Vərqa ilə Gülşanın öz ideallarına qovuşmaq uğrunda apardıqları qəhrəmanlıq mübarizələri onları Leyli və Məcnundan fərqləndirsə də, hər iki cütlüyün bir-birlərinə bəslədikləri eşq sufi-irfani mahiyyətdədir. Ancaq Məsihinin qəhrəmanları öz sələflərindən – Məcnunla Leylidən xoşbəxtdirlər. Çünki onlar Möhsün şahın rəhbərliyi ilə yaradılan ideal bir cəmiyyətdə vüsala yetişirlər. Bunun üçün Məsihi yenə folklorlardan gəlmə ölüb-dirilmə motivlərindən istifadə edir; şairin bədii təxəyyülünün məhsulu olan ideal insan və hökmdar Möhsün şahın və onun qurduğu cəmiyyətin sakinlərinin duaları ilə yenidən dirilən Vərqa ilə Gülşa bir yerdə uzun və xoşbəxt ömür sürürlər.¹

Bütün bunlar göstərir ki, xalq təxəyyülü onun ideal və arzuları ilə klassik yazılı ədəbiyyatda əsrlərdən bəri formalaşaraq kök salan sufi-irfani düşüncə tərzini Məsihi yaradıcılığında, onun ideya-bədii və fəlsəfi düşüncə sistemində qovuşaraq, sintez şəklində, yeni estetik tərzdə üzə çıxmışdır. Bu, Məsihi poeziyasının köklərinin xalq ədəbiyyatına və klassik poeziya ənənələrinə dayanmaqla yanaşı, yeni ideya-məzmun və bədii-estetik keyfiyyətlərdə üzə çıxdığını göstərir.

Beləliklə, Məsihi öz yaradıcılığında ümumxalq düşüncə tərzini ilə klassik yazılı ədəbiyyatın eyni etnik-mədəni və ideya-fəlsəfi kökdən olduğunu və bütün bunların vəhdətdə, qovuşuq şəkildə inkişaf etməsinin mükəmməl bədii nümunəsini verməyin kamil örnəyini yaratdı. Onun həm poeziyasının lüğət tərkibinin, dil

¹ Bax: Ə.Səfərli. Məsihi. Bakı. Gənclik, 1992. səh. 159-167.

strukturunun ümumxalq dilinə əsaslanması, həm də «Vərqa və Gülşa» poemasında təqdim etdiyi ideya-fəlsəfi, mənəvi-əxlaqi düşüncə və dünyagörüş, ideal və amal sistemi xalq ədəbiyyatı ilə klassik yazılı ədəbiyyatın yaxınlaşmasında əhəmiyyətli rol oynadı.

«Vərqa və Gülşa» poemasının sonluğundan o da məlum olur ki, Məsihinin «Danə və dam» (Dən və tələ), «Zənbur və əsəl» (Arı və bal) adlı alleqorik poemaları da olmuşdur. Təəssüf ki, həmin əsərlər hələ əldə yoxdur.

XVII-XVIII əsrlərdə bədii ədəbiyyatda ümumxalq düşüncə və yaradıcılıq tərzinin kifayət qədər fəallaşmasını göstərən ədəbi-tarixi faktlardan biri də özündə Azərbaycan məhəbbət dastanlarının təsirini qabarıq şəkildə ifadə edən «Şəhriyar» dastanıdır. XVIII əsr ədəbi abidəsi olan əsərin mövzusu və süjetinin əsasında folklor motivləri dayansa da, hələlik haqqında əldə məlumat olmayan Məhəmməd adlı müəllif onu özünün estetik idealına uyğun ideya-bədii keyfiyyətlərlə zənginləşdirmiş, yeni ruhlu bir ədəbi nümunə yarada bilmişdir. Belə ki, «Şəhriyar» dastanının həm kişi, həm də qadın qəhrəmanları əsasən xeyirxahlıq, humanizm, halallıq, səmimilik, qəhrəmanlıq, dostluq, alicənablıq, bir-birinin hiss və duyğularına, arzu və istəklərinə hörmət, qarşılıqlı anlayış qabiliyyəti, el-oba, vətən sevgisi və s. əxlaqi keyfiyyətlərlə üst-üstə köklənmişlər.

«Şəhriyar dastanı»nın əsasında «Şəhriyar və Sənubər» dastanı dursa da, dövrün sosial-mənəvi prosesləri, ədəbi-estetik düşüncədə baş verən «Divan» dibaçələrinin nəsr hissəsinin müstəqil nəsrə keçid prosesini, epik nəsrin formalaşma xüsusiyyətlərini və s. özündə əks etdirir.

«Şəhriyar» dastanında göstərilir ki, Tiflis sövdəgərlərindən olan Salehin övladı olmur. Bir dəfə o bu dərdini arvadı Zəhra ilə bölüşəndə həyat yoldaşı ona nəzir-niyaz verməyi, bəlkə bu yolla övlad sahibi ola biləcəklərini məsləhət görür.

Günlərin birində Saleh bir kişinin qolu bağlı iki oğlan uşağını apardığını və həmin uşaqların ağlaya-ağlaya günahsız olduqlarını, kömək dilədiklərini görür. Salehin sorğusundan məlum olur ki, həmin uşaqların ataları yüz min tümən borcunu qaytara bil-

mədyindən öz oğlanlarını satmaq üçün o kişiyyə verir. Saleh uşaqların atalarının borcunu ödəyib onları azad edərək özlərinə də cib xərcliyi verir. Bu əhvalatdan bir qədər sonra Salehin arvadı Zəhra hamilə qalır və... onlar öz oğullarının adını Şəhriyar qoyurlar...

Kirman bəylərbəyi Cahangir xanın qızı Sənubər ona – Şəhriyara buta verilir. Eyni vaxtda Sənubərə də Şəhriyar buta verir. Sənubər yuxudan ayılıb həkim Sadiqi Şəhriyarın dalınca göndərir. Saleh sövdəgər oğlunun dərdindən halı olan kimi əl-ayağa düşüb Cahangir xana bahalı hədiyyələr göndərərək özü də arxasınca elçi gedir. Ancaq Cahangir xan arvadının təhriki ilə Salehi öz mövqeyindən və silkindən yüksək mənəbə sahib olan adamın – xanın (bəylərbəyinin) qızına elçi düşmək cəsəratinə görə, başqalarına görk olsun deyə öldürtdürmək istəyir. Sənubərin müdaxiləsi ilə Salehi azad edən Cahangir xan Şah Abbasa əhvalatı yazıb kömək istəyir. Şah Abbas isə Şəhriyara Tiflis bəylərbəyi rütbəsi (mənəbi) verir. Beləliklə, Şəhriyarla Sənubər barabər silkə malik olurlar.

Sənubərin göndərdiyi həkim Sadiqlə Kirmana yola düşən Şəhriyar Soğanlıq, Qırmızı körpü, Qazax və Tovuzu keçərək Şəmsəddin elinə çatanda Pərizad adlı bir qız onu görüb vurulur. Lakin Şəhriyarın öz sevgilisinin dalınca getdiyini biləndə onu özünə qardaş qəbul, özünü isə ona bacı hesab etdiyini bildirir.

Gəncə bəylərbəyi Şamamabəyim də Şəhriyara vurulur... və onu gözləyəcəyini bildirir... Şəhriyar Sənubər xanımla qayıdanda onun (Sənubərin) məsləhəti ilə Şamamabəyimi də özünə arvad (hərəm) etmək üçün götürür. Pərizadı isə özünə vəzir təyin etdiyi həkim Sadiqə nişanlayır. Əsər Tiflisdə aşıqların toy mərasimləri və həmin mərasimdə Pərizadın hamını heyran edib, alqışlarla qarşılanan çıxışı ilə başa çatır.

Şəhriyar dastanı hadisələrin məkana, şəraitə və məclis əhlinin mənsub olduğu silkə uyğun təsviri, obrazların dilinin koloritli olması, ideyalılığı, məqsəd aydınlığı, süjet bitkinliyi, hadisələrin dinamik inkişafı və s. baxımdan yüksək sənət nümunəsidir.

Əsərdə özünə qabarıq yer tutan milli kolorit, etnik-mədəni həyat və düşüncə tərzii bu dövr Azərbaycan ictimai-bədii fikrində

və ədəbi-estetik təxəyyülündə xəlqiliyin getdikcə gücləndiyini göstərir. Odur ki, XVII əsrdə Azərbaycan klassik yazılı ədəbi dilinin xalq dili ilə yaxınlaşdırılmasında, onun xəlqi keyfiyyət qazanmasında dövrün həm fars, həm də Azərbaycan dilində yazan qüdrətli sənətkarlarından olan Saib Təbrizinin və Qövsü Təbrizinin böyük xidmətlər göstərmələrinə təsadüf kimi baxmaq düzgün olmazdı.

Mirzə Məhəmmədli Saib Təbrizi (1601-1679) . Təbrizdə anadan olub. Ancaq o, ömrünün müəyyən hissəsini II Şah Abbas sarayında – İsfahanda keçirməli olmuşdur. Bununla belə S.Təbrizi saraydan tez uzaqlaşmışdır. Əsasən N.Gəncəvi ənənələri ilə yazan şairin yaradıcılığında dövrün haqsızlıqlarından giley və şikayət motivləri ilə yanaşı, hakim dairələrin humanizm və ədalət ruhunda tərbiyələndirilməsi meylli də özünü göstərir.

Saib Təbrizi lirik şair kimi məşhurlaşmışdır. Onun yüksək sənətkarlıq nümunəsi olan poeziyası İran və Türkiyə şairlərinə güclü təsir göstərmişdir. Bununla yanaşı mütəxəssislər Saibin poeziyasında M. Füzuli təsiri olduğunu birmənalı şəkildə təsdiq edirlər.¹

Doğrudan da, əgər S. Təbrizi özünün fəlsəfi görüşlərinə, panteist baxışlarına görə Fəzlullah Nəimi, Şeyx Əttar, Övhədi Marağayı, Şah Qasım Ənvar, Mövləvi və Hafizlə yaxınlaşırsa², poeziyasındakı fikir tutumu, romantik duyğu və qəlb yangısı ilə M. Füzuli ənənələrini davam və inkişaf etdirdiyini təsdiq və nümayiş etdirir. Ancaq dilinin xəlqiliyi, bədii fikrin M. Füzulidəki mürəkkəb və təmtəraqlı məcazlar sistemindən³ fərqli olaraq, sadə və aydın şəkildə ifadəsinə görə Saib Təbrizi İmaməddin Nəsimiyə

¹ Bax: H.Arslı.XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1956, səh. 145-147; Mirzəağa Quluzadə. Füzulinin lirikası. Bakı, 1965, səh. 359-362; Azəroğlu. Saib Təbrizinin sənət dünyası, Bakı, 1981, səh. 67-68, 81-88.

² Ətraflı bax: Azəroğlu. Saib Təbrizinin sənət dünyası. Bakı. Yazıçı, 1981, səh. 102-112.

³ Bax: Mir Cəlal. M.Füzuli. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. I cild. Bakı, 1958, səh 35.

daha çox yaxın və doğmadır. Bu cəhəti qeyd edən şair və tədqiqatçı alim Balaş Azəroğlu yazır:

«Məlum olduğu kimi, Həsənoğlu və Qazi Bürhanəddindən sonra Azərbaycan dilində ölməz sənət nümunələri yaradan və bu dili poeziya aləmində bütün incəlikləri ilə nümayiş etdirən böyük şair İmadəddin Nəsimi olmuşdur. Saibin ana dilində yazılmış əsərlərində nəzəri ilk cəlb edən cəhət Nəsimi lirikasına dil və ifadə sadəliyi baxımından yaxın olmasıdır.

Nəsiminin şeirləri bir tərəfdən dilin sadəliyi, səmimiliyi, oynaqılığı və ahəngdarlığı ilə, digər tərəfdən, sözün mənə çalarlarının açılması və fikir aydınlığı ilə oxucunu heyran edir...

Nəsimidən təqribən üç əsr sonra yaşayıb-yaratmış Saib Təbrizin də ana dilində yazdığı şeirlərində mənə dərinliyi, ifadə gözəlliyi, dil sadəliyi diqqətimizi cəlb edir».¹

Müşahidə və araşdırmalar göstərir ki, Saib Təbrizi poeziyasının dil, üslub, fikrin ifadə sadəliyi və mübarizlik baxımından özünə zaman etibarlı ilə M.Füzulidən xeyli uzaq olan İ.Nəsimi poeziyasına yaxınlığı hər iki mütəfəkkir şairin – İ. Nəsimi və S.Təbrizin yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi dövrlərdə milli təəssüb və qəhrəmanlıq hissinin, xalqın ideal və arzuları, xoşbəxt və firavan həyat sürmələri uğrunda mübarizə ilə bağlı olaraq ədəbiyyatda xalq ruhunun ideya-bədii ifadəsi, ümümən xəlqilik keyfiyyətinin aparıcı mövqeyə çıxmasından irəli gəlir... Bu halı dövrün digər görkəmli sənətkarı olan Əlican Qövsü Təbrizin (XVII əsr) yaradıcılığında da aydın görürük.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının, daha çox İ.Nəsimi, M.Füzuli poeziyasının və xalq şeri ənənələrinin müsbət xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən **Qövsü Təbrizi** Təbriz şəhərində doğulub kamala çatsa da, Səfəvilər hakimiyyətinin sonlarında paytaxtın İsfahana köçürülməsi ilə əlaqədar orada məskunlaşdırılmışdır. O, bədii sözün dəyərini yüksək qiymətləndirmiş, bu əvəzsiz sərvətdən xalqın dərd və arzularını, problem və etirazlarını, lirik qəhrəmanın səmimi və alovlu eşqinin qəlb çırpıntılarını onun ruhuna,

¹ Azəroğlu. Göstərilən əsəri, səh. 66-67.

duyğu və düşüncəsinə uyğun şəkildə ifadə etmək üçün özünə və sənətinə yüksək tələbkarlıqla yanaşmış, incə zövq və sətənkərlik nümayiş etdirmişdir.

«Qövsü də öz sələfləri kimi məhəbbət məfhumu altında varlığı, həyatı görür, xüsusən vətən məhəbbəti tərənlərini ədəbiyyatımızda ilk dəfə olmasa da, hərarətlə canlandıran qüdrətli bir sənətkar kimi nəzər-diqqəti cəlb edir. Onun əsərlərində XVIII əsrdə kütləvi bir hal almış qəriblik iztirablarının ümumi ifadəsi vardır. Qövsü vətən məhəbbəti, qəriblik iztirabları ilə yanaşı azadlıq tərənlərilə daha çox nəzər diqqəti cəlb edir»¹.

Qövsü həm klassik ədəbi ənənələri, həm də xalq şerini dərin-dən bilirdi. Şair həyatı bütün qəlbi, ruhu ilə duymuş və qənaətlərini dövrün sosial-psixoloji tələblərinə, tarixi-ictimai hadisələrinə uyğun şəkildə bədii yaradıcılıq təxəyyülünün zərif və həssas qəlb süzgəcindən keçirərək gözəl sənət nümunələri yaratmışdır. Onun qəzəllərində misralarla beytlər arasında möhkəm bir bağlılıq, şerin ümumi ruhunda özgün bir musiqilik, səslərin ahəngi diqqəti cəlb edir. Eyni zamanda, Qövsü qəzəlləri forma əlvanlığı ilə yanaşı, bədii ümumiləşdirmə gücünə malikdir. Şair lirik qəhrəmanın saf eşqini, ulvi məhəbbətini, aşiqin vüsəl həsrətinin şirin əzablarını, habelə təbiətin bənzərsiz gözəlliklərini orijinal bir dillə, təşbih və istiarələrlə təsvir və tərənnüm etmişdir.

Sələfləri Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi Qövsü Təbrizi də dövrün ictimai problemlərini öz əsərlərində vətəndaşlıq yanğısı ilə əks etdirmişdir. Lakin onun poeziyasındakı kədər dərin və mübariz vətəndaşlıq məzmununu oxucunu bədbinliyə deyil, həyata, fəaliyyətə, taleyin insana bəxş etdiyi ömrü şərəflə, ağıl və etiqadla, eşq və gözəllikdən kam almaqla yaşamağa səsləyir.

Şairin şeir dili canlı xalq dilinin, xalq ruhunun mayasını yüksək sənətkarlıqla bədii-estetik ifadə gözəlliyini nümayiş etdirir.

«Qövsinin dili son dərəcə canlı, ifadələri ahəngdar, təşbihləri təbii və səmimidir. O, klassik şeir dilimizin ərəb-fars

¹ H. Araslı. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1956, səh. 158-159.

tərkiblərindən istifadə edən sənətkarların işlətməmiş olduqları kəlmələrə o qədər də bağlı deyildir. Bəlkə canlı xalq dilinin şeirə gətirilməmiş, yazılı ədəbiyyatda işlənilməmiş bir sıra orijinal, sadə və təbii ifadələrindən daha çox istifadə edir. Onun qafiyələri də yeni və orijinaldır».¹

Dil materialının bədii ifadə imkanlarından məharətlə istifadə edən Q. Təbrizi, M. Füzuli ədəbi ənənələrinin layiqli davamçılarından olmaqla, dövrün sosial-psixoloji, mənəvi-əxlaqi düşüncə tərzini problem və qayğılarını həm xalq düşüncəsi, həm də klassik şərq fəlsəfi təfəkkürünün sintezindən yaranan bir ifadə tərzilə aydın, anlaşılıqlı şəkildə ifadə etmişdir.

XVII əsrin sonları, XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai ədəbi düşüncəsində klassik yazılı ənənələrlə yanaşı xalq şeiri üslubunun qovuşuq şəkildə bədii təzahürünü biz Məhcür Şirvaninin lirikasında və «Qisseyi-Şirzad» poemasında görürük...²

Qövsü Təbrizi ruhuna həm ictimai-fəlsəfi düşüncə, həm mənəvi-əxlaqi dünyabaxışı, həm də bədii-estetik ifadə tərzilə baxımından yaxın olan görkəmli milli şair isə **Molla Vəli Vidadidir (1709-1809).**

Qazax mahalının Şıxlı kəndində anadan olan M.V. Vidadi qısa bir müddət Qarabağın Gülüstan kəndində köçkün həyatı sürsə də, ömrünün sonunadək Şıxlıda yaşayıb yaratmışdır. M.V. Vidadinin qəbri də Qazaxın Birinci Şıxlı kənd qəbristanlığındadır.

Bu fakt, yəni M.V. Vidadinin Qazaxın Şıxlı kəndində doğulması şairin yaxın müasirləri tərəfindən və tarixən qədim mənbələrdə birmənalı şəkildə təsdiq edildiyi halda 1956-cı ildən başlayaraq bəzi müəlliflər elə bir əsaslı dəlil gətirmədən M.V. Vidadinin, guya, Şəmkirdə doğulduğunu yazmışlar.

Bu, doğru deyil. Molla Vəli Vidadinin anadan olduğu yer haqqında 1956-cı ilədək mövcud mənbələrdə, onun haqlı olaraq Qazax mahalının Şıxlı kəndində doğulduğu göstərilir; Firudin bəy Köçərli "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları"nda yazır ki,

¹ Bax: H. Araslı. Göstərilən əsəri. Səh. 167.

² Ətraflı bax: Xəlil Yusifli, Təhminə Babayeva. Məhcür Şirvani yeni təfəkkür işığında. Bakı, Elm və Təhsil, 2011

“Molla Vəli Vidadi Qazax mahalının Şıxlı qəryəsində təvəllüd edibdir”.¹ O, 1907-ci ildə “Dəbistan” jurnalının 26 yanvar tarixli 1-ci nömrəsində çap etdirdiyi “Vaqif və Vidadi və bunların dostluğu” məqaləsində isə göstərir ki;

“Molla Vəli Vidadi və Molla Pənah Vaqif hər ikisi bir əsrin və bir elin adamlarıdır. Qazax mahalında bunlar öz əsrlərinin əhli-kamalı və sahibi, elm və mərifəti olub, müasirləri arasında özlərinə şan və hörmət qazanmışdılar. Və hər ikisinin gözəl, rəvan və səlim təbləri var idi”.²

İkicildlik “Müxtəsər Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi”nin birinci cildində professor M.H.Təhmasib “M.V.Vidadi” öçərkində “Vidadinin XVIII əsrin ilk illərində indiki Qazax rayonunun Şıxlı kəndində anadan olduğunu”. göstərmişdir.³

Ancaq bütün bunlardan sonra Həmid Araslı 1956-cı ildə çap etdirdiyi, “XVII-XVIII əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı tarixi (Ali məktəblər üçün dərslik)” kitabında yazmışdır:

“...Son zamanlarda əldə edilən bir sıra sənədlər şairin (M.V.Vidadinin-A.B.) şəmki rli olduğunu aydınlaşdırır.” (səh.255). Sonra o, sözüünə belə davam edir: “Bu sənədlərdən biri Vidadinin nəvələrindən Mirzə Pənah Vidadinin 1876-cı ildə Zaqafqaziya müftisi Hüseyn Əfəndi Qayıbova yazdığı bir məktubdur”. H.Araslı həmin məktubun əslinin mərhum Əliağa Şıxlinski tərəfindən ona hədiyyə edildiyini bildirir. (Bax:səh.256).

H.Araslı, özünün yazdığına görə, üç belə məktuba istinadən bu qənaətə gəlir ki, M.V.Vidadinin, o cümlədən şıxlıların əsl Şəmki rdən gəlmədir. Vidadi də, guya, Şəmki rdə anadan olmuş, sonradan Şıxlıya köçərək orada məskunlaşmışdır (Bax: səh.255-256). Bundan sonra filologiya elmləri doktorları Araz Dadaşzadə, Nüşabə Araslı, filologiya elmləri namizədi Töhfə Dünyamaliyeva və b. akademik Həmid Araslının həmin qənaətini öz araşdırmala-

¹ Firudin bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. İki cildə, I cild, I hissə, Bakı, 1925, səh. 138

² F.Köçərli. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1963, s.146.

³ Bax: Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. İki cildə, I c., Bakı, 1943, səh.272

rında təkrar edərək M.V.Vidadinin Qazağın Şıxlı kəndində yox, Şəmkirdə anadan olduğunu yazmışlar*.

Doğrudur, XIX əsr Azərbaycan şairi Kazım ağa Salik və məşhur general, "top allahı" kimi tanınan Əli ağa Şıxlinskiyin yazdığına görə, XVI əsrin ortalarında onların ulu babaları Şıxlı kəndində bina qurmuşlar. Yəni gəlib orada məskunlaşmışlar. Ancaq bu o demək deyil ki, bütövlükdə "Şıxlının əsli Şəmkirdən gəlmədir." (H.Araslı.Göstərilən əsəri.səh.259).

Ə.Şıxlinski öz xatirəsində yazır ki,"Anam Şah-Yəmən xanım (Qayıbova) Azərbaycanın məşhur şairi Vidadinin nəvəsidir."¹ O, sözüünə davam edərək Şıxlinskilər haqqında belə məlumat verir:

"Şıxlinskilərdən o zamana görə bir çox alimlər yetişmişdir. Onların arasında şairlər də olmuşdur ki, bunların ən yaxşısı Salik təxəllüslü Kazım Ağa idi." (səh.22).

F.Köçərli yuxarıda adını çəkdiyimiz məqaləsində təəssüflə yazır: "Təəccüb budur ki, mərhum Molla Vəli Vidadinin övladi ki, əlan hali həyatdadırlar və onlardan bəzisi elm və kamal sahibi hesab olunurlar, öz babalarının asar və əşarından və tərcümeyibalından bixəbərdirlər və onun adını diri etməyə əsla hümmət və qeyrət göstərməyirlər."²

Buradan aydın olur ki, F.Köçərli M.V.Vidadi haqda material toplayarkən əsas etibarını ilə Hüseyn Əfəndi Qayıbovdakı materiallardan yararlanmışdır. Onun Vidadi ilə əlaqədar əlavə material toplamaq cəhdləri boşa çıxdığı üçün yuxarıdakı sətirləri yazmışdır. Belə olan halda əgər M.V.Vidadinin nəvəsinin H.Araslının istinad etdiyi məktubu 1876-cı ildən Hüseyn Əfəndi Qayıbovda idisə, niyə o, özünün "Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir".³ adlı əsərində M.V.Vidadinin şerlərini

* **Qeyd:** H.Araslı A.Dadaşzadənin elmi rəhbəri və monoqrafiyasının redaktoru, A.Dadaşzadə də T.Dünyamaliyyəvanın elmi rəhbəri və monoqrafiyasının redaktoru olmuşlar. N.Araslı isə H.Araslının qızıdır.

¹ Əli ağa Şıxlinski. Xatirələrım. EA Az.F nəşri, Bakı,1944, səh.21.

² F.Köçərli. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1963, s.148.

³ Azərbaycan məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir. Toplayıb tərtib edən Hüseyn Əfəni Qayıbov. Bakı, Elm, 1989, səh.3

“Qəzzaq uyezdnin Şıxlı sakini Molla Vəli Vidadi təxəllüsün əşarıdır” şəklində təqdim edirdi? F.Köçərli də hər dəfə onun “Qazax mahalının Şıxlı qəryəsində təvəllüd etdiyini” yazırdı? Hüseyin Əfəndi Qayıbov H.Araslının təqdim etdiyi məktubları (əgər belə bir məktub var idisə) uzun müddət ört-basdır etməyə nə vadar edirdi? Halbuki, H.Qayıbov öz əsərinə – “Məcmuə”sinə daxil etdiyi hər bir müəllif və şeirlə bağlı ona məlum olan hər hansı məlumatı dəqiq və səliqəli şəkildə nəzərə çatdırmışdır. Məsələn, “Şəki və Şirvan hakimi Hüseyin xan “Müştaqi” təxəllüsün sərgüzeşti və onun öz əmisi Hacı Əbdülqadirin hiyləkarlığı və mənəsbü hökumət iddiasından nişat və zühur edən ədavətilə məqtul olmağı babındadır,” yaxud, “Mayor Mustafa ağa öz oğlu Əli Ağaya təhsili-ülumə səy etmək babında Sibirdən yazdığı və məxfi qalması ki, Əli Ağa Müfti Osman Əfəndidən oxuyub təhsil almış”. Və ya “Şıxlı yaylaqlarını və yaylağının dağlarını və mədəninini və bulağını mədh etmək babındadır.” və s. Ona görə əgər M.V.Vidadinin qazaxlı və şıxlı deyil, şəmkirli olması faktı doğru olsaydı, H.Qayıbov bunu hökmən yazıb göstərər və Firidun bəyə də verərdi ki, o da öz yazılarında oxuculara həqiqəti çatdırsın. Həqiqət isə belədir ki, Molla Vəli Vidadi Qazağın Şıxlı kəndində anadan olmuş və onun doğma vətəni də məhz oradır – I Şıxlı kəndidir.

Əgər belə olmasaydı, 1759-cu ildə “Gürcüstanla sərhəddə baş verən şurişdən”, qatışıqlıqdan qurtarmaq üçün baş götürüb bir müddət Qarabağa gedən M.V.Vidadi sonralar yenidən geri qayıdarkən niyə Şəmkinin, Tovuz və Qazağın üstündə keçib daha 30 kilometrə yaxın bir məsafəyə qədər Güpcüstana tərəf yerləşən Şıxlıya, Gürcüstan tərəfdən baş verə biləcək hücumla nisbətən yaxın sayılan bir obaya gəlməzdi. Qələm dostu M.P.Vaqif də öz yurduna və el-obasına son dərəcə bağlı olduğu üçün Qarabağda kiffət çəkib darıxan Vidadiyə şeirlərinin birində belə yazmazdı:

Cavanşir xəlqiylən ol qövmü qardaş,
Qazağın sözünü heç eyləmə fəş.

Yəni Vidadi ona qərrib bir yerdə – Qarabağda Qazax üçün deyil, Şəmkir üçün darıxar, Vaqif də öz mənzum məktubunda Vidadiyə “Şəmkirin sözünü heç eyləmə faş”, – deyərdi.

M.V.Vidadinin nisbətən yaxın həməsrlərindən və əslən şəmkirli olub, ancaq Şıxlıda doğulub boya-başa çatan Kazım ağa Salik şeirlərinin birində¹ Azərbaycan şair və ədiblərinin bir çoxu – Ağa bəy Mirzə, A.Bakıxanov, Q.Zakir, Mustafa ağa Arif, Əbdürrəhman ağa Dilbaz və b.onların doğulduqları yer haqda yerli-yataqlı məlumat verərkən M.V.Vidadi və M.P.Vaqif haqqında yazır:

Qazaq içrə olub şairlər, əmma
Əsami onların biintihadır.
Biri Vaqif ki,məşhuri-xələyiq,
Gözəl mədhində məlumi-şumadır.
Biri xəstə Vidadi təbi mövzun
Ki, bəhri-nəzmi-şeri cabəcadır.

Göründüyü kimi, Kazım ağa Salik M.V.Vidadi ilə M.P.Vaqifi qazaxlı kimi təqdim edir. Bir qədər sonra Şəmkirdən həmin dövrdək şair çıxıb-çıxmaması haqda isə yazır:

Mahali-Bozçuludan şair olmaz,
Çıxan bir Şəmsəddinlidən Cəladır.

Onu da diqqətə çatdırmağı lazım bilirik ki, bu cür məsələdə, yəni, hər hansı şairin əsli-nəsli, yer-yurdu haqda danışarkən Kazım ağa Salik tarixi faktlara diqqətlə yanaşmış, hər şeyi olduğu kimi yazmışdır. Misal üçün o, özü haqqında aşağıdakı məlumatı verir:

..Adım Kazım,vəli Salik ləqəb şerdə məşhurəm,
Gəh övtanım kənari-Kür, şikərgahim Qarayazi,
Binayi-bixi-nəxli-əslimiz Şəmkurdurur, əmma,
Vəli tifli-vücudaımdır məkirə şiri-Dilbazi.
Şeyxizadə derlər bizlərə gəlmiş Qazaqludən,
Şeyxili qəryəmizdir, həm bizüz ol qəryə ezazi.
Vəli min iki yüz qırx dördə gəldi tarixi-hicri
Ki,üç yüzdən keçupdir nəslimiz oldur çoxü-azi...

¹ Bax: “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir” II cild, Elm,1989, səh.46-47

Kazım ağa Salik burada hər şeyi – özünün nəslinin üç yüz ildən artıq tarixə malik olduğunu (bu tarixi Ə.Şıxlinski 1537-ci il kimi göstərir), əslən Şəmkirli olsa da, ulu babalarının Qazağa köçərək burada Şıxlı kəndində bina qurduqlarını, yəni yurd saldıqlarını, məskunlaşdıqlarını anasının Dilbazılərdən olduğunu, özünün isə Şıxlıda doğulduğunu, elə həmin kənddə boya-başa çatdığını çox aydın və dəqiq göstərmişdir.

Yuxarıda gətirdiyimiz sitatlardan da görüldüyü kimi, Ə.Şıxlinski öz nəslinin Şəmkirdən gəldiyini, lakin özlərinin Şıxlıda doğulduqlarını, nəsilərindən çıxan ən məşhur şairin isə Kazım ağa Salik olduğunu bildirir. Bu zaman o, M.V.Vidadi ilə özünün yalnız ana tərəfdən qohum olduğunu diqqətə çatdırır.

Əgər, M.V.Vidadi ilə ata tərəfdən qohumluqları olmuş olsa və Vidadi şəmkirli olsaydı, Ə.Şıxlinski bu faktı hökmən nəzərə çatdırardı. Daha bununla kifayətlənməzdi ki, onların nəsilərindən çıxan ən yaxşı şair Kazım ağa Salikdir. Bu zaman o, M.V.Vidadi ilə ata tərəfdən hər hansı bir qohumluqlarının olması və ya Vidadinin də Şəmkirdən köçüb gəlməsi barədə söhbət belə açmır. Çünki, belə bir fakt yox idi. Olmuş olsaydı, Kazım ağaya da məlum olar və o, həmin fakta etinasızlıq göstərməzdi. Onu da deyək ki, hazırda Qazağın I Şıxlı kəndində Şıxıyevlər nəslinin nümayəndələri yaşamaqdadırlar. El içində onlar Şıxı oğulları kimi tanınırlar.

Əgər M.V.Vidadi də şəmkirli olub, sonralar Qazağın Şıxlı kəndində məskunlaşmış olsaydı, bunu Kazım ağa Salik də, Hüseyn Əfəndi Qayıbov da, Əliağa Şıxlinski də, Firudin bəy Köçərli də hökmən qeyd edər, M.P.Vaqif isə ona yazdığı şeirlərinin heç olmasa birində xatırladardı.

Bundan başqa “Tazə həyat” qəzetində (13 iyun 1907) “Qaxaxlı” imzası ilə çap edilən bir məqalədə Qazağın Şıxlı kəndində məscid ətrafında cərəyan edən hadisələrdən danışılır. Məqalədə Şıxlı kəndi “məşhur şair Vidadinin vətəni” kimi təqdim edilmişdir.

Molla Vəli Vidadi Qazağın Şıxlı kəndində doğulduğu kimi, ömrünü öz doğma kəndində başa vurmuş və I Şıxlı kənd

qəbiristanlığında dəfn edilmişdir. Bu həqiqəti Əlabbas Müznib də təsdiq edir.¹

Bütün bunlar göstərir ki, M.V.Vidadinin anadan olduğu yerlə bağlı bizim yuxarıda gətirdiyimiz və şairin Qazağın Şıxlı kəndindən olduğunu bildirən mənbələr daha qədim, daha mötəbər, daha obyektiv və neytral mövqedən yazılmışdır. Ulu babası şəmkirli olub, özü Şıxlıda doğulub boya-başa çatan şair isə Molla Vəli Vidadi yox, Kazım ağa Salikdir. Görünür, hörmətli akademik H.Araslı bu fakta ya diqqət yetirməmiş, ya da həmin faktların kimə aid olmasını qarışıq salmışdır. Ona görə də M.V.Vidadinin doğulduğu yer haqda yaradılmış mövcud yanlışlığa son qoyulmaqla tarixi həqiqət və elmi ədalət bərpa edilmiş olardı.

Mənbələrdə şairin qəbrinin yeri “Gəmiqaya deyilən yerdə” şəklində göstərilir. Əslində isə I Şıxlıda Gəmiqaya deyilən yer kənd qəbiristanlığından Şərqdə, Kür çayının üstündədir. M.V.Vidadinin qəbri isə, qeyd etdiyimiz kimi, Qazağın Birinci Şıxlı kənd qəbiristanlığında olub, daim diqqət mərkəzində və abad şəkildə qorunub saxlanılır.

M.V.Vidadinin “Könül həsrət, can müntəzir, göz yolda” misrası ilə başlanan şeirinə Hüseyn Əfəndi Qayıbovun yazdığı **“İrakli xan vaxtında Tiflisdə məhbus olan vaxt Rəfi oğlunun və Əlinəqi oğlunun haqqında yazılıbdur,”** qeydinə əsaslanaraq onun nə zamansa gürcü çarı II İraklinin sarayında işlədiyini və həmin vaxtlarda çarın qəzəbinə gəlib zindana salındığını yazırlar. Ancaq burada dustaqlıq taleyi M.V.Vidadiyə yox, Rəfi oğluna və Əlinəqi oğluna aiddir. Şeirdə oxuyuruq:

İstəməyəm bu dünyanın malını,
Qovğasını, fitnəsini, alını
Qəriblikdə bikəslərin halını
Fikr elərəm, didəm dolar qan ilə.

¹ Bax: Əlabbas Müznib. Azərbaycan ədəbiyyatından seçmələr: I kitab. Bakı, 2011, səh. 46, 50

Şeirdən də aydın olur ki, burada M.V.Vidadi “qəriblikdəki bikəslərin halını fikr edərək didəsi qan ilə dolur.” Əgər şair İrakli xan sarayında dustaq olmuş olsaydı, qəriblikdə qalan bikəs onun özü olardı. Belə olan halda zindandakı adam başqasını “bikəs”, qəriblikdə hesab edib onun halına ağlaya bilməz. Bu, məntiqsizlikdir. Əslində M.V.Vidadi özünün yox, qəriblikdə dustaq olan Rəfi oğlu və Əlinəqi oğlunun halına yanmışdır. Buradan aydın olur ki, M.V.Vidadinin İrakli sarayında işləyib Tiflisdə dustaq olması taktı da doğru deyil.

M.V.Vidadinin poeziyasının ideya və mövzu tutumu məhəlləçilikdən tamamilə uzaq olub, sözün həqiqi mənasında ümumxalq düşüncəsini, onun ruhi mənəvi aləmini, sosial-tarixi problemlərini əhatə etmişdir. Vidadinin həm milli klassik yazılı ədəbiyyatın ənənələri, həm də xalq şeri üslubunda yazdığı əsərləri el dərdirinin poetik tərçümanıdır. Onun peoziyasında məhəbbət və insanpərvərlik motivləri, insanın mənəvi-əxlaqi zənginliyindən, təəssübkeşlik, vətənpərvərlik və həssaslığından irəli gələn ictimai kədər motivləri aparıcıdır. Vidadinin lirik qəhrəmanının «sınıq könlü» vətən, ulus, oymaq, dost, həmdəm, yar həsrətli, vüsal təşnəlidir. Şairin qürbət, həsrət və vüsal təşnəli qərqlik mövzusuna həsr etdiyi məşhur “Durnalar” şeirində də, dostu, Şəki xanı Hüseyin xan Müştəqın qətlinə yazdığı “Müsibətnamə”də də, digər əsərlərində də soydaşlarımızı məruz qaldıqları tarixi, ictimai, sosial-mədəni, mənəvi-psixoloji faciələrin, ağrı-acıların poetik əksi görünür. Bu qismət təkcə onun yox, yüz minlərin, milyonların nəsibidir. Ona görə lirik «mən» ictimai mənə birləşir. Bu kədər və sevgi həsrətində pantetizm elementləri olsa da, M. V. Vidadinin kədəri tamamilə yer övladının tarixi-ictimai hadisə və proseslərdən doğan problemlərin poetik ifadəsi kimi üzə çıxan bəşəri kədərdir. Çünki onun lirik qəhrəmanı üzünü göylərə, ilahi varlığa tutmaqdan daha çox ətrafına, insanlara, bəşər övladına, onun daxili aləminin hiss və düşüncəsinin saflığına, zənginlik və kamilliyinə çevirir. Bütün dərdirin və problemlərin bəşər övladının məruz qaldığı naqisliklərdən törəndiyi qənaəti ilə məsələnin həllini həmin naqisliklərin islahında görür. Ona görə də M. V. Vidadinin

yaradıcılığı həyata bağlılığı, real həyatdan doğub bəşər övladının problemlərini, düşüncə və arzularını şairin bədii-estetik təxəyyülündən, fəlsəfi düşüncələrdən doğan poetik pafosla ifadəsi baxımından diqqəti cəlb edir. Özü də şairin həm qəzəlləri, həm də xalq şeiri üslubunda yazdığı qoşma, gəraylı, bayatı və müxəmməsləri yüksək bədii-estetik sənətkarlıq nümunələri olmaqdan əlavə Azərbaycan ümumxalq dilinin şəhdi-şirəsi ilə mayalanmışdır. Bu hal M.V.Vidadiyə Azərbaycan ədəbi dilini ümumxalq təfəkkürü və üslubu ilə zənginləşdirib onu xalqın ortaq düşüncə və ünsiyyət sərvətinə çevirmək imkanı vermişdir.

M.V.Vidadinin yaxın dostu və qohumu olan görkəmli şair və dövlət xadimi **Molla Pənah Vaqifin (1717-1797)** yaradıcılığı isə Azərbaycan ictimai poetik düşüncəsini sufi və təsəvvüfi məzmunundan ayırıb onu tamamilə xalqın malı etmək baxımından xeyli irəli gedir. Belə ki, Vaqifin lirik qəhrəmanını ancaq həyatda gördüyü, gözəllik və incəliyini, lətafət və məlahətini yaxından duyduğu gözəllər cəlb edir. Bütün bu həyati gözəllikləri yaxından duyub qəlbi onların insana verdiyi xoş, məstədicici enerjidən ehtizaza gələn aşiqin həyat və yaşamaq eşqi yüksəkdir. Bu poeziyanın dili, üslub və ifadə tərzini də xalq təfəkküründən, onun həyat və məişətindən, ətrafa, hadisə və proseslərə münasibətindən qidalanır.

Ümumxalq təfəkkürü, onun bədii-estetik zövqü və danışq dili M.P.Vaqifin poeziya sənətinin qüdrəti ilə daha da cilalanıb kəmilləşir, zənginləşir və ədəbi dil normasına düşür. Onun şeirlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri zərifliyi və orijinallığı, mövzusu, məzmun və ideyası, nikbinliyi, həyat eşqi, səmimiliyi və reallığı ilə diqqəti cəlb edir. Təsədüfi deyil ki, həm M.V.Vidadi, həm də M.P.Vaqif sənətlərinin təsiri ilə Azərbaycan ictimai-ədəbi fikri və poeziyası yeni məzmun və ideya-estetik istiqamət kəsb edərək, bir tərəfdən əsrlərdən bəri hakim istiqamət olan sufi-panteist anlayışlar yeni məzmun və ifadə xüsusiyyətləri kəsb edib ruhi, irfani eşqi, haqqa qovuşmaq çırpıntılarını, el, oba, ulus, oymaq, xalq kədəri, onun arzu və ideallarının milli özünüifadə cəhdlərinin tarixi-ictimai dərki və bu şair-vətəndaş yaşantılarının

poetik əksi ilə əvəz etdi. Poeziya daha yerlərin problemlərini, insanın arzu və əməllərinin həqiqətə çevrilməsi yollarını ruhi mənəvi aləmin ideal səviyyəyə çatmasında, insanın göylərə, tanrıya qovuşmaq məqamında deyil, sosial-tarixi proseslərin dövr və zamana, bəşər övladının ideal və arzularına uyğunsuzluğunda, pul, var-dövlət və hakimiyyət hərisliyinin insanın aqlını başından çıxarmasında görməyə başladı. Ona görə bir tərəfdən bu uyğunsuzluqların törətdiyi ictimai-bəşəri bəlalara və mənəvi-psixoloji sarsıntılardan doğan vətəndaşlıq kədərini ifadə etdi, zülm və işgəncələrə etirazını bildirdi, digər tərəfdən də bəşər övladının düz yola qayıtması, daha doğrusu, islah edilib qaytarılması üçün yollar axtarırdı.

Bəşər övladının qarşılaşdığı problemlərin törətdiyi kədər və əməllərin səbəbləri və həlli yolları onun öz dünyasında, öz məişətində axtarıldı, bəşəri problemlərin bədii-poetik ifadəsi də bəşəri məzmun və mahiyyətdə üzə çıxdı. Eyni zamanda poeziya bəşər övladının həyat eşqini, sevib-sevilmək duyğusunu, aşiqin qəlb çırpıntılarının ülviliyini və səmimiliyini, onun dəyanət və sədaqətini, məşuqun isə zəriflik və ləyaqətini, işvə və qəmzələrini, valehedici gözəlliklərini, əhdə vəfadarlığını və s. vəsf etdi. Bütün bu ülvü duyğu və insani keyfiyyətlərin daha da inkişaf edib kamilləşməsinə yeni təkan və istiqamət verdi.

Əgər əvvəlki əsrlərdə məşuq passiv və mücərrəd şəkildə poeziyaya gətirilib, ancaq aşiqin onun sitəmkarlığından törəyən sızıltı, şikayət və qınaqlarına hədəf olaraq, yalnız sükunətdə və sükutda təsvir edilirdisə, XVIII əsrdən başlayaraq biz həmin məşuqun, gözəlin real görüntüləri, işvəli, qəmzəli şıtaqlıqları, nəvazişli qılıqlı hərəkətləri ilə qarşılaşırıq. Yəni poeziyanın obyekti – aşiq və məşuq “tablosu” oxucunun gözü qarşısında bütöv və aydın şəkildə canlanır. Nəticədə görüntü kimi düşüncə və təsəvvürdə, ictimai-bədii təxəyyüldə də bir tamlıq və bütövlük əmələ gəlir. Sonrakı əsərlərdə həmin proses inkişaf edib daha da təkmilləşir...

M.P.Vaqif Qazax mahalının Salahlı kəndində dünyaya gəlsə də, M. V. Vidadi ilə eyni vaxtda köçkünlük həyatı yaşamalı

olub, gürcü knyazlıqlarının, II İrakli hakimiyyətinin Gürcüstanla həmsərhəd Azərbaycan obalarında törətdiyi basqın, qarışıqlıq və qırğınlardan qurtarmaq üçün, Qarabağa pənah gətirmişdi. Vidadidən fərqli olaraq, o, Qarabağda birdəfəlik məskunlaşaraq, ömürlük orada qaldı və Qarabağda xanlığın baş vəziri mənəbinədək yüksəldi, mühüm dövlətçilik fəaliyyəti göstərdi. İran şahı Ağa Məhəmməd Şah Qacar Şuşaya hücum edərkən şəhərin müdafiəsində Vaqif xüsusi təşkilatçılıq məharəti göstərdi. Lakin hadisələrin sonrakı inkişafı şairin “Bax” qəzəlinin “Görmədim” müxəmməsinin yazılması və qətli ilə nəticələndi. Bu barədə məşhur naşir, ədib və publisist Həşim bəy Vəzirov yazmışdır:

“Vaqifin adı Molla Pənahdır. Özü də əslən Qazax mahalından olub Qarabağda sükunət ediyordu...

Molla Pənah şirinkəlam, fəşahətli və bəlağətli kişi idi... Təqazayi zaman götürdükcə öz türki dilində şeir deməyə artıq həvəsi var idi. Bu şairin əbyat və qəzəliyyatında əksər ittifaqda bir para rəmzli və cinas sözlər müşahidə olunur.

1212 tarix hicridə ki Ağa Məhəmməd xan Qacar dübarə Qarabağın üstünə gəldi, İbrahim xan onun müqavimətinə tab gətirə bilməyib Caru-Balakənə qaçdı. Ağa Məhəmməd xan Şişə qalasını alan kimi Molla Pənah Vaqifi, onun oğlu Əli ağanı və İbrahim Xəlil xan tərəfindən Türkiyə dövləti Qarabağ xanlığını təhti-himayəsinə almaq müşavirəsi üçün səfir göndərilmiş Mirzəli Məhəmməd ağanı dustaq etdirdi ki, bunları növbət ilə öldürtdürəcək. Bu dustaq olunanlardan Mirzəli Məhəmməd ağayı ki əlan Qarabağda sükunət edən Vəzirovların cəddi idi, öldürtdü. Amma Molla Pənahla oğlunun qətli ikinci günə təxir olundu. Lakin əz qəza həman Mirzəli Məhəmməd ağanı öldürtdürən gecəsi Ağa Məhəmməd xanın özünü də öldürdülər. Camaat arasında belə əştəhar tapdı (şayiə yayıldı— A.B.) ki, Ağa Məhəmməd xanın ölümünün ümdə səbəbi Seyid Mirzəli Məhəmməd ağanın nahaq qanı oldu...

Ağa Məhəmməd xanın vəfatından sonra xanın yerin dolandıran Mehralı bəyin oğlu Məhəmməd bəy ki, ləqəbi Batman-

qılıncdı, bir cüzi ədəvət səbəbinə Molla Pənahı və oğlu Əli ağanı öldürtdü.”¹

M.P.Vaqifin poeziyasının və şəxsiyyətinin təsiri ilə XVIII əsrin sonlarına doğru Qarabağda da şairlər nəslı yetişməyə başladı. XIX əsrdə həm sayca, həm çeşidcə, həm də keyfiyyətcə artan həmin şairlərin yaradıcılıq potensialı kifayət qədər güclü olmaqla yanaşı, yaradıcılıqlarında həm klassik yazılı ədəbi ənənələr, həm də xalq şeiri üslubu qovuşuq şəkildə üzə çıxırdı. Bu şairlər dəstəsinə Ağabəyim ağa, Əbülfət xan Tuti, Abdulla Canızadə, Mirzə Həsən, Qasım bəy Zakir, Məhəmməd bəy Aşıq, Cəfərqulu xan Nəva, Abdulla bəy Asi, Aşıq Pəri, sonralar X.Nətəvan, Fatma xanım Kəminə və b. daxil idilər.

M. V. Vidadi və M.P.Vaqif poeziya ənənələrinin başqa bir qüvvətli qolu isə Azərbaycanın qərb bölgəsində, əsasən Qazax qəzası ərazisində Yəhya bəy Qazaği, Kazım ağa Salik, Mustafa ağa Arif və başqalarının şəxsində intişar tapdı. Bu şairlərin yaradıcılıqlarında isə Vidadi poeziya ruhunun təsiri üstün idi. Əgər Gəncə və Şəki şairləri də M.V.Vidadi və M. P.Vaqif poeziya ruhuna yaxın idilərsə, Şirvan və Bakıda klassik şərq yazılı ədəbi ənənələri üstünlük təşkil edirdi. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Naxçıvan və Lənkəran bölgələrində İran ədəbiyyatının nüfuz dairəsi və təsiri məhdudlaşaraq yeni ədəbi yaradıcılıq istiqaməti - maarifçi-realist ədəbiyyatının rüşeymləri meydana çıxır.

Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycanın cənub bölgəsində, daha çox Lənkəranda, eyni zamanda Bakıda və Qarabağda, qismən də Zəngəzur və Naxçıvanda İran ədəbi-ictimai fikrinin və dövlətçilik maraqlarının təsiri ilə təriqət ədəbiyyatı da öz varlığını aydın hiss etdirməyə başlayır. Bu ədəbi cərəyanın təmsilçiləri sırasına Raci, Qümri, Dəxi, Seyid Nigari, Ə. Nəbati və b. daxil idilər.

¹ Haşım bəy Vəzirov. Vaqifin tərcümeyi-halından məlumumuz olanlar. Qafqaz şüərası Molla Pənah Vaqifin ələ düşən şeirlərinin məcmuəsi. Nəşiri “Tazə həyat” qəzetəsinin müdiri Haşım bəy Vəzirov. Bakı, “Tazə həyat” qəzetəsi, 1908, səh 1-3.

Qeyd edək ki, Azərbaycan ictimai-ədəbi fikrində özünü göstərən bu ədəbi meyl, üslub və cərəyan müxtəlifliyinin paralelliyi və ədəbi-estetik, sosial-fəlsəfi mövqə və nüfuz uğrunda yarışmasının tarixi-iqtisadi, mənəvi əxlaqi və ictimai-fəlsəfi səbəbləri və əsasları var idi. Hər şeydən əvvəl bu səbəbləri Azərbaycan ədəbiyyatının əsrlər boyu ümumislam mədəni düşüncəsinin tərkibində olmasında, sonrakı əsrlərdə isə xilafət daxilində getdikcə güclənən İran dövlətinin Azərbaycan ərazisinə də inzibati təsirinin güclənməsində axtarmaq lazımdır. İran şahlığının, Nadir Şah Əfşar, Ağa Məhəmməd şah Qaçar da daxil olmaqla nəinki bütün Azərbaycanı, hətta Gürcüstan çarlığını¹ da özünün inzibati dairəsi altında saxlamasını və onlardan bac-xərac almasını da yaddan çıxartmaq olmaz. Ancaq XVIII əsrin sonraları, XIX əsrin əvvəllərinə doğru Qafqazda hakimiyyət uğrunda dövlətlərarası çəkişmələr siyasi və hərbi münasibətlər İran və Türkiyə ilə yanaşı, Rusiya-Türkiyə və Rusiya-İran arasında da kəskinləşməyə və getdikcə qanlı şəkil alması ilə müşayiət olunmağa başladı. Nəticədə ölkədəki, feodal ara çəkişmələrinə, mövcud xanlıqlararası basqın və müharibələrə iri dövlətlərin qətiyyətli iradələrini ifadə edən geniş miqyaslı müharibə və talanlar, qırğın və işgəncələr də əlavə olundu; Azərbaycan ərazisi iri dövlətlərin maraq dairəsinə və müharibə meydanına çevrildi...

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya Gürcüstan ərazisindən Azərbaycana doğru irəliləməyə başladı. Azərbaycan xalqının müstəqil dövlətçilik düşüncəsi və cəhdləri bir tərəfdən rus, digər tərəfdən fars təhlükəsi ilə üz-üzə qaldı. 1800-cü ildə Azərbaycanın Borçalı və Qazax bölgəsini ələ keçirən rus qoşunları 1801-ci ildə Gəncədə güclü müqavimətlə qarşılaşdı. Qızgın döyüşlər rus qoşunlarının qələbəsi və şəhərdə törətdiyi qanlı qırğınla nəticələndi. Gəncə xanı Cavad xan döyüş meydanında qəhrəmanlıqla həlak oldu. Bu ümumxalq müsibətini Qazax uyezdində yaşayan «Şair» təxəllüslü **Əbdürrəhman ağa Dilbaz** həmin günlərdə qələmə aldığı Müxəmməsində¹ ətraflı təsvir etmişdir.

¹ Azərbaycanca məşhur olan süəranın əşarına məcmuədir. Toplayanı və tərtib edəni Hüseyn Əfəndi Qayıbov. II cild. Bakı, Elm, 1989, səh. 120-125.

Müxəmməsdə dövrün tarixi-siyasi və hərbi vəziyyəti ətraflı təsvir olunaraq, Azərbaycandakı Şəki, Qarabağ, Dağıstan, Gəncə və s. xanlıqlar arasındakı müharibələrdən, habelə gürcü çarlığının hücumlarından, bir sözlə, ölkədəki qarmaqarışıqlıqdan söhbət açılır. Nəhayət, Rusiyanın bu vəziyyətdən istifadə edib Qafqaza - Azərbaycana soxulmasını xatırladan müəllif ətraf xanların rus ordusuna qarşı əlbir mübarizədən qaçıb meydanda Gəncə xanlığını güclü bir ordu ilə (düşmənlə) təkbətək qoyduqlarını nəzərə çatdırdıqdan sonra gəncəlilərin və Cavad xanın qəhrəmanlıqlarını, ruslara qarşı mərdliklə döyüşdüklərini ətraflı şəkildə təsvir edərək yazırdı:

Qaldı tənha ol Cavad xan, gör necə ad eylədi,
Urdu tiğın sərbəsər küffərə bidad eylədi,
İki bürcün saldatın çox qırdı, bərbad eylədi,
Əhli-beytin möhnətin ol dəmdə kim, yad eylədi,
Ya ilahi, saxla sən der, intizaram yardən.

Şair Əbdürrəhman ağa Dilbaz gəncəlilərin qəhrəmanlıqlarını, onların güclü düşməne qarşı rəşadətlə vuruşaraq əsl qeyrət və vətənpərvərlik nümunəsi göstərdiklərini vəcdlə tərənnüm etdiyi kimi, şəhəri alandan sonra rus qoşununun yerli əhaliyə qarşı rəhm-sizcəsinə tətbiq etdiyi qanlı cəza tədbirlərini – əhalinin kütləvi halda qılıncdan keçirilərək qalanlarını da məsciddə odlara qalamalarını sonsuz kədərlə qələmə almışdır.

Sübh açıldı, məscidə qanlar saçıldı laləgun,
Qırdılar alimləri, seyyidləri, qovğa-füzun,
Səqf məscidinə daməni-əflak xun.
Fikir qılsan Kərbəla rusvalığın, ey çərxi- dun,
Bir utanmazmı yüzün bu feli-nahəq cardən.
...Qırdı kafir Gəncə əhlin, çox şəhidi oldu həman,
Qalmaqad axund, seyid, tifli-məsumi-natəvan,
Su yerinə qələdən ol dəmdə ki mövc oldu qan,
Sən bilirsən halını bikəslərin əndər-əyan,
Ya ilahi, sən xilas et onları düşvardən.

Şair bu qırğınların da cavabsız qoyulmadığını və ertəsi gün ləzgilərin köməyi ilə «rusların bər-səfin qırıldığından» da sevinc

və iftixar hissi ilə söhbət açır. O, Ziyad xan oğlu Cavad xan kimi cəsur və mərd sərkədələrin gələcəkdə də meydana çıxıb xalqa rəhbərlik edib ölkəni abadlaşdıracağına dərin inamla müxəmməsini yekunlaşdırmışdır.

Lakin bütün XIX əsrdə bunlar hələlik arzu olaraq qaldı. Rusiya qoşunları Azərbaycan ərazilərinin içərilərinə doğru irəliləyə-rək Şəki, Qarabağ, Şirvan, Bakı, Quba, İrəvan xanlıqlarını, sonralar işə Talış və Naxçıvanı, o cümlədən Zəngəzuru da ələ keçirdi. Rusiya ilə İran arasında bağlanan Gülüstan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələrinə əsasən Araz çayı, Talış dağları sərhəd olmaqla, Azərbaycan şimal və cənub hissələrinə bölündü; Şimal hissə Rusiyanın, cənub isə İranın tabeliyinə keçdi.

Hərbi işğaldan sonra Rusiya Azərbaycanın şimal ərazilərini iqtisadi, siyasi və mədəni şəkildə zəbt edib mənimsəmək məqsədilə mərhələ-mərhələ cürbəcür tədbirlər görməyə, o cümlədən ərazilərin təbii coğrafi və mədəni-mənəvi sərvətlərini öyrənmək üçün müxtəlif tərkibli və səviyyəli komissiyalar göndərməyə başladı. Tiflis şəhəri isə Qafqazın inzibati mərkəzi kimi qanunlaşdırıldı, tanındı.

Qafqaza və Azərbaycana cürbəcür bəhanələrlə – səyahət, sürgün, qulluq və s. – göndərilən mütəxəssislər arasında qabaqcıl fikirli yazıçılar, şairlər, mətbuat xadimləri, alimlər rəssamlar, pedaqoqlar və sair də var idi; buraya A.Odayevski, V.L.Küxelbeker, A.Bestujev-Marlinski, P.S. Sankovski, V.D.Suxorlikov, A.O.Kornilov, A.Berje, A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, F.Bodenştet, A.S.Qriboyedov və b. daxil idilər. Eyni zamanda Qafqazdan və Azərbaycandan Rusiyanın mərkəzi şəhərlərinə qulluğa götürmə bəhanəsi və ya sürgünə göndərmək üçün müxtəlif görüşə və silkə məxsus adamlar yola salınırdı. Bunların sırasına A.Bakıxanov, İ.Qutqaşınılı, M.C.Topçubaşov, M.Kazımbəy, Mustafa ağa Arif və b. daxil idilər. Həmin tədbirlər Rusiyanın imperiya siyasətinə xidmət etsə də, necə deyərlər ağacın əks istiqamətlərə yönələn iki ucu olduğu kimi siyasətin də qarşı tərəfin xeyrinə xidmət göstərən cəhətləri hökmən mövcud idi. Belə ki, Rusiya Qafqazı tam mənimsəmək məqsədilə burada həyata keçirməyə məcbur

olduğu mütərəqqi tədbirlər – iqtisadiyyatın, inzibati idarəetmə tədbirlərinin təkmilləşdirilməsi, yeni tipli təhsil ocaqlarının açılması, cürbəcür nəşrlərin üzə çıxması və s. həm də yerli əhalinin məişətinin və dünyagörüşünün inkişaf edib təkmilləşməsinə səbəb olur, müəyyən qədər əlverişli şərait yaradırdı. Bu işdə Rusiyadan olan və Azərbaycanın işıqlı adamlarının qarşılıqlı ünsiyyət və əməkdaşlıqları da kara gəlirdi. Odur ki, XIX əsrin I yarısında bir tərəfdən M.Füzuli ədəbi ənənələrinin epiqonçuluğa çevrilməsi və M.V.Vidadi və M.P.Vaqif ənənələrinin inkişafı, təsəvvüfi görüşlərin, bir qədər zəif şəkildə olsa da, davamı müşahidə olunmaqla yanaşı, yeni ictimai-ədəbi baxışların və yaradıcılıq istiqamətinin yaranması və getdikcə sürəklə şəkil alması diqqəti cəlb edir. Ədəbi aləmdə özünü göstərən bu rənginliyin yaranmasına Mirzə Nəbi Əfəndi Qayıbov, Əbdürrəhman ağa Dərbaz, Mustafa ağa Arif, Kazım ağa Salik, Fədai, Ağabəyim ağa, Məhəmməd bəy Aşıq, Aşıq Pəri, Mirzə Həsən Mirzə, Məhəmməd Cəfər Miskin, Səfərəli, Şirvanlı Əhməd, Gəncəli Həsən, Navahılı Mirzə Baxış Nadim, Aşıq Dilqəm, Aşıq Camal, Aşıq Musa, Aşıq Məhəmməd, Raci, Qumri, Süpehri, Ahi, Mirzə Həsib Qüdsi, Məşədi Ələsgər, Qutqaşanlı Abdulla, Seyid Nigari və başqaları öz yaradıcılıqları ilə xidmət göstərirdilər.

Ədəbiyyatda realizmin inkişaf edib qüvvətlənməsi və maarifçi dünyabaxışın yaranması Baba bəy Şakir, Q.Zakir, A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, İ.Qutqaşanlı, M.F.Axundzadə və başqalarının yaradıcılıq fəaliyyətləri ilə meydana çıxır, formalaşırdı. Bütün bunlarla yanaşı Tiflisdə «Tiflisskoe vedemosti», «Tatarskoe vedemosti» qəzetlərinin və digər nəşrlərin meydana çıxması da ədəbi-ictimai fikrin canlanmasına müsbət təsir göstərirdi. A.Bakıxanovun «Gülüstani-İrəm», «Kitabi-nəsihət», «Təhzi-bül-əxlaq», «Əsrarül-Mələkut», «Kitabi-Əsgəriyyə», İ.Qutqaşanlının «Rəşid bəy və Səadət xanım» əsərləri, M.S. Vazehin «Şərqi-ləri» və İ.Qriqoryevlə birlikdə yazdığı «Tatarskaya xrestomatiya Azerbaydjanskoqo nereçie» dərsliyi, habelə təhsil sahəsində meydana

çıxan «cədidizm» hərəkatı¹ və s. Azərbaycanda maarifçi-realist düşüncə və ədəbiyyatın inkişafında mühüm rol oynadı.

XIX əsrin ortalarına doğru klassik ədəbi irsə, onun toplanıb nəşr edilməsində, ədəbi-ictimai fəaliyyətdə bu əsnələrin davam etdirilməsində Q.Zakirin, M.F.Axundzadənin, M.M.Nəvvabın, Xurdişbanu Natəvanın, Fatma xanım Kəminənin, Hüseyn Əfəndi Qayıbovun və başqalarının rolu danılmazdır. Bütün bu yaradıcılıq canlanmasının fəaliyyət rənginliyinin nəticəsində M.C.Topçubaşovun, Q.Zakirin, M.F.Axundzadəni, S.Ə.Şirvaninin ayrı-ayrı bədii əsərləri «Peterburqskoe vedemosti», «Kafqaz» və digər mərkəzi mətbuat orqanlarında, SMOMPK-da (Sbornik materialov opisaniya i mestnostey plemen Kafkaza), «Aktlarda (Aktı Kavkazskoy arxeoqrafiçeskoy komissii)», “İzvestiya Kavkazsko-qo obşestva istorii i arxeoloqii” məcmuəsində, “Sbornik svedeniy o Kavkaze”də və digər nəşrlərdə işıq üzü gördü. M.Y.Nersesovun «Məcmueyi Vaqif və müasirini – digər (Teymurxanşura, 1856), A.Berjenin «Məcmueyi-əşəri-şüərayi-Azərbaycan» (Leypsiq, 1857) adlı şeirlər məcmuələri ədəbi ictimaiyyətin istifadəsinə verildi.

Qasım bəy Zakirin (1784-1857) yaradıcılığında bir tərəfdən M.P.Vaqif poeziya əsnələri davam etdirilir, digər tərəfdən realizm və satira özünün yeni inkişaf mərhələsinə çatdırılır.

Şairin (Qasım bəyin) lirikası zənginliyi, milli koloriti, təsvir və ifadə əlvanlığı, realist keyfiyyəti və sənətkarlıq məziyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Bu poeziyanın lirik qəhrəmanı öz sevgisində iddiasızdır; o, məşuqunun bütün zahiri görünüşü və daxili keyfiyyətlərindən zövq almağı bacarır və bunu özü üçün ən böyük nemət hesab edir.

Q.Zakirin lirik qəhrəmanı “şüayi-şəmsdir (günəş şüası – A.B.) bədənin sənin”, deyə vəsf etiyi sevgilisinə vurğunluğunun səbəbini onun bənzərsizliyində gördüyünü belə dilə gətirir:

Gəzmişəm dünyanı mən görməmişəm,
Sənin kimi gözəl ellər içində.

¹ Bax: Hüseyn Əhmədov. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı, 2006. səh. 404-413.

Bərabərin yoxdu hurü pəridə,
Tək düşübsən mələk-mənzər içində:
...Zərrəcə eyib yox al yanağında,
Yaşında, gözündə, tər buxağında,
Səməndər oturmuş solü sağında
Sən mahi-təbansən ülkər içində.

Aşiqin sevgilisinə bəzək-düzək, zinət də çox yaraşır, bütün bunlar onun gözəlliyini, lirik qəhrəmanın isə heyranlıq və vurğunluğunu qat-qat artırır:

Cəvahir qolbaqlar bəyaz biləyi
Gahi qucar, gahi eylər hənəyi.
Behiştin hurisi, göyün mələyi
Yetişməz yüz çala əl-ayaq sana.

Ona görə də belə bir gözəldən ayrı qala bilməyən aşiq sevgilisindən ayrılıq dəmlərində düşdüüyü vəziyyət haqda deyir:

Laçın gözlüm, səndən cüda düşəli
Abi rəngim qaçıb, ağulanmışam.
Dönə-dönə yanıb canım, ciyərim,
Eşqin atəşinə ağulanmışam.

Məşuqun gözəlliyi qarşısında güllər, çiçəklər də heyran qalıb özlərini unudurlar. Şair bu halı belə təsvir edir:

Dün naz ilə qədəm basanda bağa
Şümşadü sənubər düşdü ayağə,
Süsən, sünbül, lalə üz qoydu bağa
Bərgi-gülün rəngü-abı çəkildi.

Əlbəttə, bu cür gözələ qovuşmaq aşiqə yeni həyat bəxş edərdi. Q.Zakir aşiqin həmin inamını belə ifadə edirdi:

Ləbindir Zakirin abi-həyatı,
Dirildir ölünü hər ixtilatı.
Neylərəm şəkəri, qəndi, nəbatı,
Xoşdur mənə içmək ağı səninlə.

Q.Zakir gözəllərin saflıq və bəkirliyinin, əxlaq və mədəniyyətinin yüksəkliyi və bu keyfiyyətlərin qorunması qayğısına da qalırdı. Onun lirik qəhrəmanı istəyirdi ki, sevgilisi özünün daxili və zahiri gözəlliyi, bir sözlə

Barmağında xatəm, belində kəmər,
Telində küşvarə, düymə tamam zər,
Qərq olsun yaşıla, ala sərəsər,
Naz ilə sallana-sallana gəlsin.

Şairin lirikası özünün təbiiliyi, həyatiliyi, sənətkarlıq keyfiyyətləri, mövzu əlvanlığı ilə də yüksək sənət nümunəsidir.

Təsadüfi deyil ki, M.F.Axundzadə poeziyaya yeni ədəbi prinsiplər baxımından yanaşarkən M.P.Vaqiflə yanaşı, Q.Zakirin yaradıcılığına yüksək qiymət vermişdir.¹ Çünki, əgər əvvəlki əsrlərdə poeziyada lirik «mən»in sevgilisi, məşuqu bir qədər qeyri-müəyyən, mücərrəd və ümumi səciyyəli olub, passivdirsə, Vaqif və Zakir poeziyasında həmin məşuqlar bütün görüntüləri, bədii portretləri, geim və işvələri, naz-qəmzələri ilə qarşımızda çanlanırlar. Aşıqın tapındığı ilahi sevgi öz təcəssümünü real, həyati, çanlı və yaşamaq, sevib-sevilmək həvəsli gözəldə tapır.

Q.Zakirin yaşayıb-yaratdığı dövrdə Azərbaycan, o çümlədən şairin vətəni Şuşa və Qarabağ İranla Rusiyanın işğalçılıq, mənafə və çəkişmə meydanı kimi olmazın dağıntı, zülm, sitəm və məhrumiyətlərə məruz qalmışdı. Gülüstan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələrinə əsasən Qarabağa və Azərbaycanın şimal hissəsinə hakim olan Rusiya burada öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün çürbəçür məkrli və uzaq mənzilli siyasi tədbirlər həyata keçirirdi. Q.Zakir ölkədə çərəyan edən istismar, talan və özbaşınalılıqları, həmçinin çarizmin müstəmləkəçilik siyasətini özünün satiralarında və mənzum məktublarında kəskin tənqid etmiş,

Çıxmadı, qurtulaq dərdü bələdan

Gündə bir zakonu gören çanımız, –

deyə sosial-siyasi, hüquqi və inzibati haqsızlıqlara qarşı kəskin etirazını bildirmişdir.

Şair lirik şeirlər, satirik əsərlərlə yanaşı mənzumələr, təmsillər, əxlaqi-didaktik əsərlər də yazmışdır.

Q.Zakirin satiraları ədəbiyyatımızda realizmin qüvvətlənməsinə və ictimai məzmun kəsb etməsinə böyük töhvələr verdi,

¹ Bax: M.F.Axundov. Əsərləri. 3 cildə. II ç. Bakı, 1988. səh.181.

satirik şerimizin gələcək inkişafına əsaslı zəmin hazırladı. Təmsilləri və mənzum hekayələri isə didaktikada mənəvi-əxlaqi məzmunu qüvvətləndirdi və uşaq ədəbiyyatımızın dəyərli nümunələri kimi yadda qaldı.

O, qələmə aldığı satiralarda – “Vilayətin məxsusluğu haqqında” və digər əsərlərdə hakim dairələri, onlara qulluq göstərən yerli hakimləri, ruhanilərin riyakarlıqlarını, rüşvətxorluğu və s. kəskin tənqid etmişdir. İctimai-siyasi və mənəvi-əxlaqi naqisliklərlə barışmazlığı, mübarizliyi şairə qarşı təqib və təzyiqin güclənməsinə səbəb olmuş və Zakir bir müddət Bakıya sürgün edilmişdir.

Sürgündə ikən bir çox qürbət şeiri, o cümlədən “Durnalar” qoşmasını yazan Zakir dostlarının köməyi ilə azad edilərək doğma yurduna qayıtmış və Qarabağın Xındırstan kəndində sakit bir həyat sürmüşdür. O, son şeirlərinin biridə (Qocalıq) öz halını belə təsvir edirdi:

Zakirəm, türfə xiyaban ilə bağım vardır,
Yatmağa, durmağa çox rəngin otağım vardır,
Nə qədər aşü plov yesə qonağım, vardır,
Yaxşı nəvvadələrim, oğlum, uşağım vardır,
Yoxdu bir özgə qənim, fikrü xəyalım-qocalıq.

Qasım bəy Zakir doğma yurdunda, Şuşanın Xındırstan kəndinin qəbristanlığında dəfn edilmişdir.

XIX əsrdə Azərbaycanın ayrı-ayrı keçmiş inzibati və mədəni mərkəzlərində – Şuşa, Şamaxı, Bakı, Ordubad, Gəncə, Qazax, Quba, Lənkəran və s.-də «Məclisi-üns». «Məclisi-fəramuşan». «Beytüs-Səfa» «Məcməüş-şüəra», «Fövcül-füsəha», «Gülüstən», «Divani-hikmət» və digər ədəbi məclislər yarandı. Həmin ədəbi məclislərdə toplaşan şairlər dövrün ədəbi fikrinin inkişafına hər biri öz töhfəsini verdi.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində zaman-zaman şairlər yığıncağı olmuşdur. Yaradıcı şəxsiyyətlərin bir-birləri ilə fikir mübadiləsi, ünsiyyət ehtiyacından doğan bu yığıncaqlar məclis, dərnək, birlik və s. adlandırılmış, yeri düşdükcə mənbələrdə, ədəbiyyat tarixlərində onların haqqında müəyyən məlumatlar verilmiş, fikir

söylənmişdir.¹ «Təbriz şairlər məclisi»ndən danışan Rza Quliyev² isə Azərbaycanda ədəbi məclislərin yaranma ənənəsinin qədim olduğunu qeyd edərək, hələ XII əsrdə Şirvanşahlar sarayında Əbülülə Gəncəvinin rəhbərliyi ilə, XVI əsrdə Şah İsmayıl Xətəinin sarayında onun himayəsi altında şairlər məclisinin (Bu məclisin rəhbəri Həbibli olmuşdur.³) fəaliyyət göstərməsindən bəhs etdikdən⁴ sonra yazır :

«Daha sonra Azərbaycanda yerli xanlıqlar hakimiyyəti dövründə ayrı-ayrı şəhərlərdə olan xanlıqlar ümumi şəkildə olmasa da, yerli mahiyyət daşıyan bir ədəbiyyat yaratmağa və bu məqsəd üçün istedadlı şairləri xan sarayına cəlb etməyə çalışırdılar. Xan sarayında bir neçə şair tərəfindən yaranan ədəbiyyat yenə bir növ qədim ənənələrin davamını xatırladırdı. Bu da həqiqətdir ki, xanlıqlar dövründə Molla Pənah Vaqif kimi böyük söz ustaları yetişmişdir. Şairlər məclisinin daha mütəşəkkil şəklə düşməsi və ədəbiyyatımız tariximizdə daha böyük rol oynaması dövrü 19-cu əsr olmuşdur».⁵

Bu ədəbi məclislərdə təzkirəçiliyin hökm sürdüyü, məclis üzvlərinin bir-birinin bəhsinə gözəli, musiqini, şərabi, dünyanın zövq səfasını və s. tərifləməklə öz işlərini bitirmiş hesab etdiklərini bir qayda olaraq mənbələr də qeyd edirlər.⁶ Akademik

¹ Bax : Firudin bəy Köçərli. Seçilmiş əsərləri. Bakı Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1963 səh. 75, yenə onun. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. II cild, I hissə Bakı 1926, səh. 58,97 və s.; Hənəfi Zeynallı. Seçilmiş əsərləri Bakı, Yazıçı, 1983 səh.188; Əziz Mirəhmədov. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı, «Azərbaycan Ensiklopediyası» NPB, 1998 səh. 27, 84-85.

² Bax Rza Quliyev. Təbriz «Şairlər məclisi». Şairlər məclisi, oktyabr-noyabr №3-4, Təbriz Şairlər məclisi nəşriyyatı, 1945 səh. 385-393.

³ Bax Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cildə, I c Bakı, 1960, səh. 308.

⁴ Bax «Şairlər məclisi» məcmuəsi № 3-4, Təbriz, 1945, səh. 385.

⁵ Bax Rza Quliyev. Təbriz «Şairlər məclisi». Təbriz, 1945, oktyabr-noyabr, №3-4 səh. 385-386.

⁶ Bax Həmid Araslı. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı 1956, səh. 94-96; Feyzulla Qasımzadə. XIX əsrin II yarısında ədəbiyyat. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cildə, I c.,

Feyzulla Qasımzadə XIX əsrdəki ədəbi məclislərin iştirakçılarını yaradıcılıq istiqaməti baxımından «klassiklərə nəzirə yazanlar və ya ilahi eşqi tərənnüm edənlər», «azad sevgini, kədəri, sevinci və s. tərənnüm edənlər» və «elm, maarif, məktəb və s. barədə az-çox müasir ruhda qəzəl yazanlar»¹ - deyərək üç qismə bölməklə, onların heç birlərinin dövrün, həyatın tələblərinə cavab verə bilmədiklərini, yaradıcılıqlarında realizm, ictimai problemlərin çatışmadığını da qeyd edir.² Nəsrəddin Qarayev XII əsr ədəbi məclislərinin əvvəlki dövrlərdəki şairlər məclislərindən «bir növ demokratik, kütləvi yaradıcılıq ittifaqları səciyyəsi daşımalarını, onların müstəqillik baxımından seçilməsi» fikrini onunla əsaslandırır ki, saraylarda təşkil olunmuş ədəbi məclisin üzvləri şahlar, hökmdarlar, yaxud onların təyin etdikləri Məliküşşüəralar tərəfindən təyin olunurdusa, XIX əsrdəki ədəbi məclislərin üzvləri mənsub olduqları sinifdən, varlı və ya kasıblıqlarından asılı olmayaraq, özlərinin rəğbət bəslədikləri, yığıncaqlarında iştirak etməyə imkan tapdıqları məclisə üzv ola bilirdilər.³

XIX əsr ədəbi məclislərini saray ədəbi məclislərindən fərqləndirən cəhətlərdən biri də bu ədəbi məclis üzvlərinin öz şeirlərini əsasən Azərbaycan dilində yazmaları idi. Həmin məsələdən danışarkən N. Qarayev yazır:

«Məclis (XIX əsr ədəbi məclislərinin – A.B.) üzvlərinin əksəriyyəti mədrəsə və mollaxanada fars və ərəb dillərində təhsil almış savadlı şairlər idi. Məhz buna görə də onlar əsərlərini iki dildə – fars və Azərbaycan dillərində yazırdılar...

Bakı, 1960, səh.134, 158-161, yenə onun. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı Maarif,1974,səh. 389-391; Nəsrəddin Qarayev. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. Nam-k dis-sı, AMEA elmi kitabxanası, Bakı, 1971, səh.5, 6, 265

¹ Bax Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cildə, I c Bakı, 1960, səh. 158.

² Bax Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cildə, I c Bakı, 1960, səh. 158, F. Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1974, səh. 391.

³ Nəsrəddin Qarayev. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. Bakı, 2010, səh.15-16

Lakin bu dövrdə Azərbaycan dilində yazmaq meyli çox qüvvətlənmişdi. Məclis şairlərinin demək olar ki, hamısı öz şerlərini əsasən Azərbaycan dilində yazırdılar. Bu, o demək idi ki, orta əsrlərdən adət şəklini almış fars dilində yazmaq artıq öz əhəmiyyətini itirirdi.»¹

Bu dövrdə Quzey Azərbaycanda köhnə ədəbi ənənələrin xüsusən, ədəbi məclislərin yaranması baxımından bir çox cəhətdən yeni məzmun qazanmasını Azərbaycanın həmin hissəsinin Rusiya tərəfindən işğal olunmasında axtarmaq lazımdır. Belə ki, İranla bağladığı Gülistan (1913) və Türkmənçay (1928) müqavilələrindən sonra Qafqazda və Azərbaycanda möhkəmlənmək istəyən imperiya (Rusiya) onun bu iradəsinə qarşı güclü müqavimət göstərən xalqları milli-tarixi yaddaşdan məhrum edib, onları manqurdlaşdıraraq özünə ancaq işlək qüvvə, əlverişli gəlir, işçi qüvvəsi vasitəsinə çevirmək üçün xüsusi proqram əsasında intensiv iş aparırdı. Lakin qədim və əsaslı tarixi-etnik yaddaş və ənənələrə malik Azərbaycan xalqı imperiyanın işğal altında olan xalqların mənəvi-psixoloji və etnososioloji aşınması istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlərə qarşı ilkin mərhələdə bir növ sövq təbii instinqlə müqavimət göstərməyə başladı. Bu müqavimət getdikcə təkmilləşdi, sistemli şəkllə düşüb xalqın milli özünüdərk prosesinin başlanması və milli mənlik şüurunun formalaşması ilə xarakterizə olundu... Etno-tarixi və mənəvi-psixoloji monolitliyin nəticəsidir ki, Azərbaycan ərazisində tarixən mövcud olmuş ayrı-ayrı dövlətlərin və xanlıqların istedadlı şairləri öz saraylarına cəlb etmək yolu ilə «yerli mahiyyət daşıyan bir ədəbiyyat yaratmaq» cəhdlərinin əksinə olaraq, ümumxalq düşüncəsi, vahid bədii təfəkkür tərzii ədəbiyyatda öz mövqeyini daim qorumuş, möhkəmləndirmişdir. Bunun üçün müxtəlif vasitələrdən, o cümlədən ədəbi məclislər arasında yaranıb, daim inkişaf edən qarşılıqlı yaradıcılıq əməkdaşlığından da istifadə olunmuşdur.

¹ Nəsrəddin Qarayev. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. Bakı, 2010, səh.18-19

Təsadüfi deyil ki, bu cür qarşılıqlı yaradıcılıq əməkdaşlığı XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri arasında da var idi.¹

Özündən əvvəlki şairlər məclislərindən fərqli olaraq XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri hansısa sarayda deyil, ayrı-ayrı şair və ya ziyalılının evlərində təşkil olunmuşdu. Bu da tarixi zərurət idi. Çünki, Rusiyanın Azərbaycanda öz mövqelərini get-gedə möhkəmləndirməsi ilə bağlı olaraq Bakı, Qarabağ, Lənkəran, İrəvan, Gəncə, Şirvan, Şəki və başqa xanlıq və sultanlıqlar ləğv edilərək onların yalnız adları qaldı. Lakin xan sarayları və onların funksiyaları tarixin dərinliklərinə gömülsə də, Azərbaycan xalqının və şairlərinin həyat eşqi, yaradıcılıq əzmi nəinki tükənmiş, əksinə yeni və daha dolğun məzmun kəsb etmiş, onun ideya-bədii və milli-mənəvi təşkilatlanma ehtiyacı daha da güclənmişdir. Odur ki, həmin xanlıqların inzibati mərkəzləri – Bakı, Şamaxı, Şuşa, Naxçıvan, İrəvan, Lənkəran və s. İndi də illərdən və əsrlərdən bəri qazanmış olduqları, formalaşdıqları mədəni mərkəz funksiyasını yerinə yetirməyə başladılar. Beləliklə, yeni tarixi şəraitdə Azərbaycan şairləri üçün həm də ideya-bədii cəhətdən təşkilatlanma vasitəsi olan ədəbi məclislərin saraylardakı toplanış, yığıncaq yerini dövrün fəzilət əhli kimi tanınan adamlarının mənzilləri əvəz etdi. Belə bir şəraitdə bu şairləri inzibati amirlik deyil, ruhi, mənəvi bağlılıq, qəlb, düşüncə yaxınlığı, amal birliyi birləşdirirdi üçündür ki, onlarda demokratik ab-hava, sərbəst yaradıcılıq atmosferi hökm sürürdü.²

¹ Bax «Şairlər məclisi». Təbriz. 1945. oktyabr-noyabr № 3-4; səh 387: Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cildə. I c., Bakı. 1960, səh.159, Feyzulla Qasımlı. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı Maarif, 1974,səh. 390-391; Nəsirəddin Qarayev. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. Nam-k dis-sı. AMEA elmi kitabxanası. Bakı. 1971. səh.267; MİRHAŞIM TALİŞLI. XIX əsr Lənkəran ədəbi mühiti. Fil-ya e-ri nam-di alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1998. səh.7.10

² Bax:Alxan Bayramoğlu. XIX əsrdə Azərbaycanda ədəbi məclislərin yaranmasına dair. AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. Bakı, Elm, 2006, № 1 , səh 38-42

Göründüyü kimi, XIX əsrdə Azərbaycanda ədəbi məclislər saraylarda olmasa da, keçmiş inzibati və mədəni mərkəzlərdə yaranırdı. Çünki həmin mərkəzlər dövrün ədəbi-ictimai fikrinin normal inkişafı üçün əlverişli zəmin funksiyasını özündə saxlamışdılar. XIX əsr ədəbi məclislərinin bu keyfiyyəti onları cəmiyyətdə, mənəvi-əxlaqi dünyamızda gedən mütərəqqi proseslərin ağışına atdı. Təsadüfi deyil ki, həmin məclislərin ayrı-ayrı üzvləri milli mətbuatımızın ilkin qədəmlərini vətəndaşlıq sevinci ilə alqışlayaraq bu orqanlardakı çıxışları ilə milli mənlük şüurumuzun və ictimai-bədii təfəkkür tərzimizin formalaşmasında özgün rol oynadılar. Belə ki, Gəncədə «Divani-Hikmət», Qubada «Gülüstan», Şuşada «Məclisi-üns» və «Məclisi-Fəramuşan», Bakıda «Məcməüş-şüəra», Ordubadda «Əncümənüş-şüəra», Şamaxıda «Beytüs-Səfa», Lənkəranda «Fövçül-füsəha» ədəbi məclisləri, Qazaxda və digər yerlərdə kiçik ədəbi məclislər meydana çıxdı.

Göründüyü kimi ədəbi məclislərin hamısı keçmiş xanlıqların və sultanlıqların, bəylərbəyliklərin mərkəzlərində təşkilatlı-ənənəli fəaliyyət göstərirdilər. Onların hər biri özgün cəhətləri ilə seçilsə də, ümumilikdə Azərbaycan ictimai – ədəbi fikrinin əsas cəhətlərini ifadə etmələri baxımından birləşirdilər. Odur ki, milli – ədəbi məsələlərin həlli ilə hər biri öz imkanları və səviyyəsi daxilində məşğul olan həmin ədəbi məclislər bir-birləri ilə də işgüzar yaradıcılıq əməkdaşlığı edirdilər. Həmin ədəbi-ictimai mühit və hərəkətin Mirzə Şəfi Vazeh, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mir Möhsün Nəvvab, Xurşidbanu Natəvan, Mirzə Bağır, Əbdülxalq Cənnəti, Məhəmmədağlı Sidqi, Fəqir Ordubadi, Seyid Əzim Şirvani, Mirzə İsmayıl Qasir, Kazım ağa Salik və b. nümayəndələri yetişərək Azərbaycan ictimai – ədəbi fikrin də maarifçi dünyagörüşün, satira ilə yanaşı lirikanın, ədəbiyyatda realist meyl və qabaqcıl düşüncə tərzinin yaranması və inkişafında xüsusi xidmətlər göstərdilər. XIX əsrin axırlarında isə «ədəbi məclis hərəkəti» öz yerini ümummilli ədəbi-ictimai fikrə verib tarixin səhifəsinə çevrildi. Bir sözlə, milli ədəbiyyatımızın sonrakı sürəkli inkişafında XIX əsr ədəbi məclislərinin rolu danılmazdır. Çünki həmin ədəbi məclislərdə toplanan şairlərin hər biri dövrün ədəbi

fikrinin ideya-estetik inkişafına öz töhfəsini verdi. Həmin töhfələrdə, əlbəttə, dövrün ədəbi şəxsiyyətləri içərisində öz yaradıcılıq tutumu ilə xüsusi olaraq seçilənlər var idi. Belə ədəbi şəxsiyyətlərdən biri X.Natəvandır.

Xurşudbanu Natəvanın (1832-1897) poeziyasında lirika üstün idi. Bu lirika M.P.Vaqif ənənələrinə dayansa da, daha çox insanın daxili dünyasının «qəm karvanı»nı, həmin qəmin bəşəri-fəlsəfi dərkinin mümkünsüzlüyünü ifadə edirdi. Elə lirizm də həmin ağırlıq və taleyin qaçılmaz oyunlarından doğurdu.

Bütün bunlar səbəbsiz deyildi. Qarabağ xanlığının son nümayəndələrindən olub, Azərbaycan poeziyası və içtimai-mədəni fikri tarixində özgün yer tutan, XIX əsr ədəbi məclislərindən «Məclisi-üns»ün rəhbəri Xurşidbanu Natəvanın şəxsi taleyi Qarabağ xanlığının çar Rusiyası tərəfindən siyasi və mülki-hüquqi cəhətdən mənimsənilməsi siyasəti ilə bağlı olmuş, ömrü boyu imperiya siyasətinin cürbəcür məkrli təzyiq və təqiblərinin ağırlığı altında ömür sürməli olmuşdur. Bununla da o, Rusiyanın Qafqaz siyasətinin günahsız qurbanlarından biri olmuş, taleyi vətəni Qarabağın, Şuşanın taleyi ilə eyniləşmişdir. Çünki Natəvan Qarabağ xanlığının son nümayəndəsi olan Mehdiqulu xanın yeganə övladı idi. O, 15 avqust 1832-ci ildə Şuşada anadan olmuşdu. Bu zaman tarixi Qarabağ xanlığının bütün malikanələri çarizm tərəfindən Mehdiqulu xana ömürlük mülkiyyət kimi rəsmiləşdirilmişdi. Bu, o demək idi ki, Mehdiqulu xanın ölümündən sonra onun varisi olmadıqda Qarabağ xanlığının (və xanının) bütün vəradatı, ərazisi və malikanələri (daşınmaz əmlakı) dövlətin (Rusiyanın) xəzinə torpaqları sırasına qatılacaqdı. Ona görə 1840-cı illərin ortalarından başlayaraq, Qarabağın ayıq düşüncəli əsilzadələri xanlığı xilas etmək məqsədilə 14 yaşlı Xurşidbanunu əslən Qarabağda yaşayan və bəy nəslindən olan bir adama əvəz etmək üçün yollar axtarırdılar. Belə olardısı, Mehdiqulu xanın mülkləri onun qızından olan oğul nəvəsinin adına rəsmiləşdirilə bilərdi. Ancaq Çar Rusiyasının Qafqazda yeritdiyi siyasətə uyğun olaraq əvvəlcədən planlaşdırdığı tədbirlər bu cür cəhdlərin qarşısını ala bildi; ədəbiyyatşünas alim, filologiya elmləri

namizədi Bəylər Məmmədovun apardığı araşdırmalardan məlum olduğu kimi:

«Rəsmi yazışmalardan aydın olur ki, Xurdişbanunun xan nəslindən birinə ərə getməsi dövlətin (Çar Rusiyasının – A.B.) Qafqazda yeritdiyi siyasətə uyğun gəlmirdi. Beləliklə də, Xurşidbanunun ərə getmək məsələsi şəxsi çərçivədən çıxaraq içtimai şəkil alırdı. Mütəlaqıyyətin xan ailəsinin işinə müdaxilə etməsi, aydındır ki, Xurşidbanunun xeyrinə deyildi. O, tanımadığı bir adama ərə getməklə xoşbəxt ola bilməzdi.¹ İşin tərsliyindən belə bir gərgin zamanda – 15 may 1845-ci ildə Mehdiqulu xan qəflədən vəfat etdi. Bu hadisə anası Bədircahan bəyimlə birlikdə faktiki olaraq arxasız qalan Xurşidbanu ilə izdivaca girmək cəhdlərinin getdikcə daha da qızışmasına, hətta bəzi məqamlarda etik normalar çərçivəsindən çıxaraq, müəyyən etirazlarla qarşılanmasına da gətirib çıxardı...² Öz növbəsində Çar Rusiyası üsul-idarəsi Xurşidbanuya qarşı cürbəcür siyasi, hərbi, hüquqi və iqtisadi təzyiqlərini getdikcə gücləndirməyə başladı... Nəhayət, 1848-ci ildə gənc Xurşidbanu Qafqazın o zamankı canişini knyaz Varonsov-Daşkovun yavəri, əslən dağstanlı Xasay xan Usmiyevə ərə getməyə razılıq verməyə məcbur edildi və 1850-ci ildə onların toyları oldu.

Görünür, Bədircahan Bəyimlə Voronsov-Daşkovun «sövdələşmələrinə», daha doğrusu, bu məcburi izdivac «razılığına» uyğun olaraq, «1848-çi ilin avqustunda... atasının mülkləri yenə də ömürlük olaraq Xurşidbanunun ixtiyarına keçdi. Bədircahan bəyimə isə ildə 1000 çevron təqaüd təyin edildi».³ Lakin hadisələrin sonrakı inkişafı göstərdi ki, bu hələ son deyil; çar üsul-idarəsi Qarabağ xanlığının mülklərindən öz caynaqlarını heç də tamamilə çəkməmişdi...

Bu izdivacdən övladları olsa da, nə Xasay xanın, nə də Xurşidbanunun taleyi onların üzünə gülür. Keçirdiyi ruh

¹ Bəylər Məmmədov. Xurşidbanu Natəvan. Bakı. Yazıçı, 1983, səh. 14-15.

² Bax: Yenə orada. səh. 15-16.

³ Yenə orada. səh.20-21.

düşkünlüyü, məruz qaldığı təzyiq və təqiblərə dözə bilməyən Xasay xan 1866-cı ildə Voronejdə özünə qəsd edir.

Xurşidbanu 1869-cu ildə papaqçılıq sənəti ilə məşğul olan şuşalı Seyid Hüseyinlə ailə qurur... Onun bu qərarı X.Natəvanla evlənəməyə can atan Qarabağ əsilzadələrinin qəzəbini coşdurur. Rəiyyətlə evləndiyi üçün X.Natəvanı həcv edənlər də olur, müdafiəsinə qalxanlar da...

Bütün bunlar azmış kimi Natəvanı qızı Xanbikəni varlı və yaşlı bir kişiyə ərə verməyə razı salmaq istəyənlər də olur. Lakin o, "... 13 yaşlı qızını 65 yaşlı arvad düşkünə Bəhmən Mirzəyə ərə vermir». Xurşidbanu xanım qızı Xanbikəni sonralar Naxçıvan bəylərindən Əmənulla xana nikahlayır və onunla evləndirir...

X.Usmiyevlə rəsmi nigahı hələ pozulmadığına görə X.Natəvanın Seyid Hüseyindən olan övladları vərəsəlik hüququna malik deyildilər. Onun Xasay xandan olan övladları isə ana bir, ata ayrı bacı-qardaşları ilə vərəsə bölgüsünə razı olmadılar. Nəticədə ailədaxili qalmaqallar və X.Natəvanın həyata keçirdiyi çoxsaylı xeyriyyə və abadlıq işləri onun təsərrüfatının dağılması və müflisləşməsi ilə nəticələndi. O, borclarını ödəmək üçün bir-birinin ardınca mülklərini, hətta şəxsi zinət əşyalarını belə satışa qoymalı oldu.¹ Nəhayət, tükənmək biləməyən sıxıntılar, təzyiq və münafişələr X.Natəvanın səhhətini zəiflədərək 1 oktyabr 1897-ci ildə vəfatı ilə nəticələndi. Bütün bu məhrumiyyət və siyasi-hüquqi, iqtisadi və sosial-mənəvi sıxıntılar Xurşidbanu Natəvanın həyat eşqi ilə dolu olan lirikasında tənhalıq, bədbinlik, çarəsizlik dolu şikayət motivlərinin də özünü qabarıq şəkildə göstərməsinə səbəb oldu...

Natəvanın incə zövqlü, zərif duyğulu, həssas ruhlu, iti müşahidə qabiliyyətli və yüksək bədii zövqlü istedadlı bir şair və sənətkar olduğunu onun öz şeir dəftərinə çəkdiyi təkrarsız çiçək, bülbül, təbiət rəsmləri və sair də təsdiq etməkdədir... Şairin lirikası isə onun həm də sosial-mədəni, ictimai-əxlaqi mahiyyət daşıyan şəxsi yaşantılarının, lirik-fəlsəfi duyğu və qənaətlərinin,

¹ Ətraflı bax: Bəylər Məmmədov. Göstərilən əsəri. Səh. 153-155.

dünyabaxışının, çoxəsrlik tarixi ədəbi ənənələrə dayanmaqla, yüksək ideya-əxlaqi səviyyədə bizə gəlib çatan poetik tablolardır. Məhz yüksək əsənət nümunəsi olduğu üçündür ki, onun şəxsi yaşantıları və zamanın sosial prosesləri, dövrün ictimai problemləri, dərdləri, lirik «mən»lə müəllif «mən»i ilə birləşir. Bu qoşaqa nadınlığın gücü isə lirik qəhrəmanın bütün cövrü-cəfa dolu sınaqlardan alınacağı çıxmağa, tükənməz həyat eşqi ilə gələcəyə nikbinliklə, inamla baxmağa və yaşamağa kömək edir.

M.F.Axundzadənin (1812-1878) ədəbi yaradıcılığında klassik poeziya ənənələri davam, satira inkişaf etdirilməklə yanaşı, onun «Aldanmış kəvakib» povesti ilə Azərbaycan ədəbiyyatında realist nəsrin, klassik səviyyədə və Avropa ədəbi ənənələri əsasında yazılmış «Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər», «Hekayəti-mərdi-xəsis (Hacı Qara)», «Hekayəti-vəziri-xani Lənkəran», «Hekayəti müsyö-Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah, caduguni məşhur», «Hekayəti xırs quldurbasan» və s. komediyaları ilə milli dramaturgiyanın əsası qoyulur. O, geniş ictimai-ədəbi fəaliyyəti və ərəb əlifbasının təkmilləşdirilməsi uğrunda apardığı ardıcıl mübarizə nəticəsində realizmin və maarifçilik hərəkatının inkişaf edib genişlənməsində mühüm rol oynadı.¹

Nəticədə M.F.Axundzadə ideyaları yeni-yeni istiqamətlərdə, o cümlədən milli teatrın və milli mətbuatın yaranmasında da istiqamətverici keyfiyyətini qoruyub saxladı.

M.F.Axundzadənin komediyalarında dövrün mədəni-mənəvi psixologiyası koloritli şəkildə sənətkarlıqla əks etdirilməklə yanaşı çarizmin Azərbaycanda yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətinin pərdəarxası astar üzü də görünməkdədir. Məsələn, ədibin “Hacı Qara” komediyasının qəhrəmanı Heydər bəy ölkədə vaxtilə mövcud olan feodal özbaşmalılıqlarından nəşət edən qarmaqarışılıq, çapovçuluq, soyğunçuluq və talançılığın həsrətini çəkir. M.F.Axundzadə onu da nəzərə

¹ Ətraflı bax: Feyzulla Qasımsadə. M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığı. Bakı. Azərb.Dövlət nəşriyyatı 1962; Nadir Məmmədov. M.F.Axundovun realizmi. Bakı, Elm, 1978.

çatdırmağı unutmur ki, bu vəziyyət əhalini son dərəcə ağır maddi sıxıntıya, kasıblığın ən acınacaq vəziyyətinə salmışdır. Odur ki, Heydər bəyin də dediyi kimi, «Əgər yüz min zəhmətlə birisini dağların dəlik-deşiyindəni çıxartsan, bir dağarcıq, bir kürkdən başqa əlinə bir zad keçməyəcək».

Dövrün bəylərini isə ölkədəki kasıbçılıq yox, özlərinin bəylik izzət-nəfslərinin təhqir edilməsi, alçaldılması qəzəbləndirirdi. Ona görə də Heydər bəy sözüünə belə davam edirdi:

“... Mənim işim budur! Nə ki naçalnik məni çağırır deyir: Heydər bəy, rahat dur-otur, quldurluq etmə, yol kəsmə, oğurluğa getmə! Peşiman oldum, dedim ki, naçalnik, biz də bu əmrə rəğib deyilik, amma sizə lazımdır ki, bizim kimi nəcib kim-sənələrə bir çörək yolu göstərəsiniz.

Qulaq as, gör mənə nə cavab verdi: Heydər bəy, cüt ək, bağ becər, alıx-veriş elə. Guya ki, mən Banazor ermənisiyəm ki, gərək gündüz axşamədək kotan sürəm, ya ləmbəranlıyam ki, qurd bəsləyəm, ya ləkəm ki, kəndlərdə çərçilik edəm! Ərz elədim ki, naçalnik, heç vaxt Cavanşirdən kotançı və qumçu görükməyib! Mənim atam Qurban bəy onu etməyib, mən ki, onun oğlu Heydər bəyəm, mən də etməyəcəyəm! Qaşqabaqlı üzün çevirib atını sürdü.”

Əlbəttə, Heydər bəyin bu monoloqundan da görünür ki, o dövrdə çarizmin Qafqazda və Azərbaycanda apardığı müstəmləkəçilik siyasətindən yerli zadəgan silki – ağalar, bəylər, keçmiş zadəgan sülalələri narazı qalmışdılar. Bunun başlıca səbəbi işğalçıların yerli əhaliyə bəslədikləri həqirənə, alçaldıcı münasibət olmuşdur. İşğalçıların təhqiramiz münasibəti Azərbaycan xalqının milli heysiyyətinə toxunur, onun izzət-nəfsi, bəylik qüruru bu cür miinasibətlə barışa bilmirdi. Nəticədə yerli əhalinin əsasən zadəgan silkində və az-çox savadlı və milli heysiyyəti ayıq olan təbəqəsində milli özünüdərk duyğusu baş qaldırırdı. Heydər bəylərin «naçalniklərlə» sözləşmələri, vəziyyətdən, öz mənlik və bəylik

qürurlarını qorumaq şərtilə, çıxmaq cəhdləri də bu etirazların hələlik pərakəndə və kortəbii təzahürü idi. M.F.Axundzadənin əsərindən də göründüyü kimi, rus hökuməti bu cür hallara və cəhdlərə qarşı qətiyyətlə mübarizə aparırdı. Eyni zamanda başa düşürdü ki, bu üsul heç də axıradək səmərəli ola bilməz. Ona görə yerli əhali ilə münasibətlərində yeni üsulalra əl atmağa məcbur oldu. Çar Rusiyasının Azərbaycandakı siyasətində etdiyi həmin dəyişikliklər və bunun səbəbləri haqda danışırkən akademik Feyzulla Qasımzadə yazmışdır:

“Çar hökuməti Azərbaycanda öz siyasətini həyata keçirərkən birinci növbədə ucqarlardakı idarə sistemini dəyişdirməyə qərar verdi. Zaqafqaziyanı idarə etmək haqqında hökumətin tapşırığı üzrə senator Qan yeni bir layihə tərtib etdi. Layihə 1840-cı il aprel ayının 10-da təsdiq edilərək həyata tətbiq olunmağa başlandı. Bu layihəyə görə, Zaqafqaziya Gürcü-İmeretiya və Kaspı adları ilə iki hissəyə ayrıldı. Hər hissə də vilayət, qəza və nahiyələrə bölündü; komendantlıq vəzifəsi qəza hakimi, mahal naibi isə nahiyə başçısı ilə əvəz edildi. Xanlıq dövründən miras qalan köhnə qanun və qaydalar və bəylik hüququ ləğv olundu, bəylərin ölkəni idarə etmək hüququ əllərindən alındı və onlar hökumət idarələrindən kənar edildilər. Çarizmin bu yeni siyasəti yerli zadəganlar içərisində böyük narazılığa səbəb oldu.

Hökumətdən narazı düşən Azərbaycan bəyləri bu zaman çarizmin əleyhinə qalxan kəndli üsyanlarından öz məqsədləri üçün istifadə edirdilər. Azərbaycanda üsyanların artması çar hökumətini qorxuya saldı. Çar hökuməti Qanın layihəsi üzrə bəylik hüququnun ləğvi haqqında çıxardığı qərarının səhvini tez başa düşdü və bəylik hüququnun ləğvinə aid olan yerləri layihədən tamamilə çıxarmağa məcbur oldu. Bəylik hüququnun bərpası üçün hökumət tərəfindən dərhal lazımi tədbirlər görüldü; şəriət məhkəmələri bərpa olundu, yerli bəylərin yenidən dövlət qulluğuna qəbul edilməsi qərara alındı”.¹

¹ F.Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Maarif, 1974, səh.107.

Çar hakimiyyətinə və onun yerlərdə yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı Azərbaycanda qalxan üsyanlar bir tərəfdən iştismarçılıqdan, zülm və əsarətdən irəli gəlirdisə, digər tərəfdən xalqın milli mənlilik duyğusunun oyanmasının və milli qürur hissəninə baş qaldırmasının ifadəsi idi. Onu da deyək ki, çar hökuməti bu "səhvə" "düzəliş" edərək əvvəlkindən heç də az məkrli olmayan bir tədbirə əl atdı; Azərbaycanda ləğv edilmiş bəylik titulu birmənalı olaraq bərpa edilmək əvəzinə məqsədli şəkildə oyuncaq komissiyalar yaradıldı. Həmin "komissiyalar" isə istənilən lat-lütü, özünü-sözünü bilməyən, insanlıqda payı olmayan, əsilsiz-nəcabətsizlərə belə əyri yollarla "bəylik" şəhadətnaməsi verdilər. Beləliklə, milli mənlilik, milli qürur etiketlərindən olan Bəylik cılızlaşdırıldı və gözdən salındı. Azərbaycan xalqına qarşı əsl mənəvi-psixoloji terror aktı olan bu məkrli siyasətin sosial-mənəvi ağırlarını S.Ə.Şirvani "Şirvanın bəyləri haqqında", "Şamaxının təzə bəylərinə həcv" satiralarında açıb göstərmişdir.

XIX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan ictimai həyatında və fikrində meydana çıxan yeniləşmə və tərəqqi cəhdləri, bu istiqamətdəki çağırışlar özünün ideya-bədii əksini dövrün ədəbi nümunələrində, o cümlədən dram əsərlərində tapmışdır. Bu janrın milli ədəbiyyatda özünə yer tapması da tarixi zərurət idi. Belə ki, xalqın əksəriyyətinin savadsızlığını nəzərə alıb onun maarifləndirilməsi, milli ətalət və cəhalətdən xilas edilməsi istiqamətində görülən işlərin daha səmərəli və genişmiqyaslı təsir göstərməsinə nail olmağın yolunu əsrin ruhuna uyğun teatr və tamaşaların təqdimində görə M.F.Axundzadə altı pyes yazdı. Bu pyeslər milli teatr tariximizin yaraması üçün də əlverişli zəmin oldu...

M.F.Axundzadənin komediyaları forma və yazı tərzə baxımından qərb yönümlü olsa da, folklorumuzdan gələn meydan tamaşaları və mərasim oyunlarından mayalanırdı. Ancaq, meydan tamaşaları və mərasim oyunları mövsümi və səyyari xüsusiyyətlərinə, həm də açıq hava şəraitində göstərildiyinə görə dekorasiya baxımından bəsit, aktyor oyunu cəhətdən zəif və

peşəkarlıqdan uzaq idi. Çünki bu cür tamaşaların oyunçuları özlərinin əsas işlərindən birdəfəlik ayrılıb səhnə fəaliyyəti ilə məşğul olmaq imkanına malik deyildilər. Ona görə də onların «səhnə fəaliyyətləri» həvəskar oyuncu səviyyəsindən o yana gedə bilmirdi. Bundan fərqli olaraq, qərb tipli, Avropa yönümlü tamaşalar nisbətən sabit və örtülük məkanda, özü də davamlı olaraq göstərilirdiyinə, tamaşalardan yığılan puldan teatrda (tamaşada) əməyi olanlara zəhmət haqqı düşdüyünə görə onun təsir dairəsi də, oyunçularının səriştəsi də get-gedə artırdı...Teatr tamaşalarının getdikcə intensiv şəkil alması ona marağın və yeni-yeni əsərlərə tələbatın artması ilə nəticələnirdi.

Hər səhnə əsəri yeni-yeni mövzu və ideyalarla üzə çıxırdı. Məsələn, M.F.Axundzadənin komediyalarında avamlıq və sadələşmə dolusu tamahkarlıqdan gələn nadanlıq, həmçinin fırıldaqçılıq, xəsislik və acgözlük, ölkə başçılarının kütlüyü, quldurluq və yolkəsənlik kimi zərərli izlərin məişətdə və ailə məsələlərində kişiliyin ölçü meyarına çevrilməsi və s. tənqid olunurdusa, ondan sonra gələn müəlliflər mövcud sosial-mənəvi problemlərin yaranma səbəblərini və aradan qaldırılması yollarını diqqətə çatdırmağa çalışırdılar. N.Vəzirov «Ev tərbiyəsinin bir şəkli»ndə gənc nəslin layiqli övlad kimi yetişdirilməsi, bunun üçün ailə tərbiyəsinin mükəmməlliyi ilə yanaşı, təhsil sisteminin yararlı olması («Əti sənin, sümüyü mənim») məsələsini irəli sürürdü. Ə.Haqqverdiyev nümunəvi övlad tərbiyəsi əvəzi bəzi məsuliyyətsiz valideynlərin çoxarvadlılıq azarına yoluxub tək-cə ailə dairəsində deyil, cəmiyyət miqyasında xoşagəlməz problemlər yaratmalarını («Yeyərsən qaz ətinə, görərsən ləzzətini») tənqid edirdi. H.Vəzirov «İnildəmə, əzizim», «Döymə qapımı, döyərlər qapımı» əsərlərində er və arvadın məişət və əxlaq çərçivəsində bir-birinə xəyanətlərinin mənəvi-psixoloji cəhətdən ağırlı nəticələrini açıb göstərir, «Evlənmək su içmək deyil»də gənc nəslə evliliyin məsuliyyətli yükünə mənən, iradi və əqli baxımdan hazır olmağa çağırırdı. Zahirən bu xırda məişət

mövzuları gələcək sağlam cəmiyyət və həm əqli, həm də ruh yüksəkliyi baxımdan kamil, işıqlı amala malik millət formalaşdırılmasına hesablanmışdı. Çünki əgər ailə həyatı təsadüflər və şəxsi maddi maraqlar üzərində deyil, qarşılıqlı ülfət və sevgi əsasında qurulsa, ərlə arvad biri digərinə adi əşya, evin bir predmeti kimi baxmaz, nəticədə bir-birinə xəyanət etməz, yaxud evin kişisi çoxarvadlılıq həvəsinə düşməz. Belə ailə də, bu cür ailələrdən təşkil olunmuş cəmiyyət və dövlət də möhkəm və sağlam olar. Maarifçilərin qəti qənaətlərinə görə sağlam, daim tərəqqi edən cəmiyyət, inkişaf etmiş millət və dövlət quruculuğuna, ailənin sağlamlığından, mükəmməl tərbiyə və təlimdən, tədrisdən başlamaq lazımdır. Əks halda cəmiyyət üçün layiqli vətəndaş yetişdirmək mümkün deyil. İctimai-tarixi və ədəbi gerçəklik “Ev tərbiyəsinin bir şəkli”, “Əti sənin, sümüyü mənim” əsərlərinin gənc qəhrəmanlarının uğursuz aqibətlərini bizə “Dağılan tifaq”da – Nəcəf bəy və onun ailəsinin faciəsində görk etdi, göstərdi. Bu baxımdan Nəcəf bəy (“Dağılan tifaq”) sanki Səfərqulu və Rəsulun (“Ev tərbiyəsinin bir şəkli”) xələfidir. O, tənbel və lazımınca təhsil, tərbiyə görməyən sələflərinin bir neçə on il sonrakı talelərini yaşayır. Cəmiyyətin faciəsi də fərdlərin faciələrindən başlayır...

«Hacı Qara»da Heydər bəyin naçalnikdən ona yer şümləməq və s. bu tipli «məsləhətindən» gileyilməsi ilə çarizmin Azərbaycan bəylərini (və bəyliyi, bəylik qürurunu) ağılamaq qəsdinə işarə edirdisə, C.Məmmədquluzadə həmin cırışdırmanın içinə qatılmış Xudayar bəylərin («Danabaş kəndinin əhvalatları») cəmiyyətdə səbəb olduğu problemləri açıb göstərirdisə, Ə.Haqqverdiyev bu cür aşınmalar nəticəsində təsərrüfat və idarəçilik vərdişlərindən koruxsuyub, məruz qaldığı mənəvi-psixoloji aşınmalar nəticəsində tifaqı dağılan bəyliyin faciəsini əks etdirirdi.

Şahbaz bəy Avropaya – Parijə getməyə can atırdısa, Fəxrəddin və Fərhad həmin diyarlarda təhsil alıb öz vətən və həmvətənlərinə xidmət təşnəsi ilə geri dönürdülər. Fəxrəddinin

müsbətini qan intiqamı və rəqibin qarşı tərəfin ən «qiymətli gövhərini» məhv etmək qəsdı törədirdisə, Fərhadın bəxtsizliyi mühafizəkarlığın təmsilçisi olan Hacı Səməd ağaların hələ kifayət qədər güclü olmasından, yeniliyin isə qədəmlərinin və sosial dayaqlarının xeyli zəifliyindən irəli gəlirdi.

Mövzuların getdikcə ciddi xarakter daşması cəmiyyətin mövcud nöqsanlara gülməkdən onların fəsadlarını dərk edərək aradan qaldırılması haqda düşünmə mərhələsinə keçdiyini də göstərirdi. Artıq ictimai düşüncədə insanlar arasında təbəqə fərqi yox, bərabərlik meyarı əsas tutulurdu. Lakin bu cür düşüncə tərzinin hələlik uğursuz aqibəti mütləq idi. Bu labüdlük yeniliyin tərəqqi və işığın, maarif və insanlığın faciəsi kimi dərk edilirdi. Fərdin və kütlənin öz faciəsini dərk edib acıması isə onun əqli inkişafından xəbər verir. Çağdaş faciənin köklərinin tarixdə axtarılması və tarixi faciə janrının («Nair Şah») yaranması Azərbaycan ictimai şüurunun formalaşma prosesinin daha yüksək səviyyəsindən, onun öz dərin tarixi köklərindən (kodlarından) güc alıb fəlsəfi məzmun kəsb etməsindən irəli gəlirdi.

Bütün bu ictimai-tarixi, sosial-mədəni, mənəvi-əxlaqi inkişaf mərhələləri Azərbaycan xalqının milli intellektinin, onun ideya-estetik təxəyyülünün, əqli gücünün genetik potensial imkanlarının, nəhayətsizliyindən, zəka nurunun parlaqlığından xəbər verirdi. Həmin milli-mədəni əxlaq və düşüncə bazası, iradi güc, azadlıq eşqi və mübarizə əzmi XX əsrin əvvəllərində daha da gücləndi...

Həsən bəy Zərdabının (1841-1907) səyi və səmərəli fəaliyyəti ilə Azərbaycanda teatrın, xeyriyyəçilik hərəkatının və milli mətbuatın əsası qoyuldu. Bu işdə ona M.F.Axundzadə, N.Vəzirov, Əhsənül-Qəvaid, M.Ə.Şirvani, S.Ə.Şirvani, Ə.Gorani və b. tələbələri və həmkarları kömək edib arxa durdular. «Əkinçi» qəzeti ətrafında dövrün mütərəqqi fikirli yaradıcı qüvvələri cəmləşdi. Bu ədəbi qüvvələr milli ictimai-mədəni fikirdə maarifçilik ideyalarının sürəkli inkişafında və kamilləşməsində,

ədəbiyyatda yeni ideya-estetik keyfiyyətli, yaradıcılıq prinsiplərinin formalaşmasında mühüm və təkanverici rol oynadılar.¹

Milli mətbuatın yaranması bəzi şairlərin, o cümlədən **Seyid Əzim Şirvaninin (1835-1888)** yaradıcılığında yeni ədəbi istiqamətin – maarifçilik görüşlərinin ideya-estetik təzahürü və inkişafına, habelə satiranın daha da inkişaf edib ictimai səviyyəyə çatmasına və realizmin qüvvətlənməsinə özünün müsbət təsirini göstərdi.² O, lirik əsərlərində, qəzəllərində M.Füzuli ənənələrini davam və inkişaf etdirərək bu janra aşiqin daha çox real, həyatı çırpıntıları ilə süslənmiş bir «nəfəs» gətirdi. Nəticədə Seyid Əzim qəzəlləri həyat nəfəslə, realist biçimli bir lirika kimi şöhrət tapıb yadda qaldı.

S.Ə.Şirvani satiranı həcvguluqdan və məhəllçilikdən birdəfəlik xilas edib ona ictimai məzmun, yüksək ideya-estetik keyfiyyət bəxş etdi. Eyni zamanda maarifçi şeirləri ilə yanaşı mənzum hekayə və təmsilləri ilə milli uşaq ədəbiyyatının klassik səviyyəyə qalxmasını təmin etdi. Onun lirikası M.Füzuli poeziya ənənələrinin yeni, orijinal ideya-estetik təzahürü idisə, maarifçi şeirləri, satira və əxlaqi-didaktik şeirləri – təmsilləri, dərslində toplanan nəsr əsərləri əsrin yeni ritminin nəbzinin poetik və publisistik döyüntüləri, ədəbi sənəməsidir. “Guş qıl”, “Köpəyə ehsan”, “Çoban ilə Quran”, “Şirvanın bəyləri haqqında”, “Şamaxının təzə bəylərini həcv”, “Allaha rüşvət”, “Müctəhidin təhsildən qayıtməsi”, “Qaz və durna” və s. digər əsərləri S.Ə.Şirvaniyə ədəbi-tarixi dirilik gətirməklə, milli ədəbi düşüncənin yeni və daha davamlı inkişafına qüvvətli bir zəmin hazırladı, təkan verdi.

M.F.Axundzadənin – nəsr və dramaturgiya ənənələri əsrin sonlarına doğru N.Vəzirov, H.Vəzirov, S.S.Axundov, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov və başqalarının yaradıcılıqlarında davam etdirilib, yeni mövzu, ideya və bədii-estetik xüsusiyyətlərlə

¹ Bax: Alxan Bayramoğlu. Azərbaycan ictimai-bədii fikrinin inkişafında “Əkinçi” qəzetinin rolu. “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalı, 1997, N 2, səh. 31-34

² Bax: Alxan Bayramoğlu. S.Ə.Şirvani və mətbuat. “Ədəbiyyat qəzeti”, 2005, 22 iyul

zənginləşdirildi; komediya janrı ilə yanaşı, «Müsibəti Fəxrəddin», «Dağılan tifaq», «Ağa Məhəmməd şah Qacar», «Nadir şah» dramları ilə N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov tərəfindən Azərbaycan dramaturgiyasında faciə, tarixi dram janrlarının əsası qoyuldu¹ və bu istiqamətdə yeni-yeni ədəbi nümunələr meydana çıxmağa başladı. Həmin əsərlərin mərkəzində maarifçilik ideyaları, xalqı maarifləndirərək onun daha səmərəli və daha geniş fəaliyyət meydanına çıxarılıb, xoşbəxt gələcəyə aparmaq məqsədi dayanırdı. Bütün bunlarla yanaşı, S.Ə.Şirvaninin satiralarında, mənzum məktub və müxbir yazılarında da həyatdakı mövcud çatışmazlıqların, ictimai ədalətsizlik və xalqa edilən zülm və işgəncələrin, təsəvvürlərdə hökm sürən avamlıq, gerilik və ətalətin, xurafat və نادانlığın satirik ifşasında, təsvir və təhkiyəsində də xalqın maarifə və ictimai-mədəni səviyyəyə yüksəldilməsi məqsədi izlənilirdi.²

«Əkinçi» qəzeti ənənələri və maarifçilik hərəkatının davamını və inkişaf edərək yeni-yeni ideya-məzmun keyfiyyətləri qazanması prosesinin izlərini «Ziya (Ziyayi-Qafqasiyə)» və «Kəşkül»ün səhifələrində, həmin mətbuat orqanlarının təsisçisi və redaktorları olan Səid və Cəlal Unsizadə qardaşlarının ictimai-mədəni fəaliyyətlərində aydın müşahidə edirik. Belə ki, əgər «Əkinçi» qəzeti səhifələrində oxumağın əhəmiyyətindən,

¹ Ətraflı bax: Hidayət Əfəndiyev. M.F.Axundov realist-satirik nəsrinin davamçıları. Bakı. Azərənşr, 1974; Kamran Məmmədov. Nəcəf bəy Vəzirov. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1963; Yenə onun, Ə.Haqverdiyev. Bakı, Gənclik, 1970; Teymur Əhmədov. Nəriman Nərimanovun dramaturgiyası. Bakı, Elm, 1971; Hüseyin İsrailov. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı problemləri; Bakı, Elm, 1982; Ağarəfi Zeynalzadə. Haşım bəy Vəzirov, Haşım bəy Vəzirov. «Keyfim gələndə». Bakı, Şuşa nəşriyyatı, 2001, səh. 5-90; Məmməd Məmmədov. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin həyat və yaradıcılığı. Bakı, Nurlan, 2008, səh. 144-160; Nadir Vəlixanov. Süleyman Sani Axundov. Bakı, 1968

² Ətraflı bax: Kamil Mirbağirov. Seyid Əzim Şirvani. Bakı, Uşaqgənclənşr, 1959; Sadiq Hüseyinov. Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılıq yolu. Bakı. Elm, 1977; Alxan Bayramoğlu. Şamaxıda maarif və maarifçilik (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit). Bakı, Maarif, 1997.

təriqətçiliyin ziyanından danışılib, camaat elm təhsil etməyə, təriqətçilikdən, xurafatdan isə uzaq olub birliyə və tərəqqiyə çağırılırdısa, «Ziya (Ziyayi-Qafqasiyyə)» qəzetində bu ideyalar nəinki davam etdirilir, hətta əməli şəkildə həyata tətbiq edilir; S.Unsizada Şamaxıda və Tiflisdə təsis etdiyi məktəblərdə («Məclis» məktəbi, Müsəlman qız məktəbi) sünni və şiə uşaqlarının eyni sinifdə dərs keçmələrinə nail olur, yeni üsullu məktəblər üçün dərslik yazılmasının zəruriliyi və yerlərdə olan pedaqoji kadrların bu vəzifəni həyata keçirməyə güclərinin çatması və əgər belə bir iş görülsə, həmin dərsliyin özünün «Ziya» mətbəəsində çapına imkan yaradacağı barədə «Ziyayi-Qafqasiyyə»də çıxış edir. Bununla kifayətlənməyib özünün yazdığı dərsliklərin nəşrinə nail olur. Şamaxıya qazi təyin olunanda isə S.Ə.Şirvaninin dili ilə desək, Tiflisdən oraya

Gələntək verdi ruhi-məclisi-ruhaniyyə zinət,
Kəməli-ruhi-ruhanələtdən oldu bəzm ruhani...
... Düşüb ol fikrə kim, Şirvanı darulfünun eyləsin,
Qiraətxanə açsın, nəşr qılsın elmi-ədyani..
Gələntək gördü kim, var göftguyi-şiövü-sünni,
Solu bir parə müfsidlər əracif eyli qövğani.
Çəkirlər bir-birinin bükldən məxfi ayağından,
Salırlar şübhəyə təsvirilə ümal-dəbvani.
Ağa Seyyid Əlinin xəlqi cəm etdi otağına,
Götürdü aralıqdan hökumət ilə kid əxvani.

Beləliklə, S.Unsizada vaxtilə qələmə alıb «Ziyayi-Qafqasiyyə»də çap etdirdiyi «Məktəblərimiz və mədrəsələrimiz barəsində bir neçə söz»^{*} məqaləsində irəli sürdüyü məsələlərdən başqa digər elmi-mədəni problemlərin həlli üçün də əlindən gələni edir. Bütün bunlarla yanaşı biz Seyid Əzimin maarifçilik

* Qeyd: Səid Unsizadənin bu məqaləsinin bir hissəsi (əvvəli) səhvən S.Ə.Şirvaninin qələm məhsulu kimi onun külliyyatına daxil edilmişdir. Bu barədə ətraflı bax: Alxan Bayramoğlu. Şamaxıda maarif və maarifçilik (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit). Bakı. Maarif, 1997, səh. 51-57; Yenə onun. "S" imzası Seyid Əziməmi məxsusdur? "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1990, 16 noyabr

baxışlarında və ədəbi görüşlərində xeyli irəliləyişin də şahidi oluruq; o, Azərbaycan xalqının digər xalqlardan geriliyinin səbəbləri üzərində düşünüb yollar axtararkən bunun əsas səbəblərindən birini köhnə tədris üsulu, təlim-tərbiyə vasitələri və dünyabaxışında görərək, soydaşlarını yenilik ruhlu ideyalara və tərəqqiyə səsləyərək yazırdı:

Özgələr eyləyib tərəqqiyi-tam,
Niyə biz qalmışq bu növ avam?
Niyə biz bunca bikamal olduq?
Ayaq altında payimal olduq?
Bəsdi tədrisi dərsi - «Kürbəvü müş»,
«Leyli-Məcnun», «Vəsfi-badəfüruş».

Bütün bu baxışların, maarifçiliyin inkişafının nəticəsi olaraq, M.Ş.Vazeh, S.Ə.Şirvani, M.N.Didə, M.T.Sidqi, A.O.Çernya-yevski, S.Vəlibəyov və başqaları dövrün tələblərinə cavab verə bilən dərsliklər yazdılar. Onlardan bir çoxlarının çapına Çar Rusiyasının hakim dairələri icazə və imkan verməsə də, bəziləri işıq üzü gördü.

Azərbaycan ictimai-ədəbi fikrində meydana çıxan mütərəqqi cəhətlərin, onun yenilik, tərəqqi və dünyaya inteqrasiya meylinin izlərini «Kəşkül» jurnal-qəzetinin səhifələrində də müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, burada bir tərəfdən Şərq və Qərb ədəbiyyatından tərcümələr çap edilir, xarici ölkələrin ədəbi-tarixi şəxsiyyətlərinin öz xalqlarının tərəqqisinə göstərdikləri xidmətlər və bunların müqabilində onlara bəslənən qədirşünaslıq münasibətlərindən örnək kimi danışılır, digər tərəfdən də ədəbi-tənqidi məqalələrin köməyi ilə oxucuların fikri və bədi-estetik zövqlərinin inkişafına istiqamət verilirdi. Eyni zamanda təbliğ etdikləri mədəni, əxlaqi keyfiyyətlərin bariz nümunəsi olaraq milli ədəbi-tarixi şəxsiyyətlər, onların həyat və yaradıcılıq yolları barədə müxtəlif səpkili məqalələr çap edilirdi...¹

¹ Ətraflı bax: Alxan Bayramoğlu. «Əkinçi» jurnalistika məktəbi. «Respublika» qəz., 22 iyul 2009

* * *

Azərbaycan ictimai bədii fikrində XIX əsrin ortalarından başlayan tərəqqi və inkişaf, ədəbiyyatda özünü göstərən realizm və sosial-mənəvi proseslərə tənqidi, satirik munasibət, didaktika və maarifə, mədəni, texniki, əqli inkişafa çağırış motivləri iki əsrin – XIX və XX əsrlərin qovuşuğuna doğru daha da təkmilləşib yeni məzmun, forma və üslub, müxtəlif qammlar kəsb etməyə başladı. Çünki ölkədə artıq gələcək işıqlı, firavan həyatın səhər şəfəqləri sökülür və nəzərlər bu işıqlara doğru yönəlirdi. Belə ki, M.F.Axundzadənin, H.Zərdabi və S.Ə.Şirvaninin, N.Vəzirov, Səid və Cəlal Ünsizadə qardaşlarının, M.T.Sidqi və başqalarının xidmətləri sayəsində ictimai-ədəbi düşüncədə özünə geniş vətəndaşlıq hüququ qazanan sosial-mədəni varlığa realist, tənqidi və maarifçi munasibətə inqilabi, mübariz əhvalı bir məzmun da hopmaqda idi. Bu işdə xalqların milli özünüdərk, milli mənlik şüurunun formalaşma prosesi ilə yanaşı, XIX əsrin sonlarına doğru siyasi dərnək və partiyaların yaranması da əhəmiyyətli rol oynayırdı. Həmin siyasi qüvvələr hələ elə bir geniş təsir gücünə, bəşkin fəaliyyət proqramına malik olmasalar belə, yenə öz ideyalarını müxtəlif açıq və gizli üsullarla təbliğ edir, mütləqiyyətin yığılması, xalqların öz müqəddəratlarını təyin etməsi və s. uğrunda tədbiğət aparırdılar. Təbii ki, bütün bu ideya-siyasi işlərdə bədii və publisistik sözün təsir gücündən istifadə edilir, nəticədə ədəbiyyat həm də dövrün sosial-ictimai mübarizə ruhlu ideyaları ilə zənginləşirdi. Maraqlı və xüsusi diqqət yetirilməli cəhətlərdən biri də XIX əsrin ortalarından başlayan ədəbi hərəkətlə XX əsrin əvvəllərində yaranan ədəbiyyat arasında olan irs-varislik əlaqəsinin möhkəm tellərlə bağlanması, hətta qovuşuq şəkildə inkişaf etməsindədir. Belə ki, M.F.Axundzadənin realist dramaturgiya, publisistika və ədəbi tənqid ənənələrinin, habelə Seyid Əzim Şirvani satiralarının, Məhəmməd Tağı Sidqi didaktikasının davamçıları olan Nəcəf bəy Vəzirov, Haşım bəy Vəzirov, Fəqir Ordubadi və s. öz yaradıcılıq fəaliyyətlərini XX əsrin əvvəllərində də davam etdirdikləri kimi,

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəriman Nərimanov, Sultan Məcid Qənizadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət, Məhəmməd ağa Şahtaxlı, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd bəy Ağayev, Firudin bəy Köçərli və digər gənc ədəbi qüvvələr öz fəaliyyətlərinə XIX əsrin sonlarından başlamışdılar. Bu da yaradıcı qüvvələr arasındakı sələf-xələflik əlaqələrinin qırılmaz ideya-mənəvi bağlılığını, monolit birliyini, qovuşuq davam və inkişafını təmin edirdi. Təsadüfi deyil ki, N.Vəzirovun bir neçə komediyası və «Müsibəti Fəxrəddin» (1896) faciəsi ilə Ə.Haqverdiyevin «Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini» (1892) komediyası və «Dağılan tifaq» (1896), «Bəxtsiz cavan» (1900) faciələri, N.Vəzirovun «İnildəmə əzizim», «Döymə qarımı, döyərlər qarımı», «Evlənmək su içmək deyil», S.S.Axundovun «Tamahkar» (1899) komediyaları, N.Nərimanovun «Nadanlıq» (1891), «Dilin bəlası, yaxud Şamdan bəy» (1894) pyesləri və tarixi faciə janrında yazdığı «Nadir şah» (1898) dramı, C.Məmmədquluzadənin «Çay dəstgahı» (1889), S.M.Qənizadənin «Tülki və çaq-çaq bəy» (1893) alleqorik pyesləri, C.Məmmədquluzadənin «Danabaş kəndinin əhvalatları» (1894), S.M.Qənizadənin iki hissəli «Məktubati-Şeyda bəy Şirvani» (1898;1900), N.Nərimanovun «Bahadır və Sona» (1896, 1899-1900) adlı povest və romanları, H.Zərdabi, M.Şahtaxlı, E.Sultanov, İsa Sultan Şahtaxtinski, Ə.Topçubaşov, Ə.Ağayev, F.Köçərli, Ö.F.Nemanzadə və başqalarının milli təəssüb hissli, özünüdərk məzmunlu, axtarış ruhlu publisistik əsərlərinin çoxu təxminən eyni dövrdə baş verən sosial-mənəvi, ictimai-əxlaqi hadisə və proseslərin müxtəlif janrlı, zəngin mövqe və üslublu, xəlqi ruhlu ideya-bədii inkişafı kimi üzə çıxmışdır. Bu əsərlərdə qoyulan problemlər, irəli sürülən ideyalar bir-birilərinin sadəcə davamı olmayıb, xalq düşüncəsinin, onun qavrayış və şüurunun yeni məzmun və ruhda inkişafının ideya-mədəni, bədii-estetik təzahürü kimi də diqqəti cəlb edir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, bədii ədəbiyyatda komediya ilə yanaşı, ciddi məzmunlu, mürəkkəb kompozisiyalı səhnə əsərlərinin – dram, faciə və tarixi faciələrin, habelə geniş həcmli və çoxplanlı epik əsərlərin və s.

meydana çıxması xalq təfəkkürünün, onun ictimai proseslərə münasibətinin getdikcə daha ciddi və mükəmməl inkişafının, səviyyəyə püxtələşməyinin göstəricisidir. Belə ki, xalq artıq ictimai çatışmazlıqlara təkcə gülüş gözü ilə yox, həm də ciddi aqlın mühakimə gözü ilə baxır, münasibət bildirirdi.

Məsələn, əgər Fəxrəddin («Müsibəti Fəxrəddin») vətənidə öz xalqı arasında maarifi yaymaqla onları işıqlı günlərə çıxartmaq məqsədi güdürsə, Fərhad («Bəxtsiz cavan») sinfi bərabərsizliklə, insanın insan tərəfindən istismarı faktları ilə barışa bilmir, «Ev tərbiyəsinin» zamanın axarı ilə ayaqlaşma bilməyən «bir şəkli», «qaz əti yemək» xülyasının acınacaqlı «ləzzəti», evlənməyə, ailə münasibətlərinə «su içmək» («Evlənmək su içmək deyil») kimi baxmaq psixologiyasının, təsərrüfatsızlıq, israfçılıq, həmçinin pul düşkünlüyünün («Pul düşkünü Hacı Fərəc», «Tamahkar» və s.) və s. sosial-mənəvi aşınmalar, mülkədarlığın, mülkədar tifaqının dağılmasını («Dağılan tifaq») şərtləndirirdi. «Müəllimlər iftixarı»nda gəncliyin, gələcək nəslin əsl vətəndaş kimi yetişdirilməsi yolunda özünü şam kimi əritməkdən ümid və inam qarışıq mənəvi zövq alan fədai (müəllim) obrazı ilə qarşılaşırsaq, «Gəlinlər həmayili» əsərində gənc nəslin boynuna taxmaq üçün elm və maarif ziyasından hörülmüş mərifət və mədəniyyət çələnginin şəfəqləri görünür. «Danabaş kəndinin əhvalatları» xurafat, zülm və istismar cəngində çırpınan kəndlilərin, «Danabaş kəndinin məktəbi» maarif ziyasından oddan qorxan kimi xoflanan avam kütlənin aqlar vəziyyətinə dərin yazıçı-vətəndaş kədərinin ideya-bədii ifadəsini əks etdirir, «Nadir şah» (N.Nərimanov), «Ağa Məhəmməd şah Qacar» (Ə.Haqverdiyev) tarixi dramlarında müstəqil dövlətçilik ideyalarının sosial-psixoloji ifadəsi və hələlik reallıqdan uzaq faciəvi nəticələri ilə qarşılaşırsaq. Nəticədə XX əsrin lap ilk illərində Azərbaycan ictimai fikrində milli özünüdərk problemlərinə və milli mənlilik şüurunun formalaşması məsələlərinə də diqqət yetirilməyə başlanılır. XIX əsrin sonlarına doğru «Kəşkül», «Qafqaz», «Kaspi» səhifələrində irəli sürülən milli kimlik, «Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı?» və

s. bu kimi məsələlərə «Nədən bu hala qaldıq?» vəziyyətdən çıxmaq üçün «Bizə hansı elmlər lazımdır?» sualları ətrafında düzgün axtarışlar, vətəndaşlıq ehtiraslı, dərin təəssüb duyğulu polemikalar aparılır, xalq hələlik «milli dirilik», mədəni, mənəvi «hüquq üstə ədavət etməyə» (M.Ə.Sabir) səfərlər olunurdu. Bu sosial-mədəni, ideya-əxlaqi, mənəvi-psixoloji proseslərin getdikcə sistemli və sürəkli şəkil almasında Həsən bəy Zərdabi, Nəcəf bəy Vəzirov, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Haşım bəy Vəzirov, Məhəmməd ağa Şahtaxtı, Əhməd bəy Ağayev, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəriman Nərimanov, Məhəmməd Tağı Sidqi, Sultan Məcid Qənizadə, Axund Əliturab Axundov, Fəqir Ordubadi və b. fəal iştirak edirdilər. Həmin ədəbi-ictimai fikir və hərəkət axarına sonralar Ömər Faiq Nemənzadə, Əlibəy Hüseynzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Mirzə Ələkbər Sabir, Axund Yusif Talıbzadə, Abdulla Şaiq, Hüseyn Cavid, Abdulla bəy Divanbəyoğlu, Firudin bəy Köçərli, Məhəmmədəmin Rəsulzadə, Nəsib bəy Yusifbəyli, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Yusif Vəzir Çəmənəziminli, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Əlabbas Müznib, Mirzə Məhəmməd Axundov, Süleyman Sani Axundov, Mirzəbala Məhəmmədzadə, Əli Nəzmi, Məhəmməd Səid Ordubadi, Əliqulu Qəmküsar, Qurbanəli Şərifzadə, Məşədi Həbib Zeynalov, Əli Razi Şamçızadə, Seyid Hüseyn, Abdulla Sur və başqalarından ibarət yeni və mübariz əhval-ruhiyyəli, mütərəqqi baxışlı, istiqlal amallı ədəbi qüvvələr də qoşuldu. Gənc ictimai-ədəbi qüvvələr təkcə sayca deyil, həm də irəli sürüb uğrunda mübarizə apardıqları milli-ictimai amalların ideya-fəlsəfi fikir və düşüncə tutumuna, onların üslub ifadə zənginliyinə görə də sələflərindən xeyli qabaqda idilər. Daha doğrusu, Azərbaycan ədəbi-ictimai fikir və bədii-estetik təmayül mənzərəsinin rənginliyini (rəngarəngliyini) onun müxtəlif nəsilləri və dünyabaxışlarını özündə birləşdirməsi faktı da şərtləndirirdi. Təsadüfi deyil ki, maarifçi ədəbi hərəkəti getdikcə realist, romantik ədəbi cərəyanlar üstələyir, eyni zamanda sentimentalizm, islamçılıq və türkçülük, turançılıq təmayülləri ictimai-ədəbi düşüncədə özünü kifayət qədər aydın şəkildə

göstərməyə başlayırdı. Bu ədəbi məktəb, cərəyan və təmayüllər bir-biriləri ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq və bəhrələnmə, hətta bir çox hallarda qovuşuq şəkildə, sintez halında fəaliyyət göstərirdilər; onlardan biri realist-romantik idisə, digəri romantik-realist, bir başqası romantik sentimental, yaxud satirik-romantik, romantik-satirik idilər. Bu ədəbi-ictimai qüvvələrin istiqlal, istiqbal arzu və amallarında xəlqilik və milliliyin sinfiliklə, islamçılığın, dini-əxlaqi dəyərlərin türkçülük, turançılıqla, müasirlik və dünyəviliyin milli mühafizəkarlıqla və s. qovuşduğu, yaxud müəyyən məqamlarda fikir ayrılığından doğan polemik mübarizə əhvalı ilə tez-tez rastlaşmağımız da proseslərin təbii və sağlam ruhda getməsindən xəbər verir. Bütün bunlarla yanaşı, XIX əsrdə «Kəşkül» səhifələrindən dünya ədəbi-mədəni irsinə başlanan bəhrələnmə və inteqrasiya meyli, bədii və elmi tərcümə məsələləri XX əsrin əvvəllərində xeyli inkişaf etdirilməklə, getdikcə sistemli şəkil alır.

Ədəbi-ictimai fikirdə olan maarifçilik ruhu, didaktik elementlər XIX əsrin sonlarına doğru uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin meydana çıxmasına zəmin yaratmışdı. XX əsrin əvvəllərində bu istiqamətdəki ənənə daha da inkişaf etdirilərək müxtəlif janrlarda klassik uşaq ədəbi nümunələrinin meydana çıxması ilə nəticələndi. Cədidizm hərəkatı, üsuli-cədd məktəblərinin şəbəkəsinin genişlənməsi, yeni təlim üsullarının tətbiqinin getdikcə günün aktual mövzularına çevrilməsi, ana dili uğrunda mübarizənin, ədəbi dilin saflığının qorunması və onun zənginləşdirilməsi uğrunda səylərin artırılması Bakıda Azərbaycan müəllimlərinin birinci (1906) və ikinci (1907) qurultaylarının keçirilməsi və s. amillər milli uşaq mətbuatının, Ana dili dərsliklərinin yaranmasına, bütün bunlar isə uşaq ədəbiyyatının (tərcümə və orijinal) formalaşdırılmasına şərait yaradıb təkan verdi. Əlisgəndər Cəfərzadə, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Sultan Məcid Qənizadə, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət, Mirzə Ələkbər Sabir, Abdullabəy Divanbəyoğlu, Firudin bəy Köçərli və b. uşaq ədəbiyyatı və tənqidi sahəsində mühüm xidmətlər göstərdilər. «Birinci il» (1906), «İkinci il» (1907), «Yeni məktəb»

(1909), «Gülzar» (1912) və s. dərsliklər, «Dəbistan» (1906-1908), «Rəhbər» (1907), «Məktəb» (1911-1912, 1920), «Əfkari-mütəllimin» (1918) adlı pedaqoji və metodiki jurnallar dövrünə görə mühüm ictimai-mədəni hadisə idi.

Azərbaycan mətbuatının həm say, həm çeşid, həm də ictimai-millî və ədəbi-mədəni tutum baxımından inkişafı ədəbiyyatın inkişafına, ictimai-bədii fikrin rənginliyinə əlverişli, münbit zəmin yaratdı. Belə ki, mətbuat orqanlarının sayca çoxluğu bir tərəfdən yaradıcı ədəbi qüvvələrin çap imkanlarını genişləndirir, fəallıqlarını artırır, digər tərəfdən getdikcə onları öz üzərində işləmək, yaradıcılıqlarını püxtələşdirmək, sözə məsuliyyətlə yanaşmaq zərurəti ilə qarşı-qarşıya qoyurdu. Ədəbi tənqidin bu işdə oynadığı müsbət rol da bədii sözün zənginləşməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Eyni zamanda mətbuat orqanlarının ideya-mədəni, sosial-mənəvi və üslubi çeşid zənginliyi, yəni ciddi, satirik, siyasi, ideoloji, maarifçi, liberal və s. istiqamətdə olması ədəbi yaradıcılıq istiqamətlərinin müxtəlifliyinə və fikir pluralizminə, cəmiyyətdə demokratik dəyərlər ətrafında polemika mədəniyyətinin formalaşmasına gətirib çıxartmışdı. «Molla Nəsrəddin» realist, «Füyuzat» romantik, uşaq mətbuatı maarifçididaktik, «Dirilik», «İqbal» demokratik, «Həyat», «İrşad», «Tazə həyat», «Səda» və s. türkcülük, islamçılıqla yanaşı, sosial-siyasi mübarizə əzmini, «Dəvət», «Təkamül», «Hümmət» və s. sinfi düşüncə doktrinasını təmsil edərək ətrafına hər biri bu fəaliyyət prinsipi, dünyabaxış və üslubuna uyğun yazıçı, şair, publisist və ictimai xadim toplaya bilmişdi. Lakin bu ədəbi və ideya-üslubi yaradıcılıq istiqamətlərinin heç biri digərindən tamamilə aydın görünən sədlərlə ayrılmırdı. Çünki dünyabaxış, yaradıcılıq üslubu, istiqlal amalına yönələn məfkurəvi yolun çoxçalarlığına, mövqe fərqlərinə baxmayaraq, ümummilli məqsəd və ideal uyğun, daha dəqiq desək, qovuşuq idi. Bütün bu işlərdə «Kaspi» və «Şərqi-rus»un, xüsusən ikincinin formalaşdırdığı demokratik düşüncə məktəbi mühüm rol oynadı. Belə ki, cəmiyyətdə milli müəyyənlik (kimlik) axtarırları, mətbuatda demokratiyanın, fikir müxtəlifliyi və plüralizmin inkişafına ən müxtəlif sosial-mənəvi, ideya-əxlaqi

problemlərin müzakirəsində şərait yaradılması, hətta M.Şahtaxtının özünün mövqeyinin tənqidinə həsr edilən yazıların belə dərc edilməsi, M.F.Axundzadənin Əlifba islahatı ideyasının dövrə uyğun yeni elmi prinsiplər əsasında inkişaf etdirilərək «Şərqi-rus»da «Məhəmməd ağa xətti»nin tətbiqi və müzakirəsi və s. bu kimi məsələlər və s. amillər xalqın milli muxtariyyətdən milli istiqlal fikri və amalına doğru formalaşan mübarizə yolunun daha da təkmilləşib püxtələşməsinə əsaslı zəmin hazırladı, onu təşkilatlandırdı. Nəticədə əlverişli sosial-tarixi şərait yaranan kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldı – Azərbaycan xalqı öz istiqlaliyyətinə, milli dövlətçilik müstəqilliyinə qovuşdu. M.Ə.Rəsulzadə, Ü.Hacıbəyli, M.Hadi, S.M.Qənizadə, M.M.Axundov, Y.V.Çəmənəzəminli, N.Yusifbəyli, S.Hüseyn, A.Şaiq, Ə.Cavad, Um Gülsüm, Əliyusif, C.Cabbarlı, M.B.Məhəmmədzadə, Ə.Müzənb və başqaları öz qələmləri, istedad və qabiliyyətləri ilə əldə edilmiş milli və dövlətçilik dəyərlərinin qorunması və möhkəmləndirilərək inkişaf etdirilməsi keşiyində vətəndaş sayıqlığı ilə axıradək sabitqədəm dayandılar.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, XX əsrin əvvəllərinə doğru ictimai-ədəbi mühitdə M.F.Axundzadə ənənələrinin, H.Zərdabi fəaliyyətinin davamı və daha təkmil mərhələdə inkişafının şahidi olur; dramaturgiyada olduğu kimi, poeziyada, nəsrə və publisistikada, bədii tərcümə və milli mətbuatın, həmçinin teatrın inkişafı istiqamətində yeni-yeni üfurlar açılır, ədəbi növlər həm janr baxımından, həm də ideya-üslubi inkişaf cəhətdən şaxələnərək inkişaf edir. Komediya ilə yanaşı dram, faciə, tarixi faciə, uşaq pyesləri, alleqorik səhnə əsərləri və s. meydana çıxır. Bədii nəsrə romançılıq və kiçik hekayə janrı, publisistikada felyeton, məqalə, icmal yazı və mətbuat xülasələri, «poçt qutusu», «teleqraf xəbərləri», «hesab məsələləri» ümumi başlıqları altında kiçik janrlar, poeziyada satira, romantik və təntənəli üslub, didaktik-əxlaqi təhkiyə tərz, ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıqda daha ardıcıl və sistemli yaradıcılıq axtarışları diqqəti cəlb edir.

Bütün bunlar ictimai-ədəbi və mədəni fikrin getdikcə püxtələşən sürəkli inkişafından xəbər verirdi. Müxtəlif nəsilləri və dünyabaxışlarını özündə birləşdirməsi Azərbaycan ictimai-ədəbi fikir və bədii-estetik təzahür mənzərəsinin rənginliyini də şərtləndirirdi; XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik fikir mənzərəsinin realist, romantik, sentimental, maarifçi, islamçı, turançı, Azərbaycançı, beynəlmiləlçi, sosial-demokrat ədəbi-estetik, ictimai-mədəni və ideya-siyasi cərəyan və təmayüllər bir-biriləri ilə qarşılıqlı yaradıcılıq əməkdaşlığı, bəhrələnmə, bəzən polemik, bəzən də qovuşuq, sintez halında fəaliyyət göstərirdilər. Ümumiyyətlə, «iyirminci əsr, Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir intibah dövrünün başlanğıcı oldu. Bu əsrin bütün görkəmli ədib və şairləri böyük bir ictimai hərəkət içərisində kütlələrin fəryadına yetişərək, mübarizə sahəsinə atılmışdılar»¹.

Bu bir həqiqətdir ki, XIX və XX əsrlərin qovuşuğunda və XX əsrin ilk illərində dramaturgiya, tetar və publisistika xeyli öndə idi. Bu da onların öz başlanğıclarını hələ XIX əsrdən götürmələrindən və müəyyən qədər sistemə düşüb ictimai rəydə özlərinə müəyyən yer tutmalarından irəli gəlirdi. Təsədüfi deyil ki, XX əsrin əvvəllərinin görkəmli ədibləri sırasında tədqiq və təhlil edilən (buna əsaslı səbəblər olan) Ə.Haqqverdiyev, N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, C.Məmmədquülüzadə və başqaları bir çox klassik dram və nəsr əsərlərini məhz XIX əsrin sonlarında qələmə almışlar².

Ə.Haqqverdiyevin (1870-1933) bizə məlum olan ilk qələm təcrübəsi «Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini» (1892) komediyasının mövzusu ailə-məişət məsələlərinə, daha doğrusu, tacir Hacı Mehdimin timsalında ikiarvadlılığın tənqidinə həsr edilmişdir. Bu mövzuda M.F.Axundzadənin «Hekayəti-vəzir-xani Lənkəran»

¹ Mir Cəlal, Firudin Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1982, səh.11.

² Bax: Əli Sultanlı. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı tarixindən. Bakı, Azərənşr, 1964; Hüseyn İsrailov. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf problemləri. Bakı, Elm, 1988.

komediyası, ondan sonra isə N.Vəzirovun «Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük» (1895) komediyası məlum olsa da, Ə.Haqqverdiyev öz sələfindən və yaşlı, təcrübəli müasirindən tamamilə fərqli, orijinal süjet xəttinə, kompozisiyaya və ideya istiqamətinə malik bir əsər ortaya çıxara bilmişdir. Ədib ailədə iktisadçılığın və digər problemlərin əsl səbəbkarı kimi pul, sərvət və bunların parlıtısından insan nəfsinin ağılı üstələməsində görür...

Ə.Haqqverdiyev N.Vəzirovun «Müsibəti Fəxrəddin» əsəri ilə eyni ildə, lakin ondan bir neçə ay sonra «Dağılan tifaq» (1896) faciəsini qələmə alır. Professor Kamran Məmmədovun yazdığı kimi, «1880-1890-cı illərdə Azərbaycanda mülkədarlıq tənəzzülə uğrayır, bədbinləşir, patriarxal-feodal münasibətləri burjuva münasibətləri ilə əvəz olunmağa başlayırdı. Bütün bu tarixi həqiqətlər eyni ildə yaradılmış «Müsibəti Fəxrəddin» (N.Vəzirov) və «Dağılan tifaq» faciələrində əks olunmuşdur»¹.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda bəylik silkinə və mülkədarlığın dağılmasına Çarizmin Qafqazda yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasəti də əsaslı təsir göstərirdi. Bu siyasətin həm də xalqın «bəylik qüruruna» bir zərbə olduğuna M.F.Axundzadə özünün «Hacı Qara» komediyasında Heydər bəyin dili ilə işarə vurmuşdur.

AMEA-nın müxbir üzvü, professor Yaşar Qarayev faciə janrının yaranmasının sosial-tarixi, ideya-bədii səbəblərindən danışarkən, haqlı olaraq göstərir ki, «Dünya ədəbiyyatında həmişə cəmiyyət miqyasında böyük faciələrin mənbəyi ölməkdə olan əxlaq normaları, adətlər, dünyagörüşləri və bunları daşıyan ictimai-tarixi sinifdir. Təbiidir ki, Azərbaycan dramaturgiyasında da ilk faciələrin əsas mövzusu mülkədarlıq və onun süqutu olur»². «Dağılan tifaq» əsərində Nəcəf bəyin ailəsinin (və qumar yoldaşlarının) timsalında bəyliyin faciəvi süqutunun ideya-bədii əksini görürük.

Ədibin «Bəxtsiz cavan» (1900) faciəsində də mülkədarlığın dağılması və yeniliyin hələ bərkiməmiş, titrək addımlarla

¹ Kamran Məmmədov. Ə.Haqqverdiyev. Bakı, Gənclik, 1970, səh.19.

² Q.Yaşar. Faciə və qəhrəman. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1965, səh.52

irəliləmək cəhdləri təsvir edilmişdir. Burada köhnəliyi, məhvə məhkum sinfi – mülkədarlığı Hacı Səməd ağa, yeniliyi, müasirliyi, cəmiyyətə maarifçi baxışları onun qardaşı oğlu Fərhad təmsil edir. Ancaq burada yeniliyin – Fərhadın sosial dayaqları hələ çox zəifdir. Köhnəliyin – Hacı Səməd ağanın isə gücü ölümə məhkum edilmişlərin son çırpıntılarını və kəskin müqavimətini andıran bir qüvvətlə üzə çıxır. Faciə də elə qüvvələrin bu qeyri-bərabərliyindən – köhnəliyin asanlıqla təslim olmaq istəməyib, bütün mövcud imkanlardan istifadə ilə müqavimət əzmindən, yeniliyin isə zəifliyindən, arzu və idealları müqabilində cəmiyyətdəki sosial dayaqlarının hələ çox zəifliyindən doğur. Burada Fərhad öz səlafi Fəxrəddini yada salır. Professor Y.Qarayev bu və digər cəhətləri nəzərdə tutaraq yazır:

«Müsibəti-Fəxrəddin»dən sonra dalbadal meydana çıxan iki faciədə – Ə.Haqverdiyevin «Dağılan tifaq» (1896) və «Bəxtsiz cavan» (1900) əsərlərində eyni tragik konfliktin inkişafını görürük. «Müsibəti-Fəxrəddin» əsərində paralel, yanaşı verilən iki əsas motiv bu əsərlərdə bir-birindən ayrılır və hər biri ayrı-ayrılıqda bir faciənin müstəqil obyektı olur: ictimai-əxlaqi böhran keçirən mülkədarlıq (Rüstəm bəy) öz faciəsini Nəcəf bəyin («Dağılan tifaq») simasında təkrar etmiş olur, Fəxrəddin isə öz ideya axtarışlarında daha da irəli gedərək Fərhadı («Bəxtsiz cavan») çevrilir. Hər iki əsərdə o dövürkü ictimai həyatın iki böyük hadisəsini və bu hadisələrin maarifçilik görüşləri cəbhəsindən bədi inikasını görürük»¹.

Ə.Haqverdiyev 1901-ci ildə özünün və «o dövr dramaturgiyasının qüvvətli və yaşamağa qadir əsərlərindən biri olaraq qalan» (Mir Cəlal) «Pəri cadu» əsərini yazmışdır. Professor Məmməd Məmmədov ədibin dramaturji istedadından danışarkən onun «Dağılan tifaq»da keçiyi yaradıcılıq təcürbəsini nəzərdə tutaraq yazmışdır: «Dağılan tifaq» əsəri Ə.Haqverdiyevin faciənəvis kimi qüdrətli qələm sahibi olduğunu nümayiş etdirməklə qalmayıb, eyni zamanda həm mövzu, ideya və surətlər aləmi, həm də gərgin

¹ Q.Yaşar. Faciə və qəhrəman. Bakı, 1965, səh.71.

fəci konflikt, dolğun insan xarakterləri və canlı dramaturji dil baxımından müəllifin bütün sonrakı faciələri üçün səciyyəvi xüsusiyyətləri özündə təcəssüm etdirir»¹. Bütün bu göstərilən cəhətlər «Pəri cadu» əsərinə də aiddir.

Əsərdə insan xislətində olan xeyirlə şər, tamahla gözütoxluq, xeyirxahlıqla bədxahlıq və s. qüvvələrin daxili mənəvi-psixoloji mübarizəsi simvolik, rəmzi obrazların mübarizəsi fonunda təsvir və təqdim edilmişdir. Ə.Haqqverdiyev bəşər övladı üçün əzəli və əbədi bir problemin – insanın fəlakət cəngindən xilas olub səadətə qovuşmaq cəhdləri yolunda duran mənəvi-əxlaqi maneələri dəf etmə imkanlarının ideya-fəlsəfi əksini iki əks qütbün kəskin konfliktləri, barışmaz mübarizələrinin bədii təcəssümündə əks etdirmişdir. Ədib özü «Pəri cadu»nun mövzusu, ideyası, süjet və kompozisiyası, surətlər aləmi haqqında yazmışdır:

«Mən Şərq həyatından götürülmüş simvolik bir əsər teatrımız üçün yazmaq fikrinə düşdüm. Nəhayət, 1901-ci il sənədə «Pəri cadu» nam əsərini yazdım... «Pəri cadu»nun ideyası, hər kəsin öz əlinin əməli onun müqəddəratını təyin edir. İnsan taleyini kənarında axtarmayıb, öz-özündə axtarmalıdır. Nəfsi-əmmarə dalına düşüb gedərsə, bəlalara uğrayıb fəvt olar... İnsanı həmişə nəhs yollara iğva edən nəfsi-əmmarə Şamama cadu sifətində ortalığa çıxıb. Bu qarı həm Qurbanın, həm Hafizə xanımın, həm Pərinin təbiətində olub, onları asan vəchlə səadətə nail olmaq yoluna çəkib, hamısını məhv edir və Qurban ölməmişdən qabaq öz səhvini anlayıb, Səliməsi tərəfə qaçmaq istəyirsə də, daha iş-ışdən keçdiyindən, nəfsin çəngəlində fəvt olur...»².

«Pəri cadu» ümumilikdə insan taleyi, onun daxili-mənəvi dünyasında daima mövcud olub çarpışan ideya-əxlaqi qüvvələrin gərgin mübarizəsini əks etdirən bitgin süjet xəttinə və dramatik konfliktlər məcmusuna malik fəlsəfi-psixoloji səpkidə yazılmış bir

¹ Məmməd Məmmədov. Əbdürrəhim bəy Haqqverdiyevin həyat və yaradıcılığı. Bakı, Nurlan, 2008, səh.109.

² Ə.Haqqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, Azərneşr, 1971, 380-381.

əsərdir. Burada oxucu və tamaşaçı, bəşər övladı onu fəlakətə sürükləyən xüsusiyyətlərdən mənən azad olub, işıqlı sabah, parlaq səadət uğrunda mübarizəyə səfərbər olmağa çağırılır.

Dramaturgiya sahəsində uğurla fəaliyyət göstərən ədiblərimizdən biri də **N.Nərimanovdur (1870-1925)**. O, «Nadanlıq» (1894), «Dilin bəlası, yaxud Şamdan bəy» (1895) və «Nadir şah» (1899) əsərləri ilə daha çox tanınır. Ədibin ilk pyesi yenicə işartısı gələn maarif siyasının nadanlıq cəngində məhvinin, «Dilin bəlası, yaxud Şamdan bəy» ictimai idealdan uzaq olan tüfeyli gənclərin mənəvi eybəcərliklərinin bədii əksinə həsr edilibsə, «Nadir şah» dramı Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi faciənin ilk və kamil nümunəsidir.

Əsərin baş qəhrəmanı İran Şahı Nadir şahdır. Onun xalq içindən hakimiyyətə gəlmə yolu, keçirmək istədiyi islahatlar, sosial-tarixi qüvvələr arasındakı ziddiyyətlərin kəskin psixoloji mübarizəsi və Nadir şahın faciəli taleyi aydın və ardıcıl süjet əsasında təsvir edilmişdir. Lakin müəllif salnaməçilikdən və tarixi hadisələrin quru təsvirindən tamamilə uzaq bir yolla gedərək ideya-bədii cəhətdən kamil bir faciə yazmağa nail olmuşdur. Əslində Nadir şah bütün ziddiyyətli xarakteri, qəddarlığı ilə yanaşı, islahatçı, özü də dövrünə görə bir çox cəhətdən tərəqqipərvər addımlar atmağa çalışan və bu yolda məhv olan bir dövlət başçısı kimi, müəllifə özünün dövlət və xalq hakimiyyəti, din və dövlət, maarif və mədəniyyətin cəmiyyət idarəçiliyində rolu və s. məsələlər barəsində öz fikirlərini ifadə etməyə vasitəçi rolunu oynamışdır. N.Nərimanov monarxiya quruluşuna mənfi münasibətini və onun məhvə məhkumluğu, əvəzində xalq hakimiyyətinin bərqərar olması fikrini Nadir şahın şəxsində, tarixi hadisələrin əsiri olmadan, ideya bədii cəhətdən əks etdirmişdir. N.Nərimanovşünas alim, professor Teymur Əhmədov haqlı olaraq yazmışdır:

«Nadir şah obrazını yaradarkən dramaturq nə tarixi hadisələrin əsiri olmuş, nə də sərbəstliyə yol vermişdir. Hakimiyyətə, taxt-taca qanuni varisliklə deyil, gərgin mübarizə – dövlət çevrilişi nəticəsində sahib olan Nadir şahın əvvəlki hökmdarlardan fərqli

cəhəti saray həyatına özü ilə bərabər yeni ideya, yeni prinsip və əqidə gətirməsidir... N.Nərimanov Nadir şahın demokratik ideya və islahatlarını mütləqyyəət hakimiyyətində həyata keçirməyin mümkün olmadığını, bir fayda vermədiyini, hətta onun şəxsi faciəsinə səbəb olduğunu göstərməklə zülmkar çarizm üsulidarəsinin eybəcər mahiyyətini açmış, onun həqiqi, demokratik xalq quruluşu ilə əvəz edilməsi zəruriyyətini irəli sürmüşdür»¹. Təbii ki, ədib o dövrdə bu cür fikir və ideyaları irəli sürmək üçün sələfi M.F.Axundzadənin istifadə etdiyi bədii piryomdan yararlanaraq hadisələrin cərəyan etdiyi dövrü və məkanı dəyişdirib XVIII əsr İran tarixinə köçürmüşdür. Lakin baş qəhrəmanın arzu və idealları, o cümlədən vahid Azərbaycan, ikiyə bölünmüş vətənin birləşdirilməsi məsələsi, bütün bunları həyata keçirmək əzmi ilə sosial-tarixi şərait, mənəvi-əxlaqi mühit və mövcud quruluş arasındakı uçurumlar, üstəlik də nəzərdə tutduğu ideya və islahatları həyata keçirərkən xalqın, digər tərəqqipərvər qüvvələrin dəstəyinə deyil, yalnız öz qüdrətinə və saraya gələneqədərki nüfuz və şöhrətinə arxalanması Nadir şahın tarixi faciəsini şərtləndirir.

N.Nərimanov özünün qələmə aldığı «Bahadır və Sona» (1896, 1899-1900) romanı əsasında 1915-ci ildə eyni adlı «Bahadır və Sona» faciəsini də yazmış və bu zaman sadəcə olaraq romanı səhnələşdirməyib, dövrün tələblərinə uyğun olan, ideya-estetik baxımdan yeni biçimli bir dram əsəri yazmağa nail olmuşdur.²

XX əsrin ilk illərində teatr tamaşalarına olan meyl və maraq teatr cəmiyyətlərinin, həvəskar aktyor truppalarının yaranması ilə də müşayiət olunur. Gəncədə, Şuşada, Bakıda və digər mədəni və inzibati mərkəzlərdə tez-tez tamaşalar göstərilir. Bütün bunlar orijinal səhnə əsərlərinin və bədii tərcümələrin, iqtibasların meydana çıxmasına tələbatı artırmaqla, şərait yaradır. M.F.Axund-

¹ Teymur Əhmədov. Nəriman Nərimanovun dramaturgiyası. Bakı, Elm, 1971, səh.116.

² Ətraflı bax: Teymur Əhmədov. Göstərilən əsəri. Səh.132-138, 148-158.

zadənin «Hacı Qara», N.Vəzirovun «Müsbəti Fəxrəddin», «Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük», Ə.Haqverdiyevin «Dağılan tifaq», «Ağa Məhəmməd şah Qacar», «Pəri cadu», C.Məmmədquluzadənin «Ölülər», Ü.Hacıbəyovun «Arşın mal alan», «Məşədi İbad», M.M.Axundovun «Analıq», «Səd Vəqas, yaxud fəthi-Qüdsiyyə» və s. əsərlər teatrların səhnəsində tez-tez oynanırdı.

1908-ci ildə Ü.Hacıbəyovun «Leyli və Məcnun» operasının tamaşası ilə Azərbaycanda opera sənətinin əsası qoyulur. Bundan sonra «Əsli və Kərəm» (Ü.Hacıbəyov), «Şah Abbas» (M.Maqomayev) və başqa opera əsərləri meydana çıxıb səhnəyə qoyulur.

«Əkinçi», «Ziya (Ziyayi-Qafqaziyyə)» və «Kəşkül» nəşrini dayandırandan sonra Azərbaycan ədib və ziyalılarının milli mətbuat açmaq cəhdləri çar senzura idarəsinin səyləri ilə uğursuzluqla nəticələnmişdi¹. Nəhayət, XX əsrin əvvəllərində – 1903-cü ildə Məhəmməd ağa Şahtaxlı çar üsul-idarəsinin Azərbaycan mətbuatı qarşısına çəkdiyi bütün sədləri aşaraq, Tiflisdə Azərbaycan dilində «Şərqi-rus» (1903-1905) adlı qəzet çıxartmağa icazə aldı. M.Şahtaxlı bu qəzetin ətrafına Ö.F.Nemanzadə, F.Köçərli, C.Məmmədquluzadə, M.S.Ordubadı, A.Səhhət, Ə.Nəzmi, Q.Şərifzadə və digər mütərəqqi fikirli, qabiliyyətli ədib və ziyalılarını cəlb etmiş, sağlam yaradıcı bir mühit yarada bilmişdi.

Qəzetin səhifələrində dövrün bir sıra mühüm mədəni-mənəvi, ideya-əxlaqi, sosial-siyasi məsələlərinin qızgın və müxtəlif mövqelərdən müzakirəsi üçün geniş meydan verilməklə yanaşı, ədəbiyyat məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirilirdi. Burada çağdaş ədəbi qüvvələrin qələm məhsullarına – şeir, hekayə, felyeton, məqalə, ədəbi tənqid və s. geniş yer verilirdi. Eyni zamanda klassik ədəbi irsimizin, həmçinin dünya ədəbiyyatının qabaqcıl ədəbi şəxsiyyətlirinin və əsərlərinin təbliğinə də diqqət

¹ Ətraflı bax: Ağarəfi Zeynalzadə. Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası (1850-1905). Bakı, Elm, 2006, səh. 221-275.

yetirilir, onlara yüksək qiymət verilir. Bütün bunlar ədəbi-ictimai aləmdə nəzərə çarpacaq bir canlanmaya səbəb oldu. M.S.Ordubadi, C.Məmmədquluzadə, A.Səhhət, Ə.Nəzmi, M.Ə.Sabir və başqalarının ilk mətbu əsərləri məhz «Şərqi-rus» qəzetinin səhifələrində işıq üzü görmüşdür. Bütün bunlarla yanaşı, Şövqi Novruzovun yazdığı kimi, «...Şərqi-rus» «Molla Nəsrəddin» jurnalı üçün bir növ hazırlıq məktəbi olmuşdur. Buradakı rənglər silsiləsindən, satirik boyalardan gələcəkdə yetkin, mükəmməl obrazlar – satirik tiplər qalereyası yaratmaq «Şərqi-rus» qəzetində «istehsalat təcrübəsi» keçmiş molla-nəsrəddinçilərin öhdəsinə düşmüşdür. Buna görə də «Molla Nəsrəddin»in nəşri tarixindən danışarkən unutmaz ki, mətbuatımızın bu möhtəşəm abidəsi («Molla Nəsrəddin» jurnalı – A.B.) öz bünövrəsini məhz özündən əvvəlki mətbuat nümunələri, ən başlıcası isə «Şərqi-rus»un təməl daşları üzərində yüksəlmişdir¹.

Ölkədə baş verən ictimai-siyasi proseslər, rus-yapon müharibəsindəki (1904) məğlubiyyət, 1905-ci il inqilabi hadisələri və s. çar Rusiyasını, məhdud şəkildə də olsa, müəyyən mədəni azadlıqlar – 17 oktyabr (1905) manifesti verməyə məcbur etdi. Mir Cəlal Paşayevin yazdığı kimi, bu hadisədən «sonra ölkənin hər tərəfinə yayılan mətbuat buluddan sıyrılıb çıxan ulduzlar kimi parlamğa başlamışdı»². Həmin mətbuat ulduzları Azərbaycanda da sayrışmağa başlamış, «Həyat» (1905-1906), «İrşad» (1905-1908), «Molla Nəsrəddin» (1906-1931), «Dəbistan» (1906-1908), «Bəhlül» (1907), «Rəhbər» (1907), «Füyuzat» (1906-1907), «Tərəqqi» (1908-1909), «Tazə həyat» (1907-1908), İttifaq (1908-1909), «Səda» (1910-1911), «Zənbur» (1909-1910), «Həqiqət» (1909-1910), «Günəş» (1910), «Məlumat» (1911), «İşıq» (1911), «Hilal» (1910), «Şəhabi-saqib» (1911), «İqbal» (1911-1914), «Dirilik» (1914), «Açıq söz» (1915-1918), «Qurtuluş» (1915-1920), «Şəlalə» (1913), «Yeni füyuzat» (1911-1912), «Babayi-

¹ Şövqi Novruzov «Şərqi-rus»un çağırışı. Bakı, Yazıçı, 1988, səh.124.

² Mir Cəlal. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917). Bakı, 2004, səh.35.

Əmir» (1914), «Mirat» (1912), «Arı» (1911), «Məzəli» (1912-1913) və s. mətbuat orqanları fəaliyyət meydanına çıxmışdır. Həmin mətbuat orqanlarının başında duran və ətrafına yığışb fəaliyyət göstərən yazıçı və ictimai xadimlər çirasına Ə.Ağayev, Ə.Hüseynzadə, H.Zərdabi, Ə.Topçubaşov, C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, M.Ə.Sabir, H.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, Ü.Hacıbəyli, F.Köçərli, Y.V.Çəmənşəminli, S.Mümtaz, Q.Şərifzadə, Ə.Müznib, M.Ə.Rəsulzadə, A.Y.Talıbzadə, M.S.Ordubadi, A.Şaiq, H.Cavid, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, Ə.R.Şamçızadə, M.M.Axundov, S.S.Axundov, Ə.Ələkbərov, Ə.İ.Cəfərzadə, M.Mahmudbəyov, S.M.Qənizadə, A.Səhhət, M.Hadi, N.Yusifbəyli, S.Hüseyn, A.Şur, A.Divanbəyoglu, M.Hacınski, X.Əfəndizadə, Q.Rəşad və başqaları daxil idilər. Onların dünyabaxışları, həyata münasibətləri, yaradıcılıq üslub və istiqamətləri müxtəlif, birbirilərindən fərqli olsa da, hamısının məqsəd və məramı, arzu və ideali bir idi – Azərbaycan xalqının tərəqqisi, inkişafı və istiqlaliyyəti. Bu vətəndaşlıq məramının ümumiliyi rəngarəng çalarlarda üzə çıxsada, onların hamısını vahid cəbhədə, vahid axında birləşdirirdi.

Milli mətbuat şəbəkəsinin genişlənməsi Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı və yayılması üçün də əlverişli imkanlar açdı; bədii nəsr, poeziya, ədəbi tənqid və publisistikanın inkişafını, yeni, əsasən də kiçik həcmli janrların meydana çıxmasını surətləndirdi. Rəngkarlıq və musiqi əsərləri milli-estetik düşüncədə öz mövqeyini möhkəmləndirdi.

Hələ XIX əsrdən ədəbi yaradıcılığa başlayan **C.Məmməd-quluzadə (1869-1932)** «Şərqi-rus» qəzeti redaksiyasında öz fəaliyyəti üçün geniş imkanlar qazandı; «Poçt qutusu» əsəri ilə klassik Azərbaycan hekayəçiliyinin əsasını qoydu. 1894-cü ildə qələmə aldığı «Danabaş kəndinin əhvalatları» əsərində «qüvvətli bir realist kimi çıxış edən» C.Məmmədquluzadə öz bədii yaradıcılığında daha çox «... keçmiş Azərbaycan kəndi üçün

səciyyəvi olan mühüm hadisələrin geniş epik təsvirini verir»di. Ona görə də elmi ədəbiyyatda, haqlı olaraq, C.Məmmədquluzadə, kənd həyatını, yoxsul kəndli kütlələrinin əhval-ruhiyyəsini kamil əks etdirən ilk Azərbaycan ədibi sayılır¹. «Poçt qutusu» hekayəsində olduğu kimi, «Kişmiş oyunu», «Qurbanəli bəy», «Usta Zeynal», «Arvad», «Qəssab», «Xanın təsbehi», «İranda hürriyyət», «Qoşa balınc», «Quzu», «Buz», «İki alma» və s. hekayələrdə də əsasən kənd həyatı, Azərbaycan kəndinin sosial-mədəni vəziyyəti, orada baş verən mənəvi-psixoloji proseslər özünün bədii əksini tapmışdır. «Poçt qutusu»na xas olan mövzu sadəliyi, fikir dərinliyi və yığcamlığı ədibin digər hekayələrində də özünü qabarıq şəkildə göstərir². Bu əsərlərdə Azərbaycan kəndinin sosial-mənəvi vəziyyəti daxilində kəndlilərin məruz qaldıqları istismar, mülkədarların xalqın taleyinə biganə münasibəti, bəyliyin mənəvi-əxlaqi aşınmalara məruz qalması, qəddarlıq, despotik idarə üsulu, xurafat, qadın hüquqsuzluğu, çoxarvadlılıq, kütləvi savadsızlıq, sosial-siyasi və hüquqi düşüncənin zəifliyi, bəlkə də yox dərəcəsində olması və s. məsələlər dərin yazıçı vətəndaşlıq kədəri və yangısı ilə təsvir edilmişdir. Eyni zamanda, həmin bədii təsvir və təhkiyədə mövcud vəziyyətdən çıxmağa, öz insani hüquqları uğrunda mübarizəyə çağırış ruhu qabarıqlığı ilə diqqəti cəlb edir. Ancaq bu keyfiyyət C.Məmmədquluzadənin əsərlərində ayrı-ayrı söz və ifadələr şəklində və ya hər hansı obrazın təqdimatında üzə çıxmayıb, bədii təsvir və təhkiyənin ümumi ruhundan, əsərin məzmunu və ideyasından doğur³. Həmin xüsusiyyət ədibin yazıçı-vətəndaş idealının, işıqlı gələcək arzularının ideya-estetik əksini şərtləndirir.

C.Məmmədquluzadə milli bədii nəsrimizin inkişafı ilə yanaşı, öz fəaliyyətini dramaturgiya sahəsində də uğurla davam və

¹ Məmməd Məmmədov. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii nəsri. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1963, səh.7, 11.

² Bax: Yənə orada. səh. 30-31.

³ Bax: Əziz Şərif. Cəlil Məmmədquluzadə (Molla Nəsrəddin). Bakı, Azərneşr, 1946, səh. 27; Məmməd Məmmədov. Göstərilən əsəri. Səh.25.

inkışaf etdirir. Hələ XIX əsrin sonlarında – 1889 və 1894-cü illərdə «Çay dəstgahı» və «Kişmiş oyunu» ilə bu sahədə qələmini sınayan ədib «Ölülər» (1909), «Dəli yığıncığı» (1926), «Danabaş kəndinin məktəbi» (1921), «Anamın kitabı» (1920) və s. əsərlərdə özünün dramaturji fəaliyyətini tamamilə yeni məzmun və ideya-estetik keyfiyyətdə davam etdirir¹. Dramaturqun bu əsərləri onun ümumi yaradıcılığının tərkib hissəsi olmaqla, xurafat və cəhalət, firılacaqçı din xadimlərinin xalqın avamlığından, ətalət və cəhalətindən qansızlıqla sui-istifadə hallarının tənqid və ifşası, milli-mənəvi və ideya-əxlaqi birləşmənin, ana dilinin təbliği, cəmiyyətdə hökm sürən sosial-psixoloji, mənəvi-etik naqisliklərin vətəndaşlıq mövqeyindən əksi diqqət mərkəzində dayanır. C.Məmmədquluzadənin bu dram əsərləri Azərbaycan və dünya dramaturgiyasının klassik nümunələridir.

Nəsr və dramaturji yaradıcılıqla yanaşı, C.Məmmədquluzadə publisistika və jurnalistika sahəsində də səmərəli fəaliyyət göstərir. «Şərqi-rus» qəzetində keçirdiyi jurnalistika və redaktorluq fəaliyyəti ədibi daimi olaraq mətbuat aləminə bağlamışdı². «Şərqi-rus» nəşrini dayandırdıqdan sonra bir müddət Ö.F.Nemanzadə ilə birlikdə təşkil etdikləri «Qeyrət» mətbəəsində çalışdıqdan, burada bəzi kitab və azadlıq çağırışlı intibahnamələr çap etdikdən sonra «Novruz» adlı qəzetin nəşrinə icazə alır. Lakin mürəkkəb yaradıcılıq axtarışları və düşüncəsinə təsadüfən düşən bir işıq («Kukereku» əhvalatı) nəticəsində C.Məmmədquluzadə fikrini dəyişərək satirik bir gülgü jurnalı çıxarmaq qərarına gəlir.

Həmin gərgin ideya-mənəvi axtarış anlarında C.Məmmədquluzadəni narahat edən əsas məsələ mövcud mətbuat orqanlarında ifadə olunan fikir və ideyaların bütövlükdə geniş xalq kütlələrinin malına çevrilə bilməməsi, əsasən savadlı təbəqəni əhatə etməsi idi. Çünki xalq əsasən savadsız idi. Bundan

¹ Bax: Hüseyin İsrailov. «Ölülər». Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1966.

² Bax: Məmməd Məmmədov. İdsal qardaşları, Bakı, Azərənşr, 1967, səh.25; Hidayət Əfəndiyev. M.F.Axundov realist-satirik nəsrinin davamçıları. Bakı, Azərənşr, 1974, səh.151; Əziz Mirəhmədov. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı, Yazıçı, 1980, səh.139.

başqa mətbuat dilində bir monotonluq hökm sürürdü ki, bu da oxucunu yorur, onu hər hansı fikri axıradək qavramaq imkanından məhrum edirdi. Nəsə təzə bir üslubda, təsvir və təhkiyə tərzinə ehtiyac duyulurdu. Tiflis küçələrində ağır düşüncələr aləmində gedərkən bir uşağın «Kukereku» adlı jurnalı satmaq üçün müştəri çağırışı C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığın mürəkkəb mənavi-psixoloji axtarışlar burulğanında hələ çəşib qalan fikir dünyasına qəfil bir işıq saldı. Bu işığın şöləsi sürətlə böyüyüb «Molla Nəsrəddin» adlı satirik, şəkilli bir gülgü jurnalının meydana çıxması ilə (1906) nəticələndi¹.

«Molla Nəsrəddin» jurnalı öz yenilik ruhu, üslub və ifadə yeniliyi, fikrin çatdırılma tərzinin təzə-tərliyi və orijinallığı ilə milli jurnalistika və ictimai fikir aləmində böyük canlanma yaratdı. Səkkiz səhifəlik bu jurnalın tən yarısı – dörd səhifəsi satirik boyalı, dinamik görüntülü, dərin məzmunlu rəsm əsərlərindən ibarət idi. Bütün bunlar həm milli mətbuat aləmində yeni ifadə tərzinin, yeni qammaların səslənməsi ilə sanki səhər mehi gətirdi, həm də geniş xalq kütlələrini, ədibin dili ilə desək, «keçəl-küçəl, tumançaq və bambılı, bit və sirkəli qardaşların» da əhatə edilməsini, onların ümummədəni düşüncə aləminə qoşulmasına əlverişli şərait yaratdı. «Molla Nəsrəddin» təkcə Azərbaycanda, Qafqazda deyil, Yaxın və Orta Şərqdə də geniş şöhrət tapdı. Bakıda «Bəhlul», «Zənbur», «Arı», «Tuti», «Məzəli», «Kəlniyyət», «Mırat», «Babayi-Əmir», İrəvanda «Lək-lək», Təbrizdə «Azərbaycan» adlı satirik jurnallar nəşrə başladı². Ancaq onların heç biri «Molla Nəsrəddin» qədər uzunömürlü və populyar ola bilmədilər. Çünki onların müəllif potensialı «Molla Nəsrəddin»in səviyyəsindən xeyli aşağı idi. «Molla Nəsrəddin» jurnalının yaradıcı kollektivinə C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir, M.S.Ordubadi, Ə.Nəzmi, O.Şmerlinq, Ə.Rotter və digər yüksək elmi, ictimai düşüncəyə,

¹ Bax: Alxan Bayramoğlu. Cəlil Məmmədquluzadənin jurnalistika məktəbi. «Respublika» qəzeti, 7 aprel, 2006.

² Bax: Nazim Axundov. Azərbaycan Satira jurnalları (1906-1920). Bakı, Azərneşr, 1968.

kifayət qədər yazıçı-jurnalist və rəssamlıq səriştəsinə malik, milli ruhlu, vətəndaş qeyrətli şəxsiyyətlər daxil idi. Bu müsbət yaradıcılıq enerjisi digər yeni-yeni müəllifləri də çəkib «Molla Nəsrəddin»ə gətirdi.

«Molla Nəsrəddin»in təsiri ilə təkcə satirik jurnallar nəşr edilmədi; bəzi ciddi üslublu qəzetlərin səhifələrində də satirik rubrikalar, səhifələr meydana çıxdı. Məsələn, «Tazə həyat» (sonralar «İttifaq», «Səda» və s.) səhifələrində H.Vəzirovun «Keyfim gələndə» ümumi başlıqlı və «Birisi» imzalı, «Səda»da Y.V.Çəmənəminlinin «Hədərən-pədərən» başlıqlı, «Sərsəm» imzalı, «İrşad», «Tərəqqi» və «Azərbaycan» qəzetlərində Ü.Hacıbəylinin «Ordan-burdan» başlıqlı, «Birisi» imzalı silsilə felyetonları «Günəş» və «Yeni həqiqət» qəzetlərinə əlavə kimi çıxan «Palanduz» satirik səhifəsi oxucuların görüşünə gəldi və satirik bədii publisistikamızın, poeziya və nəsrimizin inkişafına böyük töhfələr verdi. Bütün bunları daxili bir qürur və güvənc hissi ilə müşahidə edən C.Məmmədquluzadə «Zarafat» felyetonunda yazırdı:

«Molla Nəsrəddindən qabaq belə zarafatlar yox idi; indi hamı «Molla Nəsrəddin»ə baxıb başlayıblar zarafatnan yazmağa»¹.

Jurnalın ideya istiqamətini, yaradıcılıq prinsiplərini və üslub xüsusiyyətlərini təqdir edib molla-nəsrəddinçilər ədəbi məktəbinə qoşulanlardan biri də məşhur ədib, dramaturq Ə.Haqqverdiyev idi. O, dramaturgiyada olduğu kimi, satirik nəsrə də istedadlı qələm sahibi kimi tanınmaqdadır. Professor Məmməd Məmmədov ədibin yaradıcılığını janr, mövzu və ideya-estetik xüsusiyyətlərinə görə rənginliyi və məziyyətləri barədə yazmışdır:

«Ə.Haqqverdiyev ədəbiyyat tarixində orijinal dramaturq, ideya-bədii cəhətdən bitkin səhnə əsərlərinin müəllifi olmaqla yanaşı, eyni zamanda realist-satirik nəsrin inkişafında xüsusi xidmətləri olan ustad hekayəçi kimi məşhurdur. Silsiləvi satirik nəsrin yaranması və inkişafı tarixində Ə.Haqqverdiyev qədər mühüm iş görən, hekayə və hekayəçiliyi yeni mərhələyə qaldıran,

¹ Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri. 6 cildə. III c., Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1984, səh.135.

seçilmiş, fəvqəladə adamlardan deyil, kiçik, sırası adamlardan yazan və onları bədii əsərin qəhrəmanı səviyyəsinə yüksəldən, yığcam epizodda, adi məişət lövhələrində mühüm sosial mətləbləri ustalıqla əks etdirən, az sözlə, bir neçə səciyyəvi cizgi ilə bitkin xarakter və portret yaratmağı bacaran ədiblərin sayı çox deyildir. Bu cəhətdən Ə.Haqverdiyevin fəaliyyəti müasiri və məslək dostu, kiçik hekayənin böyük ustası C.Məmmədquluzadə ilə müqayisə edilə bilər¹. Ədib nəsr yaradıcılığının birinci mərhələsində «Ata və oğul», «Ayın şahidliyi» kimi realist-marifçi hekayələrini yazmışdısa, «Molla Nəsrəddin» jurnalına gəlişindən – 1907-ci ilin yanvarından sonra «Xortdanın Cəhənnəm məktubları», «Mozalan bəyin səyahətnaməsi», «Marallarım» silsiləsini, «Uca dağ başında», «Bomba», «Mirzə Səfər», «Şeyx Şəban», «Uşaqlar üçün hekayət» və s. hekayə və povestlərini yazıb çap etdirdi. Bu əsərlərin mövzu və ideya tutumunu, bədii dil və üslub xüsusiyyətlərini, onların obrazlar qalareyasının çeşid zənginliyini yüksək qiymətləndirərək «Əbdürrəhimbəyi, müəyyən mənada, yeriyən Azərbaycan adlandırmaq olar»² qənaəti ilə professor Mir Cəlal Paşayev ədibin Azərbaycan hekayəçiliyinə xidmətləri haqqında yazmışdır:

«Keçən əsrdə (XIX əsr nəzərdə tutulur – A.B.) yaranan bu əsərlərin (İ.Qutqaşının «Rəşid bəy və Səadət xanım», M.F.Axundovun «Aldanmış kəvakib» əsərlərinin – A.B.) hamısı nə qədər müvəffəqiyyətli olsalar da, ilk təcrübə, başlangıç xüsusiyyətləri daşımışdır. Hekayə forması bu zaman kənar torpaqdan gətirilib əkilmiş, hələ iqlimə öyrənməmiş bitkiyə oxşayırdı. Bu «bitkini» yeni torpağa alışıdırmaq, yaymaq, bağ-bağça halına salmaq lazım idi. Bu şərəf XX əsr Azərbaycan realistlərinə, klassik nəsrimizin banilərində – Cəlil Məmmədquluzadəyə, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevə, və S.S.Axundova qismət olmuşdur. Bu ədiblər hekayə gülüstanının bağbanı olmuşlar. Bunlar bağı, kənardan

¹ Məmməd Məmmədov. Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin həyat və yaradıcılığı. Bakı, Nurlan, 2008, səh.62.

² Mir Cəlil. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917). Bakı, «Ziya – Nurlan», 2004, səh.133.

gətirilən ağaclar ilə yox, öz ağaclarımızı kənar ölkələrdə tapılan yeni üsulda bəsləməyə müvəffəq olmuşlar»¹.

Doğrudan da, Ə.Haqverdiyev istedad və qabiliyyəti, zəhməti, ruhən və mənən öz xalqına bağlılığı, onun dünyaduyumuna, həyata baxışlarına, etnik düşüncə mədəniyyətinə, folklor və məişətinə bələdliyi, sərrast müşahidə, incə duyum, aydın, sadə təsvir və təhkiyə ilə Azərbaycan hekayəsinin, bədii dilinin inkişafı yolunda əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Onun nəsrinə də, dramaturgiyasına da, satirik-bədii publisistikasına da, digər fəaliyyət sahəsinə də zəngin, bənzərsiz kolaritə, dərin ideya-estetik köklərə malikdir. Filologiya elmləri namizədi Güldəniz Qocayevanın qənaətləri də bu baxımdan diqqətə layiqdir. O yazmışdır: «...Ə.Haqverdiyev yaradıcılığı Azərbaycan xalqının milli ruhundan, milli təfəkküründən qidalanan bir irs olması baxımından, milli mifologiyamızın, folklorumuzun öyrənilməsində də xüsusi rola malikdir. Çünki təfəkkürün, deyim tərzinin, həyat psixologiyasının milli yaddaş qatlarından keçib gəlmiş xüsusiyyətləri Ə.Haqverdiyev yaradıcılığının leytmotividir»². «Molla Nəsrəddin» jurnalı da Azərbaycan xalqının etnik-mədəni köklərindən doğduğu üçündür ki, Ə.Haqverdiyev tezliklə onunla bir araya gəlib molla-nəsrəddinçilər ədəbi məktəbinin görkəmli təmsilçilərindən oldu. Bu ədəbi yaradıcılıq cəbhəsində bir çox oxşar, uyğun cəhətlərlə yanaşı, Ə.Haqverdiyev yaradıcılığı özgün ideya-estetik keyfiyyətləri ilə də diqqəti cəlb etməkdədir³. Maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, C.Məmmədquluzadə XX əsrin əvvəllərində ancaq nəsr, publisistika (və bədii tərcümə) ilə məşğul olub, sonralar yenidən dramaturgiyaya qayıdırdısa, Ə.Haqverdiyev 1901-ci ildə «Pəri cadu», 1907-ci ildə «Ağa Məhəmməd şah Qacar» dramlarını (faciələrini) yazdıqdan sonra sürəklilə şəkildə nəsr və publisistika

¹ Mir Cəlal. Azərbaycanda ədəbi məktəblər. Bakı, 2004, səh.119.

² Güldəniz Qocayeva. Nagah xəyalıma cəhənnəm düşdü (Ə.Haqverdiyevin bədii nəsrinə mövzusunda). Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı. Bakı, 2002, səh.53.

³ Ətraflı bax: Elxan Qiyasbəyli. Ə.Haqverdiyev və «Molla Nəsrəddin» jurnalı, Bakı, 1998.

ilə məşğul olaraq, sanki bir tərəzinin iki gözü timsalında çıxış edirdilər...

Mollanəsrəddinçilər ədəbi məktəbinin bədii nəsr, publisistika qolunu C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Ö.F.Nemanzadə, Q.Şərifzadə, S.Mümtaz və b. təmsil edirdilərsə, poeziya sahəsinin başında **Mirzə Ələkbər Sabir (1862-1911)** dururdu. Öz gəlişi ilə «Molla Nəsrəddin»in və Azərbaycan poetik mənzərəsinin zənginləşərək, onda yeni bir istiqamətin – inqilabi satira ədəbi məktəbinin formalaşmış inkişaf etməsində müstəsna rol oynayan Sabir tezliklə geniş şöhrət qazandı. Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, Ə.R.Şamçızadə, M.S.Ordubadi, M.H.Zeynalov, M.Ə.Möcüz, hətta romantik poeziya nümayəndələrindən A.Səhhət, C.Cabbarlı, bəzən M.Hadi və başqalarının onun poetik səsinə səs vermələri ilə Sabir poeziya, inqilabi satira ədəbi məktəbi yarandı. Bu inqilabi satira ədəbi məktəbinin formalaşma prosesi, mərhələləri və xüsusiyyətləri haqda professor Məmməd Məmmədov yazmışdır:

«Sabir ədəbi məktəbinə mənsub olan şairlər öz ustadlarının poetik üslubunu, satirik ifadə tərzini və spesifik yazı manerasını birdən-birə həzm və dərk edə bilmir, təcridən mənimsəyirdilər. Müşahidələr göstərir ki, 1906-cı ilin ortalarından başlanan bu dərk etmə və mənimsəmə prosesi təxminən 1907-ci ilin axırlarına qədər davam etmişdir. Sabir satirasının təsiri altında yazılmış bəzi şeirlərə «Molla Nəsrəddin» jurnalının ilk illərində ara sıra təsadüf edilsə də, bu təsir 1908-ci ildən etibarən özünü daha qabarıq şəkildə göstərməyə başlayır... «Hərdəmxəyal» imzası ilə yazan Məmməd Səid Ordubadi, «Məşədi Sijimqulu», yaxud «Kəfsiz» imzaları ilə yazan Əli Nəzmi, «Cüvəllağ» imzası ilə yazan Əliqulu Qəmküsar, «Dabanıçatdaq xala» imzası ilə yazan Əli Razi Şamçızadə, «Qızdırmalı» imzası ilə yazan M.şədi Həbib Zeynalov, «Xortdan» imzası ilə yazan Salman Mümtaz kimi şairlər məhz Sabir ənənələri əsasında yetişmiş görkəmli satiriklər idi. Bundan başqa, «Molla Nəsrəddin» səhifələrində «Qeybi», «Hərcayi», «Zansullu» kimi müxtəlif gizli imzalarla çıxış edən və

hələlik şəxsiyyətləri bəlli olmayan şairlərin əsərlərində də Sabir satirasının güclü təsiri duyulmaqdadır»¹.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Sabir poeziya məktəbinin nümayəndələri sırasına M.Ə.Möcüz, B.A.Hamba, M.H.Kərimi və yaradıcılıqlarının müəyyən mərhələ və məqamlarında A.Səhhət, C.Cabbarlı və başqaları da daxil olmuşlar. Bu zəngin poeziya məktəbi və onun nümayəndələri haqqında çoxsaylı elmi-tədqiqat əsərlərinin meydana çıxması² da həmin ədəbi irsin hər cəhətdən zənginliyindən xəbər verir.

Poetik yaradıcılığa XIX əsrin 80-ci illərindən başlayıb, ustadı S.Ə.Şirvanidən sənət dərsi alan M.Ə.Sabir şeirə, söz sənətinə yüksək qiymət verir, onu «gövhəri-yekdaneyi-şiqiyət» kimi dəyərləndirir və heç bir zaman ucuz, şit və bayağı təriflərlə, məzmunuz və mənasız ifadələr hesabına gözdən salmayacağını bəyan edirdi. Gənc şair sözü xalqın ruhunun təzələnməsinə, fikrinin işıqlanmasına, istiqbalının təmininə yönəltməyi vacib sayırdı. O, ömrünün axırınadək bu sənət idealına və vətəndaşlıq amalına sadıq qaldı³. Poeziyada həyatiliyə, realizmə, doğruluğa, düzlüyə, ictimai amal saflığına, vətəndaşlıq duyğusuna üstünlük

¹ Məmməd Məmmədov. Sabir: Mübahisələr, həqiqətlər. Bakı, Yazıçı, 1990, səh.96.

² Ətraflı bax: Tərflan Novruzov. Sabir ədəbi məktəbi. Bakı, Yazıçı, 1992; Firudin Hüseynov «Molla Nəsrəddin» və molla-nəsrəddinçilər. Bakı, Yazıçı, 1986; Kamran Məmmədov. XX əsr Azərbaycan gülüşü. Bakı, Yazıçı, 1989; Nərgiz Paşayeva. Sabir novatorluğu. Bakı, Mütərcim, 1997; İslam Ağayev. Əliqulu Qəmküsər. Bakı, Elm, 1976, Yenə onun. Əlabbas Müznib. Həyatı, yaradıcılığı. Əsərlərindən seçmələr. Bakı, Elm, 2003, Alxan Bayramoğlu. Əli Nəzminin yaradıcılığı haqqında. Ədəbiyyat Məcmuəsi. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri. XXI cild. Bakı, Elm, 2008, səh.103-131; Asif Rüstəmli. Tufanlardan keçən ömür. Bakı, Sabah, 1995; Fərman Xəlilov. Cənubi Azərbaycan şairi Mirzə Əli Möcüz. Bakı, 2010; Sədaqət Məmmədova. Cənubi Azərbaycan poeziyasında Sabir satira ənənələri. M.Ə.Sabir haqqında tədqiqlər. Bakı, "CBS" 2012, səh.237-289. və s.

³ Bax: Kamal Talibzadə. Tənqid və tənqidçilər. Bakı, Yazıçı, 1989, səh.230-237; Alxan Bayramoğlu. Şamaxıda maarif və maarifçilik (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit). Bakı, Maarif, 1997, səh.111-115.

verib epiqonçuluqla, mədhiyyəçilik və həvcguluqla barışa bilməyən Sabir «Molla Nəsrəddin» jurnalına gəlişinə qədər axtarırlarla dolu, müəyyən yaradıcılıq yolu keçmiş, «Şərqi-rus», «Həyat» qəzetlərində şeir və məqalələrlə çıxış etmişdi. Əsrin havasını, zamanın ruhunu dərinlən duyan şair sosial-mədəni həyatda baş verən hadisə və proseslərə fəal vətəndaşlıq münasibəti bildirirdi. Şairin ictimai vətəndaşlıq mövqeyi və yaradıcılıq üslubu 1905 və 1906-cı illərdə çap etdirdiyi «Şükr lillah ki,...», «Müsəlman və erməni vətəndaşlarımıza» və «Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti» şeirlərində öz mahiyyət və xarakterik xüsusiyyətlərini qabarıq şəkildə göstərmişdi. Xüsusən, «Bir məclisdə...» satirasında özünün banisi və bayraqdarı olduğu inqilabi satira poetik məktəbinin proqramını vermiş, yaradıcılıq manifestini elan etmişdi. Bu satirada on iki satirik tip əslində bir-birləri ilə söhbət etmirlər; onların hər biri ayrı-ayrılıqda «rüsveyçilik kürsüsünə» qalxaraq öz dili ilə təmsil etdiyi «zümərə»nin iç üzünü açır, qarşıdan gözlənən «satira teatrında» oynayacaqları (oynadıqları) rolun mahiyyəti, xarakteri barədə məlumat verirdilər. Odur ki, «Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti» şeiri sanki «Sabir satira teatrı»nın «proloqu» idi. Bu satiranın dərcindən təxminən (10 fevrlə 1906) iki ay sonra nəşrə başlayan (7 aprel 1906) «Molla Nəsrəddin» jurnalında ilk dəfə «Millət necə tarac olur-olsun, nə işim var?!» misrası ilə başlanan satira ilə çıxış edən Sabirin satirik surətlər qalereyası getdikcə genişləndi, püxtələşdi. Bu satiranın parlaq işığı sosial-mənəvi həyatımızın bütün guşələrini, künc-bucağını işıqlandırdı. Sabir satira güzgüsünün parıltılı, gözqamaşdırıcı aynasında özünün mövcud vəziyyətini görənlən müsəlman dünyası, o cümlədən Azərbaycan xalqı dəhşətə gəlib xəcalət tərinə batdı, özünə qəzəbi tutdu və nəhayət, düşdüylə ətalət və kəsalət bataqlığından çıxmaq əzmi ilə silkindi, dəyişilməyə can atdı. Sabir satirasının ictimai-ideoloji, sosial-psixoloji dəyişdiricilik gücü də onun ancaq inqilab, fəhlə mövzusunda yazmasında deyil, dəyişdiricilik gücündədir.

M.Ə.Sabir «Molla Nəsrəddin» jurnalının ideya-ədəbi cəbhəsini öz poeziyası ilə gücləndirdi, mövzu, problematika və

surətlər aləmi baxımından daha da zənginləşdirdi. O, tezliklə «Molla Nəsrəddin» jurnalının miqyasını aşaraq digər mətbuat orqanlarında da – «Bəhlul», «Zənbur», «İrşad», «Günəş», «Yeni həqiqət» və sairin səhifələrində «Sərhesab», «Oxutmuram, əl çəkin!», «Bizə nə?!», «Uşaqlara», «Tömeysi-nəhar», «Nəfsin qərəzi, əqlin məərəzi», «Sual-cavab. Qoca və cavan», «Qoyma gəldi!», «İstiqlalımız lağlağdır», «İstiqlal bizimdir», «Osmanlılar, aldanmayın, Allahı seversiz!», «Səttərxana», «Fəxriyyə», «Satıram», «Yuxu», «Şəkibai», «Qurban bayramı» və s. satiralarını çap etdirdi. Bu satiraların hər birinin obrazı, ifşa hədəfi və danışığı tərz, bədii üslub xüsusiyyəti özgün olub biri digərindən seçilir. Çünki onların hər biri xasiyyətinə, xarakterinə, dünyabaxışına, həyata münasibətinə, danışığına, özünü ifadə tərzinə görə digərindən seçilir. Bu tiplərin danışmaları, monoloq və dialoqları onların ictimai-mənəvi mövqələrinin ifadəediciyi, aynası kimi üzə çıxır. Ona görə mübaligəsiz deyə bilərik ki, Sabirin satirik tipləri və mövzuları onun satiralarının sayından çoxdur. Çünki bəzi satiralarda bir deyil, bir neçə ictimai tip, zümrə və problem qarşılaşdırılaraq işıqlandırılır¹. Onun inqilabi poeziya məktəbinin gücü, mövzu və problematikası, təsir dairəsi də Azərbaycanın və Qafqazın hüdudlarını aşaraq bütün Yaxın və Orta Şərqi əhatə etdi. Cəlil Məmmədquluzadə M.Ə.Sabir satirasının mövzu, üslub, ideya-estetik zənginlik baxımından çoxçalarlı və nəhayətsiz olduğunu nəzərdə tutaraq yazırdı: «Bu gün düz iyirmi ildir ki, «Hərdəmxəyal» Danabaş kəndindəki Molla Ələsgərdən, alaçatıdan qorxan Şeyx Kərimdən, «Cüvəllağı bəy», «Dəmdəməki» Gəncə bəyliyindən, «Kefsiz» Şamxor, Tovuz və Gəncə mülkədarlarından, Lənkəran qumarbazlarından, «Circirama» türkcə danışmağı haram bilən ziyalılardan, «Dəli» dörd arvad alıb, altı

¹ Bax: Alxan Bayramoğlu. Mirzə Ələkbər Sabir (Qısa tərcümeyi-hal). Bakı, Nurlan, 2001, səh.22-28; Yenə onun. Mirzə Ələkbər Sabir. Həyatı və əsərləri. Bakı, Qismət, 2003, səh.43-45.

nəfər də siğəsi olan müsəlmanlardan, Sabir isə bunların hamısından yazmağa başlamışdır¹.

Doğrudan da, M.Ə.Sabirin poeziya və publisistikasında milli həyatımızın, bütövlükdə müsəlman dünyasının bütün zümrə və təbəqələri, sinif və silkləri, hadisə və prosesləri əhatə olunmuşdur. Bu ədəbi irsdə fəhlə də, kəndli də, şair və qəzetçi də, bəy və xan da, dilənçi, falçı, fırıldaqçı, mövhümatçı, xurafat əsiri, dini quldurçuluq tüfənginə çevirən şarlatanlar da, şəhvət düşkünü də, inteliqent də, ziyalı ər qədrini bilməyən arvad da, qoca kişiye verilən azyaşlı qız da, xalq və inqilab qəhrəmanı da, qaraguruh və irticaçı, satqın qüvvələr də, qoçu və qumarbaz da, qlasni və seçici də, mənəsbəpərəst, yetimin malını yeyən «qəyyum» da, tərifiqət əsiri, tarixi şəxsiyyətlər, valideyn, ziyalı, müəllim, şagird, habelə inqilab, irtica, təlim və tərbiyə məsələləri, milli-mənəvi tərəqqi və aşınma prosesləri, dünyaya inteqrasiya və milli dəyərlərin, milli və islami qeyrətin qorunması problemləri və s. və i.a. düşüncə, dünyagörüş sahibləri, hadisə və proseslər özünün poetik və publisistik əksini tapmışdır. Özü də bu əsərlərdəki ən kəskin tənqiddə belə müsbət ideal, işıqlı amal, istiqbala çağırış və təlqin, satira ilə yanaşı qanadlı romantik duyğu və ruh hakimdir.

«Molla Nəsrəddin» jurnalında və digər mətbuat orqanlarında Sabir 40-a yaxın satirik gizli imza işlətmişdir; «Hop-hop», «Din dirəyi», «Güləyən», «Ağlar güləyən», «Nizədar», «Çayda çapan», «Qabaqda gedən zəncirli», «Mirat», «Mirzə bisavad», «Gözüyuxulu», «Məczub», «Qoca iranlı», «Yetim qızciq» və s. imzalar təkcə təqibdən yayınma məqsədi daşımırdı; bu imzaların əksəriyyəti ya satirik tipin, təsvir edilən obrazın vəziyyətini, düşüncə tərzini, ictimai mövqeyini ifadə edir, ya da əsərin ideyasına uyğun seçilirdi. Yəni, Sabirin satirik gizli imzaları da sadəcə imza olmayıb, ideya-estetik yaradıcılıq hadisəsi kimi üzə çıxmışdır. Məsələn, «Səttərxana» şeiri «Məczub» (Cəzb olan), «Osmanlılar, aldanmayın, Allahı seversiz» «Qoca iranlı», «İstiq-

¹ Cəlil Məmmədquluzadə. İdarədən, «Molla Nəsrəddin» jurnalı, 1925, № 18.

lalımız lağlağdır», «Güləyən», «Qoyma gəldi» «Yetim qızciq» və s. imzalarla çap etdirilmişdir.

Ümumiyyətlə, «Molla Nəsrəddin»də və digər satirik mətbuat orqanlarında çıxış edən müəlliflər bir qayda olaraq satirik gizli imzalardan istifadə etmişlər. Onların, molla-nəsrəddinçilərin əksəriyyəti bir, iki, ən çox da 10-a yaxın (Ə.Nəzmi) gizli imzadan istifadə etmişdisə, Sabirin satirik gizli imzalarının sayı 40-a yaxındır. Bu imzalardan bəzilərindən ancaq bir əsərdə, əksəriyyətindən isə (Hop-hop, Ağlar güləyən, Əbunəsr Şeybani və s.) bir neçə əsərdə istifadə edilmişdir. Bu faktın özü də – satirik gizli imzaların çoxluğu və onların işlənməsi prinsipləri – Sabir yaradıcılığının mövzu, ideya, üslub zənginliyinə və obrazlar qalereyasının son dərəcə genişliyi ilə yanaşı satirik gizli imzalardan istifadənin də şair üçün xüsusi bir yaradıcılıq üsulu olduğuna dəlalət edir.

Sabir Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının formalaşmış inkişaf etməsində də səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Onun «Yaz günləri», «Uşaq və buz», «Qarnca», «Yalançı çoban», «Camuşçu və sel», «Artıq alıb, əskik satan tacir» və s. şeirləri milli uşaq poeziyamızın klassik nümunələridir.

Satiralarının birində «Qeyrət, a vətəndaşlar, himmət, a vətəndaşlar» – deyən Sabirin «Qeyrət» başlıqlı məqaləsində dünyaya inteqrasiya prosesində, ümumbəşəri dəyərlərin əxz olunması zamanı tərəqqi və inkişafımıza, milli dayanıqlığımızın daha da möhkəmləndirilməsinə rəvac verən cəhətlərə diqqət yetirilməsinin vacibliyini, milli və dini dəyərlərimizin hər cür aşınmadan qorunmasının zəruriliyini bir qeyrət məsələsi kimi irəli sürür, «İslamiyyətin insaniyyətpəvəranəliyi» və «Cümə» məqalələrində İslam humanizmindən bəhs edib bu keyfiyyətin ümumbəşəri dəyərindən və qorunub inkişaf etdirilməsindən danışır, «Zaman nə istəyir? Amma biz...» məqaləsində milli bəşəri tərəqqidə elm, maarif və sənətin rolundan, gəncliyin öhdəsinə düşən vəzifələrdən, «Mətbuat», «Ləbbeyk icabət» məqaləsi və «Yadigar» felyetonunda, «Meydana çıxır» hekayəsində tərəqqi və inkişafda mətbuat və maarifin rolundan, «Hamısını tapa bilirəm, birin tapa bilmirəm», «Şikayət!» felyetonlarında nadanlıq və qaraguruhun yeniliyə, hə-

qiçət və işığa qarşı hücumundan və s. bəhs edilir. Bundan başqa şair-publisistin çoxsaylı məqalə və müxbir yazılarında dövrün müxtəlif sosial-iqtisadi, mənəvi-əxlaqi, ideya-siyasi məsələlərindən söhbət açılır, problemin həllinə dair maraqlı və əsaslandırılmış təkliflər irəli sürülürdü.

Bütövlükdə M.Ə.Sabirin ədəbi irsi, onun poeziya və publisistikası, nəsr və ədəbi-nəzəri görüşlərini ifadə edən şeir və məqalələri dövrün, əsrin milli-mədəni, mənəvi-əxlaqi, sosial-iqtisadi, etno-kulturoloji aynasıdır.

Azərbaycan klassik musiqisinin, opera sənətinin bütövlükdə bəstəkarlıq məktəbinin banisi, onun nəzəri və təcrübi bazasının yaradıcısı **Üzeyir bəy Hacıbəyli (1885-1948)** həm də fəal jurnalist, alovlu publisist, gözəl komediyanəvis kimi tanınır. O, «İrşad» və «Tərəqqi» qəzetlərinin fəal əməkdaşı və bir müddət «müvəqqəti redaktoru», «Həqiqət» və «Azərbaycan» qəzetlərinin redaktoru olmuşdur¹.

Ü.Hacıbəyovun məqalələri və «Ordan-burdan» ümumi başlığı («Birisi» imzası) ilə yazdığı felyetonları, bütövlükdə publisistikası «Molla Nəsrəddin» yumorunu və xalq müdrikliyini, Ə.Ağayevin publisistika məktəbinin siyasi məzmunlu mübariz ruhunu özündə birləşdirməklə tamamilə orijinal biçimdə üzə çıxmışdır. Bu publisistikanın mövzu dairəsi, üslub, ifadə çalarları, folklor qaynaqları, mövzu dairəsi, fikir, ideya tutumu, siyasi və tarixi məntiqi manevr imkanları son dərəcə zəngin və rəngin olmaqla, milli bədii publisistika irsimizdə ayrıca bir, özü də hər tərəfdən görünən zirvədir. Ü.Hacıbəylinin publisistik irsi müasirlərinin və həmkarlarının hamısından öz orijinallığı və bənzərsizliyi ilə seçilir. Onun digər fəaliyyət istiqamətləri kimi publisistika sənətkarlığı və zirvəsi də hələ heç kəs tərəfindən fəth edilməmişdir.

¹ Ətraflı bax: Abdulla Abbasov. Üzeyir Hacıbəyov sənətkarlığı. Bakı, Yazıçı, 1976; Mirabbas Aslanov. Üzeyir Hacıbəyov – jurnalist. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1985.

Ədibin «Ər və arvad» (1909), «O olmasın, bu olsun», yaxud «Məşədi İbad» (1910), «Arşın mal alan» (1913) musiqili komediyaları onu həm də bacarıqlı bir dramaturq kimi tanıtmışdır. Bu əsərlərdə dövrün bir çox aktual etik, mənəvi-əxlaqi məsələlərinin ieda-bədii həllini görürük¹. Ü.Hacıbəylinin publisistikasında olduğu kimi, komediyalarında da problemin, həyati məsələlərin məntiqi və əxlaqi baxımdan ədalətli həlli ilə rastlaşırıq. Məsələn, «Ər və arvad» komediyasında mənəvi-əxlaqi qüsurların islahı ilə rastlaşırıqsa, «O olmasın, bu olsun»da hər kəsə öz yeri göstərilir; pul gücünə bakirə qızla evlənmək istəyən dul və bir qədər yaşlı kişinin (Məşədi İbadın) qisməti elə özünə uyğun (bab) olan dul arvad – Sənəm olursa, gənc və bakirə qız Gülnaz xanım ərgən və subay oğlanla – Sərvərlə bir-birinə qovuşurlar.

Komediyada dövrün sinfi-əxlaqi düşüncəsindən irəli gələn və yerində işlədilən çoxlu bədii detallar var; Məşədi İbad cəmiyyətin nisbətən nüfuzlu təbəqə nümayəndələrinə əvvəllər onların göstərəcəkləri xidmət müqabilində istədikləri məbləği verirsə, hambalın bir abbasısını axıradək ödəmir, yaxud gəlin otağında Sərvərin atıb qaçdığı tapançanın doğruçu silah olub-olmadığını Qoçu Əsgər Hambalın başında sınayır. Bütün bunlar cəmiyyətin kasıb-kusuba, fağır-füqərəyə münasibətini ifadə edir.

«Arşın mal alan»da evlənmək üçün qarşıda duran dini qadağalardan xilas olmağın uğurlu bədii həllini görürük. Ü.Hacıbəylinin komediyaları, opera sənəti, musiqisi, publisistikası və elmi-nəzəri irsi ÜmumAzərbaycan mədəni-mənəvi sərvətinin ən qiymətli incilərindəndir.

Əgər Ü.Hacıbəyli, publisist, bəstəkar, musiqi tarixçisi və nəzəriyyəçi, dirijor və dramaturq idisə, **N.Nərimanov (1870-1925)** dramaturq, nasir, publisist və dövlət xadimi, bütün hallarda isə alovlu vətənpərvər, mübariz ruhlu, istiqbal amallı vətəndaş kimi şöhrət tapmışdır. Ədibin bütün bu yüksək mədəni, mənəvi keyfiyyətləri özünün ideya-əxlaqi əksini onun bədii və publisistik

¹ Ətraflı bax: Rəfiqə Qasımova. Üzeyir Hacıbəyovun komediyaları. Bakı, Elm, 1994.

irsində öz əksini tapmışdır. Professor Hidayət Əfəndiyev məhz bu cəhətləri nəzərdə tutaraq yazmışdır:

«N.Nərimanov öz simasında alovlu inqilabçılıq ehtirası ilə parlaq yaradıcılıq zəkasını birləşdirmişdir. O, həyatı dərindən bilən, dövrün tələblərilə ayaqlaşmağa çalışan həssas bir yazıçı olmuşdur. Zamanının elə mühüm, elə ciddi və zəruri məsələsi olmamışdır ki, o, əsərləri ilə həmin məsələyə əks-səda verməsin. Onun əsərlərinə dərinəndən diqqət yetirildikdə, onların labüd bir daxili tələb və ehtiyac nəticəsində, tam vaxtında yazıldığı aydın nəzərə çarpar». ¹ N.Nərimanovun dramaturgiyasında olduğu kimi nəsrində də dövrün maarifçi düşüncə tərzini, gəncliyin yenilik, tərəqqi ehtirası müqabilində qaraguruhun kəskin müqaviməti, xurafat, ətalət və cəhalət bataqlığında can çəkişən müsəlman dünyasının reallıqları əks olunmuşdur. Ədəbin «Bahadır və Sona» (1896, 1908) romanında «... iki aşiqin – Bahadır və Sonanın məhəbbət macərası fonunda Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi həyatı realistcəsinə təsvir olunub»², insanlar arasındakı milli dini uçurumların həllinə maarifçiliyin ilkin təbiət nəzəriyyəsi prinsipləri əsasında cavab axtarılırsa, «Pir» (1913) povestində fanatizm və qeyri-əxlaqi davranış hallarına kəskin etiraz edilir. «Bir kəndin sərgüzəşti» (1915) və «Şeytanbazarda» (1909-1913) hekayələrində müsəlman dünyasında hökm sürən süstlük və inkişafdan uzaq sükunətdən doğan yazıçı-vətəndaş kədərini bədii ifadəsini görürük.

N.Nərimanov «Cümə söhbətləri», «Həftə fəryadı», «Hərdən bir» ümumi başlıqları altında «Həyat», «İrşad», «Bürhani-tərəqqi», «Yeni iqbal», «Bəsirət», «Prikaspiyskiy kray», «Astraxanskiy kray», «Hümmət» və s. qəzetlərdə dərc etdirdiyi məqalə və felyetonlarında maarifçi baxışlarını dövrün ictimai-siyasi hadisə və prosesləri fonunda, xalqın tərəqqi və inkişafına, istiqbalına xidmət amalı ilə qələmə almışdır. Bununla yanaşı, ədib öz

¹ Hidayət Əfəndiyev. M.F.Axundov realist-satirik nəsrinin davamçıları. Bakı, Azərneşr, 1974, səh.86.

² Teymur Əhmədov. Nəriman Nərimanovun yaradıcılıq yolu. Bakı, Elm, 1991, səh. 198.

publisistikasında «...maarifçi baxışlarından tam xilas ola bilməsə də, dövrün irəli sürdüyü problemlərin həllinə əsasən inqilabçı-demokratik mövqedən yanaşırdı»¹. N.Nərimanov dramaturgiya və nəsrində də, publisistikasında da sələfi M.F.Axundzadə kimi, maarifçi-realistlikdən inqilabi demokratizmə qədər şərəfli bir yol keçmişdir.

Həmkarları və qələm dostları C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqq-verdiyev və N.Nərimanov kimi **S.S.Axundov (1875-1936)** da yaradıcılığa dramaturgiya, 1899-cu ildə qələmə aldığı «Tamahkar» pyesi ilə başlamışdır. Ədibin bu əsərində pul hərisliyi, xəsislik və sair tənqid edilirsə, sonralar qələmə aldığı «Dibdat bəy» və «Türk birliyi» adlı kiçik həcmli pyeslərində yalançı, saxta millət vəkilləri tənqid edilir, özləri hər hansı məsələdə bir araya, yekdil fikrə gələ bilmədikləri halda milli birliyə xidmət etmək iddiasında olan yalançı qəhrəmanların iç üzləri açılır. Filologiya elmləri doktoru Nadir Vəlixanovun yazdığı kimi: «Satirik komediyanın gözəl bir nümunəsi kimi qiymətləndirilə bilən «Dibdat bəy», «Tamahkar» komediyasına nisbətən öz siyasi-ictimai məzmununu, yeni ifşa üsulu ilə satirik ədəbiyyatımızın demokratik ənənələrinin dövrün tələbatına uyğun davamı və inkişafı idi...

«Türk birliyi» ideya-bədii məzmununu ilə «Dibdat bəy»in bir qolu olsa da, burada dövlət Dumasına seçilmək istəyən bəylərin tənqidi daha genişdir»².

S.S.Axundov sonrakı illərdə də dramaturji fəaliyyətini davam etdirərək, «Laçın yuvası», «Çərxi-fələk», «Eşq və intiqam» və s. faciələrini qələmə almışdır. Ancaq ona ən çox şöhrət gətirən hekayələridir.

S.S.Axundovun «Qonaqlıq», «Yuxu», və «Kövkəbi-hürriyyət» hekayələri inqilabi ruhu, siyasi məzmununu, azadlıq uğrunda mübarizəyə çağırış motivləri ilə diqqəti cəlb edirsə,

¹ Teymur Əhmədov. Nəriman Nərimanovun yaradıcılıq yolu. Bakı, Elm, 1991, səh.234.

² Nadir Vəlixanov. Süleyman Sani Axundov. Elmi bioqrafiy. Bakı, Elm, 1996, səh.97.

uşaqlar üçün yazdığı «Qorxulu nağıllar» silsiləsinə daxil olan «Əhməd və Mələykə», «Abbas və Zeynəb», «Nurəddin», «Qaraca qız», «Əşrəf», habelə «Ümid çırağı» hekayələrində xeyirxahlıqla bədxahlıq, yirticilik, quldurluqla insanpərvərlik, yaxşılıqla yamanlıq qarşılaşdırılır. Bu hekayələrin kiçik qəhrəmanlarının çoxu bir ailənin, nəslin, obanın ümid çırağı kimi hələ çox zəifdirlər. Onların qanadları bərkiməyib, qədəmləri isə titrəkdir. Ona görə də hər hansı bir külək, zəif tufan belə onların məhvinə səbəb olur. Ətrafda, ictimai-mədəni və mənəvi-əxlaqi mühitdə hökm sürən qaraguruhçuluğun qatı dumanları müqabilində bu fidan balaların zəif, məsum qurbanlıqlara çevrilməsi həmin əsərlərin ümumi ruhuna bir lirizm və sentimentallıq gətirir. Bununla belə S.S.Axundovun ümumi yaradıcılığında olduğu kimi, «Qorxulu nağıllar» silsiləsində və «Ümid çırağı» hekayəsində realizm, həyat həqiqətinə sədaqət və işıqlı sabaha sarsılmaz inam hakimdir.

Soltan Məcid Qənizadə (1866-1937) Azərbaycan ədəbi-ictimai və pedaqoji fikri tarixində maarifpərvər yazıçı, pedaqoq və ictimai xadim kimi tanınır. O, uzun müddət Dağıstan və Bakı quberniya dairə məktəblərinin inspektoru kimi bu sahəyə rəhbərlik etmiş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlament üzvü olmuşdur. Ədib «Tülkü və çaq-çaq bəy» mənzum hekayəsinin (1893), «Məktubati-Şeyda bəy Şirvani» ümumi başlığı ilə «Müəllimlər iftixarı» (1898) və «Gəlinlər həmayili» (1900) dilogiyasının, «Allah xofu» (1906, 1916), «Sərgüzeşt, yaxud Məşədi Qurbanın həyatından bir nəbzə» (1911) hekayələrinin, «Aşxam səbri xeyir olur» (1908, 1913), «Xor-xor» (1908, 1910), «Dursunəli və Balıbadı» (1910), «Nabəkər qonşu» (1910, 1912) adlı iqtibas edilmiş səhnə əsərlərinin, həmçinin «Kilidi-ədəbiyyat» (1901 Ə.Cəfərzadə ilə birgə) adlı müntəxəbatın, «Lüğəti-rusi və müsəlmani» (1902), «Samuçitel tatarskoqo yazıka» (1902), «İstilahı-Azərbaycan» (1904) adlı elmi-metodik kitabların, çoxsaylı elmi-pedaqoji və publisistik məqalənin müəllifidir.

S.M.Qənizadənin ədəbi-nəzəri görüşləri maarifçi dünyabaxışa əsaslanır. M.F.Axundzadə, H.Zərdabi, ümumən «Əkinçi»

qəzetinin ədəbi mövqeyinə uyğun olaraq, Qənizadə də ədəbiyyatda epiqonçuluğun, mədhiyyəçilik və həcvguluğun, gül, bülbül, məşuq vəsfi ilə baş girləyib, gün keçirməyin əleyhinə olub, bədii sözü xalqın xidmətinə, maarif, mədəniyyət və tərəqqiyə yönəltməyin tərəfdarı idi. Bu barədə dostu Qurbanəli Şərifzadəyə məktublarının birində yazırdı: «Məlumi-ümumdür ki, hər bir əsrin öz təqazasına müvafiq əməl etmək şərti-əqlidir. Hala bu əsrdə əbnayi-ruzigar milhi-mədəniyyət ilə tömələndikdə daha əşari-məcəzi xəncəsinin güclü mülşəhdü-şəkərinə xəridar olmalıdır... İndiki bu mədəniyyət əsrində ki, hər şey öz rəngində dolanıb, qeyri bir səliqə üzrə təbdil olmuşdur və meydani-nəzmdə kuyi-məcəzidən daha bir nişan qalmamışdır, köhnə sələhşurluq şivəsilə çövkani-zəban oynadıb zülf və kakilə mədh və rəvac oxumaqlıq süni-şeyriyyətdə hünər sanılmayıb, məsxərəbazlıq görünür. Bəs bu əsrin şairləri üçün hekayənəvislik qəzəlخانlıqdan müstəfid və vacibraqdır. Hərgah şeir yazmaqla bir nəfərin mənzuri şöhrət olmuş olsa da, bişəkk ki, yenə öz əsrinə xidmət etməklə muradına nail ola bilər...».¹

Göründüyü kimi, ədib dövrün şair və yazıçılarından zamanın tələbinə uyğun ruhda süjetli şeir və hekayə yazılmasını tələb edir, qəzəlخانlığın vaxtının keçdiyini bildirirdi. O, belə hesab edirdi ki, aydın süjetli, ideyalı əsərlərlə xalqa daha çox xidmət göstərmək olar.

S.M.Qənizadənin ədəbi irsi də maarifçi baxışların bədii ifadəsi olub, insanları xeyirxahlığa, saflığa, halallığa, vicdani təmizliyə, etibar və sədaqətə, milli təəssüb və tərəqqiyə, maarif və mədəniyyətə çağırış üstə köklənmişdir. «Məktubati-Şeyda bəy Şirvani» dilogiyasının baş qəhrəmanı Şeyda bəy Məsihzadə bacısı qızı Diləfruzaya verdiyi sözə uyğun olaraq, ona toy hədiyyəsi kimi qələmə aldığı «Gəlinlər həmayili»ndə əsasən əxlaqi saflıq və vətənpərvərlik hissələrini önə çəkirsə, «Müəllimlər iftixarı»nda maarif, tərəqqi və xalqın inkişafına, gələcək xoşbəxtliyinə ziyalı vətəndaşlığı ilə xidmətin gözəllik və səfasından söhbət açır.

¹ S.M.Qənizadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1985, səh.279.

«Müəllimlər ictimaiyyəti» Şeyda bəyin daha çox düşüncə və qənaətlərinin, «Gəlinlər həmayili» isə səyahət zamanı gördüklərinin, insanlarla ünsiyyət və münasibətlərinin maarifçilik ədəbi prinsiplərinə uyğun ideya-bədii ifadəsinin məhsulu kimi meydana çıxmışdır. Odur ki, dilogyanın birinci hissəsini düşüncələr, ikinci hissəsini isə səyahətnamə (epistolıyər) roman adlandırma bilərik.

«Allah xofu» əxlaqı saflıq, halallıq və vicdani təmizlik və Sədrəddin bəyin simasında haqqa tapınmağın ziyalılıq nümunəsi, «Sərgüzeşt, yaxud Məşədi Qurbanın həyatından bir nəbzə» hekayəsi milli təəssüb, qürur və milli mənlilik hisslərinin, insanın şərəf və ləyaqətinin hər şeydən uca olması barədə yazıçı-vətəndaş qənaətlərinin bədii ifadəsidir. «Müəllifin qənaətinə görə, gələcək cəmiyyət vicdanın hökmranlığı altında mənəviyyatca saf, əxlaqı cəhətdən kamil olmalıdır. Həmin cəmiyyət, əlbəttə məktəbin və qeyrətli, vətəndaş müəllimlərin kərəməti ilə maarif və mədəniyyət ziyasına boyanmalıdır. Belə cəmiyyətdə isə milli mənlilik duyğusu güclü olub, milli özünüdərk və qeyrət hissi inkişaf edər. Azadlıq və bərabərlik uğrunda mübarizə isə özünüdərkdən başlanır. Milli mənlilik duyğusundan məhrum olan, ədalət və kəsəlet basmış şüurla millət tərəqqi edə bilməz»¹.

Bütün bunlar S.M.Qənizadənin maarifçi dünyabaxışlı bir yazıçı-vətəndaş olmasından irəli gəlirdi. Maarifçi yazıçılar isə insanın mənəvi zənginliyini, əxlaqı saflığını, vicdani təmizliyini bütün maddi nemətlərdən üstün tutur, cəmiyyətdə vicdan səltənətinin təntənəsini xoşbəxtliyin əsas rəhni hesab edirdilər. Azərbaycan maarifçi-realist yazıçıları da cəmiyyət hadisələrinə münasibətdə eyni mövqedə dayanır, ilkin təbiət fəlsəfəsinə üstünlük verirdilər. N.Vəlixanov doğru olaraq yazmışdır:

«Azərbaycan maarifçi-realist nəsrində maddi zənginliklə mənəvi sərvət arasında fərqləndirici və ziddiyyət «Qorxulu nağıllar»da,

¹ Alxan Bayramoğlu. Şamaxıda maarif və maarifçilik (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit). Bakı, «Maarif», 1997, səh.94.

bunun fəlsəfi pafosu isə «Müəllimlər iftixarı»nda öz əksini tapmışdır¹.

Ədibin yuxarıda adını çəkdiyimiz səhnə əsərləri üçün ümumi cəhət onların əsasən uşaqlar üçün nəzərdə tutulması və tərbiyəvi, didaktik planda yazılmasıdır.

Ümumiyyətlə, S.M.Qənizadə maarifçi dünyabaxışlı, realist və istedadlı yazıçılarımızdandır².

Azərbaycan ictimai-ədəbi fikrində M.F.Axundzadənin realist dramaturgiya ənənələrini davam etdirən maarifçi dünyabaxışlı yazıçılardan biri də **Rəşid bəy Əfəndiyevdir (1863-1942)**. Onun «Bəsirətül-ətfal», «Qonşu qonşu olsa, kor qız ərə gedər», «Saqqalın kəraməti», «Pul dəlisi», «Tiflis səfərləri», «Bir saç telinin qiyməti», «Diş ağrısı», «Qızıl gül» komediyaları realist planda olub, mənəvi-əxlaqi mövzularda, maarif, tərəqqi və inkişafa çağırış motivləri əsasında qələmə alınmışdır³.

M.F.Axundzadə və N.Vəzirovun maarifçi-realist dramaturgiya ənənələrinin davamçılarından olan **M.M.Axundov (1875-1923)** həm də mollaəsrəddinçi şair və publisist, ədəbiyyatşünas, teatr xadimi və tarixçisi, müəllim və pedaqoq, həmçinin ictimai xadim və AXC-nin parlament üzvlərindən biri kimi tanınır. O, «Analıq» (1910), «Məhəbbətsizlik nəticəsi, yaxud ata və ananın təqsiri» (1928), «Yaşına-yaşına çıxdın ocaq başına» (1914), «Türk oğulları, ya ki dil yağları» (1908), «Səd Vəqas, yaxud fəthi-Qüdsiyyə» (1908, 1910) və s. səhnə əsərlərinin «Teatro nədir?» (1909), «Şeyx Nizami» (1909), «Röyam, yaxud həqiqətə təsadüf» (1910) kitablarının, çoxsaylı şeir, məqalə və felyetonların «Sərfitürki» (1897), «Əqaidi-əlmüslimin» (1908) və s. dərsliklərinin, «Məclis yaraşığı» (1910) adlı folklor nümunələrindən ibarət (toplama və tərtib) kitablarının müəllifidir. Ədibin yaradıcılığı hə-

¹ Nadir Vəlixanov. Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatı. Bakı, Elm, 1983, səh. 104.

² Bax: Xeyrulla Məmmədov. Sultan Məcid Qənizadə. Bakı, Yazıçı, 1983; Yene onun. «Əkinçi»dən «Molla Nəsrəddin»ə qədər. Bakı, Yazıçı, 1987.

³ Bax: Səkinə Bayramova. Rəşid bəy Əfəndizadə. Bakı, Nurlan, 2007.

yat həqiqətinə sadıqlığı, realizmi, yazıçı-vətəndaş tendensiyalılığı ilə diqqəti cəlb edir¹.

Realist, tarixi romanlar, satirik və yumoristik hekayələr, ictimai-mədəni və ideya-siyasi məsələlərə, folklorə, ədəbiyyat və mətbuat tarixinə dair elmi və publisistik məqalələr müəllifi kimi tanınan **Y.V.Çəmənzəminli (1887-1943)** ictimai xadim kimi bir müddət Kiyevdə Azərbaycanın daimi nümayəndəsi olmuş, həmçinin AXC-nin İstanbul səfiri işləmişdir. O, «Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər» (1921), «Tarixi, iqtisadi, coğrafi Azərbaycan» (1921) adlı elmi kitabların da müəllifidir.

Y.V.Çəmənzəminli bədii yaradıcılığa «Şahqulunun xeyir işi» (1907) hekayəsi ilə başlamış, bundan sonra «İki hekayə» (1911), «Məlik Məhəmməd» (1911), «Divanə» (1912), «Qanlı göz yaşları» (1913), «Həyat səhifələri» (1913), «Ağsaqqal» (1913), «Cənnətin qəbzisi» (1913), «Arvadlarımızın halı» (1913) kitabçalarını, «Dərdli Züleyxa», «Qumbarbazın arvadı», «Toy», «Ağ buxaqda qara xal», «Cümə axşamı» və s. hekayələrini, «Qızlar bulağı», «Studentlər», «İki od arasında», «Altunsaç» və s. roman və povestlərini nəşr etdirmişdir. Bu əsərlər XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai-mədəni, sosial-mənəvi, etnik-psixoloji realitələrinin ideya-bədii gerçəkliklərinin sənətkarlıqla cızılmış, yazıçı-vətəndaş ruhunun işığı ilə nurlandırılmış canlı

¹ Bax: Alxan Bayramoğlu. M.M.Axundovun naməlum bir əsəri. "Ədəbiyyat qəzeti", 29 fevral 2008; Yenə onun. M.M.Axundov irsinin tədqiqi tarixinə dair. AMEA Xəbərləri. (ict.elmlər ser-sı, 2008, №1, səh.19-29; Yenə onun. Mollanəsreddinçi . Mirzə Məhəmməd Axundov ..Yenə orada. 2009 №3-4, səh.17-22; Yenə onun. İki "Röya"nın həqiqət pıçıltıları. "Ulduz" jur. 2007. №11 səh.56-60. Yenə onun. M.M. Axundov Teatr və ona münasibət haqqında. "Qobustan" jur. 2007. , №4. səh.43-46; Yenə onun. M.M.Axundovun pyesləri. Ədəbiyyat Məcmuəsi AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri. XXII cild. Bakı 2009, səh.91-114.; Yenə onun. Mirzə Məhəmməd Axundov və onun "Sərifi-Türki" dərslisi "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurn, 2013, №3, səh: 74-76. Yenə onun Nizami Gəncəvi irsinə məhəbbətlə. Nizamişünaslıq. AMEA Gəncə Regional Elmi Mərkəzinin Elmi Əsərləri. 2011, №1 səh.54-56

lövhlərindən ibarətdir¹. Y.V.Çəmənəminlinin publisistikası milli-ictimai, sosial-əxlaqi mövzu genişliyi və məsələyə aydın münasibət tərzii, elmi məqalələri isə problemə yanaşmanın nəzəri tutumu və məntiqi təhlil dərinliyi ilə seçilir.

Azərbaycan ictimai-ədəbi fikrində XX əsrin əvvəllərində mollaənəsrəddinçilik, realizm, maarifçi realizmlə yanaşı, füyuzatçılıq, romantik ədəbi cərəyan da formalaşaraq fəaliyyət meydanına çıxdı. Əgər maarifçi-realistlər və mollaənəsrəddinçilər sosial-mədəni həyatdan, ictimai reallıqlardan çıxış edib mövcud çatışmazlıqların, qüsurlar və eybəcərliklərin aradan qaldırılması üçün hər biri öz dünyabaxışı mövqeyindən çıxış yolu axtarırdılarsa, romantiklər hər bir məsələ və problemə özlərinin arzu və amalları prizmasından yanaşırdılar. Ona görə mövcud problem və çatışmazlıqların yaranma səbəbləri və həlli yolları haqda düşünmək istəməyib xəyal dünyasına üz tuturdular. Onlar xoşbəxt gələcəyi, firavan həyatı ictimai həyatdakı problemlərin həllində yox, öz xəyal dünyalarının ənginliklərində pərvaz etməkdə görürdülər. Həyat həqiqətlərinə, onun yaranmasının sosial-mədəni, mənəvi-psixoloji səbəblərinə münasibət tərzinin xarakteri romantiklərin dünyabaxışlarından irəli gəlməklə, yaradıcılıq üslublarını da müəyyənləşdirirdi.

Romantiklər əsasən «Füyuzat» jurnalının ətrafına toplaşdıqları üçün həm də füyuzatçılar adlanırdılar. Mollaənəsrəddinçilərlə füyuzatçılar arasında bəzi məsələyə baxış və onların həllinə münasibətdə müəyyən mövqe fərqi olsa da, kəskin ziddiyyət yox idi. Çünki, əvvəla, onların hər ikisi eyni tarixi-ictimai prosesin milli-mədəni hadisəsi olub ümumazərbaycan mənafeyindən çıxış edirdi. Ona görə də bir-biriləri ilə qarşılıqlı hörmət və bəhrələnmə

¹ Ətraflı bax: Məryəm Axundova. Yusif Vəzir Çəmənəminli. Bakı, Elm, 1981; Kamran Məmmədov. Yusif Vəzir Çəmənəminli. Bakı, Elm, 1981; Tofiq Hüseynov. Tarixi roman ustası. Bakı, Yazıçı, 1986; Yəne onun «Ədəbiyyatla yaşayıram...» Bakı, Azərşər, 1993; Leyla Məcidqızı. Yusif Vəzir Çəmənəminli və rus mədəniyyəti. Bakı, Azərşər 2002 və s.

şəraitində fəaliyyət göstərirdilər. Diqqəti cəlb edən faktlardan biri də bəzi hallarda molla-nəsrəddinçi və füyuzatçı müəlliflərin eyni mətbu orqanı səhifəsində çıxış etmələridir. Bəzi molla-nəsrəddinçilərin yaradıcılıqlarında romantik, füyuzatçıların yaradıcılığında isə realist notların olması və s. hallar onların eyni sosial-tarixi, ideya-əxlaqi, milli-mədəni hadisə və prosesin qoşa qanadı kimi qovuşuq olmasından, birinin digərini tamamlamasından irəli gəlirdi. C.Məmmədquluzadə ilə Ə.Hüseynzadə, «Molla Nəsrəddin»lə «Həyat», «İrşad» və «Füyuzat», M.Ə.Sabirlə M.Hadi və A.Səhhət və başqaları arasındakı çoxsaylı və çoxçalarlı ideya-bədii və şəxsi yaradıcılıq faktları da fikrimizi təsdiq edir. Təsədüfi deyil ki, akademik İsa Həbibbəyli XX əsr Azərbaycan ədəbi hərəkatının bu iki və qoşa qanadı arasındakı ideya-mövqe, ədəbi-estetik, ictimai hadisələrə baxış fərq və uyğunluğu arasında geniş təhlil və paralellər apararaq, Mirzə Cəlili «vahid və müstəqil Azərbaycanın məcnunu», Əlibəyi «turançılığın ideoloqu»¹ kimi xarakterizə edib. «Molla Nəsrəddin»i milli realist ədəbiyyatın, «Füyuzat»ı isə çağdaş romantik bədi fikrin «ana qucağı» adlandırdıqdan sonra fikrinə belə yekun vurmuşdur:

«...Mirzə Cəlillə Əlibəy Hüseynzadənin, «Molla Nəsrəddin»lə «Füyuzat»ın dərdi və məramı yaxın və doğma, hətta bir çox məsələlərdə tamamilə eyni, yolları, üsul və vasitələri, yazı tərzləri müxtəlif idi. Bütün bunlara görə Cəlil Məmmədquluzadə və Əlibəy Hüseynzadə XX əsrin müəyyən fərqli baxışlara malik olan, əksər məsələlərdə ortaq, vahid məcrada qovuşan, birləşən iki fikir nəhəngi, yanaşı qoşa zirvələridir»².

¹ Bax: İsa Həbibbəyli. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007, səh.189.

² İsa Həbibbəyli. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, Nurlan, 2007, səh. 192. Həmçinin bax: Şamil Vəliyev (Körpülü). Füyuzat ədəbi məktəbi. Bakı, Elm, 1999; Rəsim Kamaloğlu. Türkcülüynün babası (Əlibəy Hüseynzadənin fikir dünyası) Bakı, Elm, 2000; Hüseyn İsrailov. Füyuzat və bədii ədəbiyyat. Ədəbiyyat Məcmuəsi. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri. Bakı, Ağrıdağ nəşriyyatı, 1999, səh. 215-245; Yənə onun. «Füyuzat» və milli dramaturgiya problemləri. Bakı, Elm, 2007.

Qeyd edək ki, C.Məmmədquluzadə və Ə.Haqqverdiyev, M.Ə.Sabir və onun inqilabi satirik poeziya məktəbinin nümayəndələri sosial-mədəni həyatda, milli-mənəvi düşüncə və psixologiyada, ümumən cəmiyyətdə rast gəlinən hər cür naqislik və satızmazlıqları tənqid edib «İstiqlal lazımdır» inamı ilə satira atəşinə tutmaqla, Ö.F.Nemanzadə və N.Nərimanov ədəbi-publisistik mübarizələrini ideya-siyasi məzmununda və inqilabi ruhda davam etdirməklə və s. xalqın nıcatına xoşbəxt sabaha çıxmasına çalışırdılarsa, Ə.Hüseynzadə nıcatı Avropa və bəşər elmi-mədəni sərvətinə yiyələnməklə turan birliyi, islam əxlaqı kontekstində ümumbəşər övladının – millət və qövmələrinin, sinif və zümrələrinin, söz yox ki, reallaşacağı qeyri-mümkün görünən, qarşılıqlı məhəbbət üstə kökləndirilməsində görürdü. Ə.Ağayev isə bütün bu keyfiyyətlərin, realist təsvirlə, yəni satirik, yumoristik tənqid, elmi və mədəni keyfiyyətlərə yiyələnilb tərəqqi və inkişaf etməklə yanaşı, milli-ideoloji, siyasi (və yeri gəlsə, hərbi) təşkilatlandırmanın zəruriliyini dərk etdiyi üçün məslək dostu Ə.Hüseynzadədən fərqli bir fəaliyyət istiqaməti seçdi; öz «İrşad» ilə «Tərəqqi» yolunun milli-siyasi parametrlərini müəyyənləşdirməyə çalışdı. Bu işdə onun başına N.Nərimanov, M.Ə.Rəsulzadə, N.Yusifbəyli, Ü.Hacıbəyli, M.Ə.Sabir və b. mübariz əhval-ruhiyyəli, milli duyğulu, vətəndaş qeyrətli ziyahılar cəm oldular. Ə.Topçubaşov, M.Şahtaxtlı, Ə.Müznib və başqaları da Ə.Ağayevə yaxın mövqedə dayandılar. A.Y.Talıbzadə, H.S.Ayvazov, H.Vəzirov, bir qədər də M.M.Axundov və b. islam əxlaq və mədəniyyəti kontekstində islami birlik və mübarizə əzminin bərpasına çalışırdılar. Bunlardan A.Y.Talıbzadə Azərbaycanda milli-əxlaq düşüncənin, islami dəyərlərin qorunub inkişaf etdirilməsinə, onların milli tərəqqiyə və istiqlalıyyət uğrunda mübarizəyə yönəldilməsinə çalışır¹,

¹ Bax: Alxan Bayramoğlu. Dövlət bayrağımızın rəng simvollarından biri – İslamçılıq. Vəfa Mahmudova. İslam tarixi Azərbaycan dramaturgiyasında. Bakı, Səda. 2006, səh.94-96.

M.M.Axundov, H.S.Ayvazov və b. bu xətti A.Y.Talıbzadə ilə birgə öz bədii yaradıcılıqlarında da davam etdirirdilər¹.

Bunlardan bir qədər fərqli olaraq, H.Vəzirov milli-islami dəyərlərin möhkəmləndirilməsini və islam birliyini elə bir səviyyə və məzmununda görmək istiqamətində fəaliyyət göstərirdi ki, Avropa və xristian dövlətlərinin dünya siyasətinin xüsusən müsəlman dünyasına qarşı tutduqları mövqe məsələsində Vatikanın oynadığı dini-ideoloji və siyasi istiqamətvericilik rolunu neytrallaşdırıb, xristian dünyasının mənəvi-ideoloji «səlib yürüşü»nə qarşı çıxmağa qadir olan islam doktrinası formalaşdırılsın. Bu islam doktrinası tamamilə dini-əxlaqi, etno-kulturoloji dayaq üzərində olub, həm də müsəlman dünyasının hər cür xarici təcavüz və aşınmalar təhlükəsindən müdafiəyə yönəldilməli və təbii ki, vahid mərkəzdən idarə olunmalı idi. H.Vəzirovun bu fəaliyyət proqramı özünə çox az tərəfdar tapdığı halda (Ə.Müznib və b.) ciddi müqavimətlə qarşılandı. Ancaq H.Vəzirov özünün gərgin və qızğın fəaliyyəti ərzində tutduğu mövqedə – islamın siyasi-ideoloji, milli-əxlaqi doktrina səviyyəsinə qaldırılması işində sabitqədəmliyini və əzmkarlığını qorudu. Professor Mir Cəlal doğru olaraq yazmışdır:

«Qəzetlər arasında az-çox ardıcıl demokratik xətti Haşım bəy Vəzirovun nəşr etdirdiyi «Tazə həyat» (1907-1908), «İttifaq» (1908-1909), «Səda» (1909-1911), «Sədayi-vətən» (1911-1912), «Sədayi-həqq», «Sədayi-Qafqaz»da (1915-1916) görmək olur.

Haşım bəy Vəzirov (1868-1916) Azərbaycanın məşhur mətbuat və ədəbiyyat xadimlərindəndir. 1905-ci il inqilabi dövründə Haşım bəy xalq cəbhəsində fəal iştirak edənlərdən olmuşdur. Buna görə də çar hökuməti tərəfindən beş il Stavropol şəhərinə sürgünə göndərilmişdir»².

¹ Bax: Minaxanın Əsədli. Yusif Ziya Talıbzadənin həyatı və mühiti (1877-1923). Bakı, Nurlan, 2005; Vəfa Mahmudova. İslam tarixi Azərbaycan dramaturgiyasında. Bakı, Səda. 2006.

² Mir Cəlal. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917). Bakı, 2004, səh.36.

Mir Cəlal sözüünə davam edərək, H.Vəzirovun «bir müddət «İrşad» qəzetində ictimai-mədəni məsələlərə dair hərarətli məqalələr yazıb xalqını maarifə çağırmasından», nəhayət, özünün qəzet açmasından, onun nəşr etdiyi qəzetlərin «tərəqqipərəst mövqe tutduğundan tez-tez qapadılmasından, «Molla Nəsrəddin»dən sonra mətbuat tarixində ən görkəmli məzhəkə jurnalı olan «Məzəli»nin də mühəriri olmasından» bəhs etdikdən sonra göstərir ki:

«Haşım bəy Vəzirov həm də yaxşı bir yazıçı idi. O, «Döymə qapımı, döyərlər qapını», «Evlənmək su içmək deyil», «Xan-xan» adlı komediyalar yazmışdır. Bu komediyalarında köhnə adətlərə, ailə-məişət məsələlərində xəstə əhvali-ruhiyyələrə gülmüşdür. Bunların içərisində Şekspirin məşhur əsəri «Otello»nun tərcüməsini göstərmək olar»¹. Bundan başqa H.Vəzirov «Qafqaz şüərası Molla Pənah Vaqifin ələ düşən şeirləri» adlı kitabını «Molla Pənah Vaqifin tərcümeyi-halından məlumumuz olanlar» başlıqlı ön sözlə 1908-ci ildə özünün «Tazə həyat» qəzetinin mətbəəsində çap etdirmişdir. Həmin ön sözdə Molla Pənahın «şirinkəlam», «fəsahtəli və bəlağətli bir kişi», «Əbyat və qəzəliyyatından əksər ittifaqda bir para rəmzli və cinas sözlər müşahidə olunan şair» kimi təqdim edən Haşım bəy Şuşada o dövrdə baş verən tarixi-dramatik hadisələr haqda yazırdı:

«1212 tarix hicridə ki Ağa Məhəmməd xan Qacar dübarə Qarabağın üstünə gəldi. İbrahim xan onun müqavimətinə tab gətirə bilməyib Car Balakənə qaçdı. Ağa Məhəmməd xan Şişə qalasını alan kimi Molla Pənah Vaqifi, onun oğlu Əli ağanı və İbrahimxəlil xan tərəfindən Türkiyə dövləti Qarabağ xanlığın təhti-himayəsinə almaq müşavirəsi üçün səfir göndərilmiş Mirzə Əli Məhəmməd ağanı dustaq etdirdi. Vədə verdi ki, bunları növbət ilə öldürtdürüləcəkdir. Bu dustaq olunanlardan Mirzə Əli ağayı ki, alan Qarabağda sükunət edən Vəzirovların cəddi idi, öldürtdü.

¹ Mir Cəlal. Azərbaycanca ədəbi məktəblər (1905-1917). Bakı, 2004, səh.37. Həmçinin ətraflı bax: Ağarəfi Zeynalzadə. Haşım bəy Vəzirov. Haşım bəy Vəzirov «Keyfim gələndə». Bakı, «Şuşa» nəşriyyatı, 2001, səh.5-90; Vilayət Quliyev. Tarixdə iz qoyan şəxsiyyətlər. Bakı, Ozan, 2000. səh.127-146.

Amma Molla Pənahla oğlunun qətli ikinci günə təxir olundu. Lakin əz-qəza həman Mirzə Əli Məhəmməd ağanı öldürdü-rən gecəsi Ağa Məhəmməd xanın özün də öldürdülər. Camaat arasında belə əştəhar tapdı ki, Ağa Məhəmməd xanın ölümünün ümdə səbəbi Seyid Mirzə Əli Məhəmməd ağanın nahaq qanı oldu»¹.

Bu sətirlərdə milli təəssüb hissi, vətənpərvərliklə yanaşı, qəzavü-qədərə, taleyə, haqqın qələbəsinə inam da özünü göstərir. Onu da deyək ki, Haşım bəy «Qafqaz şüərası Molla Pənah Vaqifin ələ düşən şeirləri» kitabını «Tazə həyat» qəzetinin «1908-ci il müştərilərinə hədiyyə olaraq» göndərmişdi.

Əgər uşaq mətbuatı və ədəbiyyatında, orta məktəb dərslərlərində M.Mahmudbəyov, Ə.Cəfərzadə, Q.Rəşad, A.Səhhət, F.Ağazadə, M.Ə.Sabir, F.Köçərli, S.S.Axundov, A.Şaiq, S.M.Qənizadə və başqalarının gənc nəslin layiqli vətəndaş kimi yetişdirilməsi qayğısı ilə didaktik ruhlu, milli duyğulu, vətənpərvərlik və xeyirxahlıq, qayğıkeşlik və humanizm və s. hisslər ilə aşılınmış şeir, hekayə, səhnə əsəri, elmi və publisistik məqalələri çap edilirdisə², «Dirilik», «İqbal», «Yeni iqbal», «Qurtuluş», «Açıq söz», «Bəsirət» və s. jurnal və qəzetlərdə milli diriliyə, mübariz dünyagörüşə yiyələnməyin yolları araşdırılırdı. Bu mətbuat orqanlarında M.Ə.Rəsulzadə, N.Yusifbəyli, S.Hüseyn, Ö.F.Nemanzadə, A.Şaiq, A.Səhhət, H.Cavid, Ü.Hacıbəyli, A.Şur, M.Hadi, A.Divanbəyoğlu, Y.V.Çəmənəminli, M.B.Məhəmmədzadə, F.Köçərli, Ə.Müznib və başqaları dünyada baş verən ictimai-tarixi və siyasi proseslərə, ölkədaxili milli mədəni məsələlərə türk ruhlu, islam əxlaqlı, müasir dünyabaxışlı bədii,

¹ Haşım bəy Vəzirov. Molla Pənah Vaqifin tərcümeyi-halından məlumumuz olanlar. Qafqaz şüərası Molla Pənah Vaqifin ələ düşən şeirləri. Bakı, 1908, səh.2-3.

² Bax: Əflatun Məmmədov. Azərbaycanın uşaq ədəbiyyatı. («Dəbistan», «Rəhbər» və «Məktəb» jurnalları əsasında). Bakı, Elm, 1977.

elmi və publisistik əsərlər çap etdirir, xalqın milli azadlıq duyğusunun, istiqlal arzularının, xoşbəxt gələcək haqqındakı romantik, qanadlı düşüncələrinin canlandırılmasına, onların vahid məqsəd ətrafında səfərbər olmalarına çalışırdılar. Bu müəlliflərdən N.Nərimanov və Ö.F.Nemanzadənin publisistikası siyasi və inqilabi məzmunu, M.Ə.Rəsulzadə, N.Yusifbəyli, Y.V.Çəmənəminli və başqalarının ədəbi, elmi və publisistik əsərləri milli düşüncə, istiqlal ruhu, təhlil və mühakimə tutumu, F.Köçərli, S.Hüseyn, A.Şaiq və b-nin əsərləri xoşbəxt gələcəyə ümid və inamın romantik vüsəti ilə diqqəti cəlb edirdi¹. Onların ictimai-ədəbi və publisistik fəaliyyətləri xalqın milli mənlək şüurunun formalaşdırılmasına və milli istiqlal uğrunda mübarizəyə hazırlanmasına, milli müstəqillik və dövlətçilik ideyalarının formalaşdırılmasına yönəldilmişdi. Söz yox ki, bütün bunlar üçün mövcud çatışmazlıqların göstərilməsi və naqisliklərin ifşası, elm və maarifə yiyələnmək, gənc nəslin təlim-tərbiyəsinə diqqət və qayğı yolu ilə tərəqqi və inkişaf, sosial-siyasi şüurla yanaşı, sabah ümidli, istiqlal qanadlı, istiqbal ünvanlı romantik bir coşqu da lazım və vacib idi. Azərbaycan romantik ədəbiyyatı xalqda belə bir coşqu və ideala çatma əzmini illərlə formalaşdırıa bildi.

Azərbaycan romantik ədəbiyyatının banisi və görkəmli nümayəndələrindən olan **Məhəmməd Hadi (1879-1920)** Şamaxıda doğulmuş,ilk təhsilini orada almış,bir müddət Kürdəmirdə, Həştərxanda,sonra Bakıda yaşayıb fəaliyyət göstərmiş,1910-cu ildə Türkiyəyə getmişdir.1914-cü ildə oradan qayıtdıqdan sonra 1914-cü ilin noyabr-dekabr aylarında "Açıq söz" qəzetinin xüsusi müxbiri kimi Bakı Xeyriyyə Cəmiyyətinin nümayəndə heyətinin

¹ Ətraflı bax: Vaqif Sultanlı. Ağır yolun yolçusu. Bakı, 1996; Müseyib Məmmədov. Publisistik sözün qüdrəti. Bakı, Yazıçı, 1992; Şamil Qurbanov. Ömər Faiq Nemanzadə. Bakı, Gənclik, 1992; Şamil Qurbanov. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, Nurlan, 2001; Nazif Qəhrəmanlı. Nəsim bəy nümunəsi. Bakı, Nurlan, 2008; Bəkir Nəbiyev. Firudin bəy Köçərli. Bakı, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1963; F.Köçərli. «Molla Nəsrəddin»çi Ömər Faiq. Bakı, Elm, 1996; Cəlal Qasımov. Abdulla Şurun həyatı və yaradıcılığı. Bakı, «Təhsil», 2004 və s.

tərkibində İrəvan quberniyasında olmuş, oradan redaksiyaya məqalələr göndərmiş, 15-ci ildə isə I Dünya müharibə-sində iştirak etmək üçün cəbhəyə yollanmışdır. 1918-20-ci illərdə gah Bakıda, gah da Gəncədə yaşamış, nəhayət 1920-ci ildə Gəncədə vəfat etmişdir. O, yaradıcılığında – poeziya, publisistika və bədii tərcümə-lərində dövrün demək olar ki, bütün mühüm sosial-siyasi hadisələrinə, milli-mədəni və mənəvi-əxlaqi proseslərinə qəlbi fəal vətəndaşlıq duyğusu ilə döyünən, romantik pafosla yazıb-yaradan şairin ideya-estetik reaksiyasının bədii-fəlsəfi ifadəsini görürük. O, dövrünün «Həyat», «Tazə həyat», «Füyuzat», «İttifaq», «Təkamül», «Səda», «Açıq söz», «Bəsirət», «Azərbaycan», Türkiyədə çıxan «Tənin», «Şəhbal», «Mehtab» və s. qəzet və jurnallarında çoxsaylı şeir, poema, məqalə və bədii tərcümə əsərləri, «Firdovsi-ilhamat», «Eşqi-möhtəşəm», «Əhvali-intibah...» və s. kitablarını çap etdirmişdir. Şair-publisistin bu zəngin irsində roman-tizmin Azərbaycan ictimai-ədəbi fikrində həm real bədii nümunələri verilmiş, həm də nəzəri əsasları işlənib hazırlanmışdı. M. Hadi yaradıcılığının tanınmış tədqiqatçılarından olan AMEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədovun yazdığı kimi, əgər şairin yaradıcılığının birinci mərhələsində romantizmin bir sıra əsas xüsusiyyətləri – «ictimai həyata subyektiv münasibət, real həyatdan uzaqlaşmaq, səmalara uçmaq meyli, xəyal ənginliyi, hiss və həyəcan üstünlüyü, təntənəli üslub» və s. özünü göstərirdisə, «romantizmin səciyyəvi xüsusiyyətləri kamil surətlə ancaq Hadi yaradıcılığının ikinci dövründə təşəkkül tapmışdı»¹.

Daha sonra alim fikrinə davam edərək yazmışdır:

«Hadi romantizminin nəzəri əsasları ən çox onun «Aləmi-müsavat məktubları» adlı əsərinin müqəddiməsində, «Mənsur şeirlər»ində və «Amali-istiqlal» əsərində öz inikasını tapmağa başlamışdı. Şair romantizmin mahiyyətini özünəməxsus həyat fəlsəfəsi ilə izah edib aydınlaşdırırdı.

Hadi romantizminin tarixi-ictimai kökü odur ki, bu romantizm özünün əsas məna və mahiyyəti etibarı ilə köhnə dünyaya

¹ Əziz Mirəhmədov. Məhəmməd Hadi. Bakı, Yazıçı, 1985, səh. 71-72.

qarşı çevrilmişdi. Ona görə, çox təbiidir ki, Hadi şeirində xəyal – həqiqətə, istiqbal – bu günə (şairin yaşadığı dövrə) subyektiv həyat – obyektiv aləmə qarşı qoyulur»¹.

M.Hadi «El fəryadı», «Amalii-istiqbal», «Dilək ölməz», «Kor saqqur», «İstiqbalmız parlaqdır», «Bariqeyi-zəfər parlayır, istiqbal bizimdir», «Dilbər», «Qürbət ellərdə yadi-vətən», «Vaxtın səsi və həyatın özü», «Azərbaycan dövləti-növzadəinə», «Zəfəri-nəhayəyə doğru», «Qəhrəman türk əsgərlərinə», «Türkün nəğməsi», «Əsgərlərimizə – könüllülərimizə», «Tələbələk xatiratımından», «Budda kimdir», «İki simayi-siyasinin müharibə haqqında mütaliələri», «Ümid ilə yaşayın!» və s. şeir və məqalələrində həmvətənlərini nikbinliyə, əzmkarlığa, mübarizə və qəhrəmanlığa, işıqlı sabaha səsləyirdi. Şairin romantizmi mübariz ruhlu, axtarış əzmlı, istiqbal ünvanlı, istiqlal təşnəli, fəlsəfi məzmunludur. Onun yaradıcılığı «Füyuzat» ədəbi məktəbinə romantik vüsət, Azərbaycan bədii poetik fikrinə ideya-estetik zənginlik və nəhayətsizlik bəxş etmişdir.

Abbas Səhhət də (1874-1918) «Təzə şeir necə olmalıdır?» sualına cavab axtararaq, milli romantizmin nəzəri-estetik prinsiplərini hazırlayıb elan etdi. O, öz yaradıcılığı ərzində bu prinsiplərə sadıq qalaraq, onu nə türkçülüklə, nə füyuzatçılıqla, nə də digər ideya-ədəbi meyllə qarışdırdı. Dövrün sosial-tarixi, ictimai-mədəni hadisə və proseslərinə M.Hadinin reaksiyası operativlik və aldanışlarla müşayiət edilirdisə, A.Səhhətin münasibəti öz təkminliyi, sərrastlığı, məntiqiliyi, uzaqqörənliyi və obyektiv, ayıq yanaşma tərzii ilə diqqəti cəlb edirdi. Şairin romantik poeziyası özünün bənzərsizliyi və saflığı ilə seçilərək, vətənin, xalqın işıqlı gələcəyi haqda onlara sonsuz vurğunluqla lirik-romantik nəğmələr qoşdu. A.Səhhətin «Fəryadi-intibah, yaxud amali-vətənpərvəranə», «Vətən», «Dilbəri-hürriyyətə», «Tərəqqi yaxud hululu», «Oğlum üçün», «Cücelər», «İt və kölgəsi», «Tənbəl», «Bəradərim Firudin bəy Köçərli cənablarına» və s. şeirləri milli poeziyamızın və uşaq ədəbiyyatının klassik bədii

¹ Əziz Mirəhmədov. Məhəmməd Hadi. Bakı, Yazıçı, 1985, səh.72.

nümunələri kimi ürəklərə və zehnlərə hakim kəsildi. Bu əsərlər özünün sənət dəyərini əbədi hifz edərək dillər əzbərinə çevrildi. Professor Yaşar Qarayev A.Səhhət poeziyasını xarakterizə edərkən, haqlı olaraq, yazmışdır:

«Səhhət imzasının «Molla Nəsrəddin» səhifələrində özünə yer tapmaması, əksinə, Səhhətin qeyri-sinifi, maarifçi, liberal görüşlərinin, onun həm realizm, həm də romantizmin dil, poetika və üslubuna dözümlü (açıq) sənətkarlıq tərzinin dərgidə iki dəfə tənqid olunması ona xas müstəqil, fərdi sosial görüşlərin nəticəsi idi. Məhz sinfi-siyasi kontekstdə ədəbi dərgilərə, təmayüllərə, məktəblərə parçalanan bədii proses Səhhətdə hələ qütblərsiz, yekparə, bütöv qalmışdı. Cəmiyyət, millət çevrəsində qloballıq onu «Molla Nəsrəddin»dən və nəsrəddinçilərdən ayırırdı.

Əksinə, ümummüsəlman və ümumtürk («ittihad» və «turançılıq») miqyasında qloballıqdan kənarıda götürülən ayrıca millət kimi dərk olunan, konkret milli, müstəqil, tarixi Azərbaycan ideyası və obrazı onu bu dəfə artıq «Füyuzat»dan, füyuzatçılıqdan ayırırdı. Başqa sözlə, bu iki amilin və meyarın hər ikisinin səviyyəsində durduğu üçün o, hər iki dərginin və təmayülün də fəvqündə dururdu»¹.

A.Səhhət poeziyasının bənzərsizliyi, ideya-estetik əlvanlığı, fikir dərinliyi və milli mahiyyəti haqda elmi qənaətlərini alim (Y.Qarayev) belə ümumiləşdirmişdir: «...Abbas Səhhətin poeziya yaddaşında milli-etnik mentol son dərəcə ardıcıl, etibarlı davamını və ifadəsini tapmışdır. O, yarımçıq bədii universal, yaxud natamam estetik simbioz deyil, «bir az ondan, bir az bundan» deyil, bisməmiş molla-nəsrəddinçi və hələ yetişməmiş füyuzatçı da deyil. Və əsla heç də realizm onda «təsir», romantizm «təqlid» səviyyəsində deyil. Əksinə, XX əsrin əvvəlinin ədəbi-bədii tufanı, onun həm realist, həm də romantik dalğada qabaran, içindən aşan-daşan, narahat nəhri məhz Səhhətin poeziyasında durulmuşdur»².

¹ Yaşar Qarayev. Min ilin sonu... (XXI əsr və Şərq dəyərləri). Bakı, Elm, 2002, səh.65-66.

² Yaşar Qarayev. Min ilin sonu... (XXI əsr və Şərq dəyərləri). Bakı, Elm, 2002, səh. 66.

Bildiyimiz kimi, dünya – qərb və şərq elmi, ədəbi və mədəni sərvətinə yiyələnmə, milli potensiya ilə yanaşı, bu ümumbəşəri sərvətin milli əxlaqi dəyərlər kontekstində mənimsənilməsi yolu ilə tərəqqi və inkişaf məsələsi Azərbaycan ictimai fikrini hələ XIX əsrdən məşğul edirdi: «Kəşkül» jurnalı (sonralar qəzeti) səhifələrində qərb və şərq ədəbiyyatından bədii və elmi tərcümələr edilir, özlərinin klassiklərinə, tarixi və elmi şəxsiyyətlərinə qərb dünyasının göstərdiyi qədrşünaslıqdan irəli gələn mədəni tədbirlər (kitab nəşri, haqqında məqalə və kitab yazma, əsərlərinin təhlili və s.) haqqında məlumatlar verilir, materiallar dərc edilirdi. Bu təbliğatla yanaşı, «Kəşkül» öz səhifələrində Azərbaycan ədiblərindən M.F.Axundzadənin öz əli ilə yazdığı tərcümeyi-halını, S.Ə.Şirvani və əsərləri haqda məqalə və s. materialları bir örnək olaraq çap etmişdi. XIX əsrdə Cəlal Ünsizadənin bu sahədə gördüyü işləri XX əsrin əvvəllərində A.Səhhət davam və inkişaf etdirdi. Şairin ardıcıl və məqsədyönlü yaradıcılıq – bədii tərcüməçilik fəaliyyətinin əsas əməli və elmi-nəzəri nəticələri onun «Məğrib günəşləri» (1912) adı altında nəşr etdirdiyi kitabında (bədii-poetik tərcümələr toplusunda) və onun müqəddiməsində öz əksini tapdı; A.Səhhət həm də Azərbaycan bədii tərcümə məktəbini və onun nəzəri və təcrübi «manifestini» yaratdı¹. Şairin sistemləşdirərək formalaşdırdığı bədii tərcümə sənəti hazırda müstəqil yaradıcılıq sahəsi kimi status qazanmışdır. A.Səhhət həm də «Kəlbiyyət» satiraları, realist ədəbiyyata, Sabir yaradıcılığına dair elmi məqalələri, məktəbdarlığı, publisistik məqalələri ilə məşhurdur².

Hüseyn Cavidin (1882-1941) romantizmi fəlsəfi tutumu və türkçülük, turançılıq meyli ilə seçilir. Şairin lirik qəhrəmanının «Tanrısı gözəllik və sevgidir». Onun lirikasında bir lirizm, hüzn duyulur. Çünki qəhrəmanlarının çoxu sanki öz xəyal və ümid dünyasına qovuşa bilməyən qanadı qırıq quş vəziyyətindədir («Məsud

¹ Ətraflı bax: Alxan Bayramoğlu. Şamaxıda maarif və maarifçilik (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit). Bakı, Maarif, 1997, səh.225-228.

² Bax: Kamal Talıbzadə. Abbas Səhhət. Bakı, Gənclik, 1986; İramin İsayev. Abbas Səhhət və xalq maarifi. Bakı, Nurlan, 2001.

və Şəfiqə», «Otuz yaşında», «Kiçik sərsəri», «Gecəydi», «Qadın» və s.). Bununla belə onlar «uçmaq», fəzanın ənginliklərinə qalxmaq əzm və ümidlərini itirməyiblər («İlk bahar», «Qız məktəbində», «Çörək sevgisi», «Şərq qadını» və s.), inanırlar ki, arzularına çatacaqlar. Şairin vətəndaş ruhunu əndişələndirən bəşər övladının öz əli ilə özünü fəlakətlərə, qırğınlara sürükləməsidir («Türk əsirləri», «Hərb və fəlakət», «Dəniz tamaşası» və s.). Bütün bunlarla yanaşı, H.Cavid poeziyası dünya üzündəki, zəriflik, gözəllik və lətafətdən cuşə gəlib qəlbədən titrəyir...¹

Azərbaycan ədəbiyyatında Cavidin şəxsində «romantizm dramaturgiyada ən parlaq ifadəsini faciə əsərlərində tapır. Dramatik poeziyada romantik üslubun əsasları Cavid faciələri ilə yaranır. Hüseyn Cavidin simasında ədəbiyyat tariximizdə ilk mənşüm faciə də öz yaradıcısını və klassikini tapmış olur»². Ədəbiyyatımızda həm də mənşüm dramın (faciənin) banisi olan H.Cavidin «Ana», «Səyavuş», «Şeyx Sənan», «Maral», «İblis», «Topal Teymur», «Peyğəmbər» və s. dramlarında bəşəri düşüncə və ideyalar hakimdirsə, «Azər» poemasında Qərblə Şərqlə, bu iki qütbün düşüncə və həyat tərzi, mənəviyyatı və əxlaq dünyası qarşılaşdırılmışdır. Ümumiyyətlə qərb və şərqin müqayisəli qarşılaşdırılmaları romantizmin ən çox diqqət yetirdiyi mövzulardandır.

Abudlla Şaiqin (1881-1959) romantizmi dünyaya sanki uşaq məsumluğu, riyasız uşaq gözü ilə baxan, eyni zamanda «İdeal və insanlıq» axtarırları ilə özündə ümumtürk mifoloji düşüncəsinin romantik-fəlsəfi ifadəsini lirik-psixoloji planda əks etdirir. Onun incə lirizmlə süslənmiş romantik təsvir və ifadə üsulları orijinaldır. Bu poeziya, ümumən A.Şaiqin yaradıcılığı, onun «İki fəmiyanın məhvi», «İki müztərib, yaxud əzab və vicdan»,

¹ Bax: Məmməd Cəfər. Hüseyn Cavid. Bakı, Azərənşr, 1960; Yenə onun. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1963; Kamran Əliyev. Hüseyn Cavid: Həyatı və yaradıcılığı. Bakı, Elm, 2008.

² Q.Yaşar. Faciə və qəhrəman. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1965, səh. 94.

«Köç», «Məktub yetişmədi», «Əsrimizin qəhrəmanları», «Araz», «Nüşabə», «Qafqaz çiçəyi», «Xasay» adlı nəsr və dram əsərləri, «İblisin hüsurunda», «Araz»dan «Turan»a», «Yeni ay doğarkən», «Vətənin yanıq səsi», «Həpimiz bir günəşin zərrəsiyik», «Gəmirik» adlı şeir və poemaları, «Xoruz», «Keçi», «Tülkü həccə gedir», «Tıq-tıq xanım» mənzum nağılları, habelə dərsləkləri və ədəbi-tənqidi məqalələri ədəbiyyatımızın qızıl fonduna daxil olmuşdur. Bu əsərlər humanizm dünyası, ümumbəşəri ideyaların bolluğu, mübariz və nikbin ruhu ilə yanaşı, maarifçi təbiətdən irəli gələn lirik və didaktik keyfiyyətlərlə də malikdir¹.

Abdulla Şaiqin ədəbiyyata gəlişi romantik bir məzmun və üslubda baş verir. Özü də onun şeir rübabı daim ülvyyə, hürriyyə, mübarizə, işıqlı, xoşbəxt gələcək nəğmələri üstə köklənir. Bu rübabın çalib oxuduğu nəğmələr vətən övladını ta cocuqluqdan başlayaraq tərəqqiyə, fəaliyyətə, layiqli vətəndaş olmağa səsləyir və bu ruhda da tərbiyələndirməyə çalışır. Həmin məqsədə çatmağın yolunu A.Şaiq də, əksər məsləkdaşları və yaradıcı dostları kimi, maarif və məktəblərin inkişaf etdirilməsində görür.

A.Şaiq uşaq psixologiyasına, onun maraq dairəsi və anlayış səviyyəsinə bələd olan incə zövqlü, həssas duyğulu sənətkar idi. Odur ki, uşaqların nağıl və əfsanə qanadlı fantaziyası, gördükləri, müşahidələri qarşısında duyduğu heyrat və təəccüb onun şeir və hekayələrində romantik bir vüsətlə əks etdirilmişdir. Bu əsərlərdə romantizmə xas zahiri sadələvhlük, ilkinlikdən doğan saflıq, heyrat və varlığı dərk etmək cəhdləri sanki uşaq dünyasının sirli-sehrli aləmindən güc alır. Uşağın ilkin olaraq ətraf aləmə, təbiətə, canlılara göstərdiyi diqqət və maraq şairin «Xoruz», «Keçi», «Uşaq və dovşan», «Yetim cüce»

¹ Bax: Əziz Mirəhmədov. Abdulla Şaiq. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşr., 1956; Yaqub İsmayılov. Abdulla Şaiqin bədii yaradıcılığı. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşr., 1962.; Alxan Bayramoğlu. Ön söz. Abdulla Şaiq. Seçilmiş əsərləri Üç cildə. 1 c., Bakı, "Avrasiya-Press", 2005, səh. 4-26.

və s. şeirlərində öz əksini həyatdan doğan romantik heyretin poetik ifadəsi şəklində tapmışdır.¹

Abdulla Şaiq ədəbiyyat tariximizdə görkəmli nasir kimi də tanınır. Onun «Məktub yetişmədi», «Köç», «Araz» və s. əsərləri XX əsr Azərbaycan nəsrinin klassik nümunələri sırasına daxildir. Təsadüfi deyil ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-bədii fikrində mövcud olan yaradıcılıq təmayülləri özünü A.Şaiq yaradıcılığında, eləcə də bədii nəsrində bu və ya başqa şəkildə göstərməkdədir. İdeya-estetik əsasında maarifçilik duran həmin yaradıcılıq istiqamətlərinə realizmlə yanaşı, romantizm və sentimentalizm də daxil idi.

A.Şaiq yaradıcılığında qadın qəhrəmanlar da ayrıca bir yer tutur və öz talelərinə, xarakterlərinə, həyat, yaşamaq əzmlərinə görə bir-birindən seçilməklə yanaşı, aralarında üzvi bir bağlılıq da var. Hətta onların bəziləri özlərindən əvvəlki bəzi surətlərin tale yolunun növbəti əsərlərdə tamamlanmasına xidmət edir...

Günəş obrazı isə A.Şaiqin qadın qəhrəmanlarının ən qüvvətli və ən mükəmməllərindən hesab edilə bilər. Çünki müəllif «Araz» romanına qədər və bu romanda yaratdığı qadın qəhrəmanlarının hamısında və bütünlükdə Azərbaycan qadınlarında gördüyü ən ülvi, bənzərsiz, saf həyati keyfiyyətləri sanki Günəşin şəxsində canlandırmağa çalışmışdır. Günəş, adına uyğun olaraq, uşaqlıqdan qüvvətli həyat enerjisinə malikdir. O, fiziki gücünə, iradi möhkəmliyinə, ötkəm olduğu qədər də qayğıkeşliyinə və bir çox başqa cəhətlərinə görə sələfi Fatıdan – Ayrım qızından («Köç») üstündür.²

Abdulla Şaiqin bədii və elmi-nəzəri irsi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ən qiymətli nümunələrindəndir. Onun poeziya və dramaturgiyasında olduğu kimi, nəsrində də

¹Bax. Alxan Bayramoğlu. Abdulla Şaiq və uşaq ədəbiyyatı. . "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurn,2007 ,№4,səh.7-14

² Bax. Alxan Bayramoğlu. Abdulla Şaiqin bədii nəsrinə dair.Əgər Şaiq olmasaydı.Bakı,"Təhsil" 2012,səh.85-102.

xalqımızın müəyyən bir tarixi inkişaf və düşüncə mərhələsinin bədii-estetik mənzərəsi ilə tanış oluruq. Ədibin «İki familiyanın məhvi», «Qoçpolad», «Qafqaz çiçəyi», «İldırım», «Dursun» və s. əsərlərində xanlıqlar və feodolizm dövrünün ictimai-tarixi mənzərəsi məişət və düşüncə tərzini, mədəni-mənəvi sistemi ilə qarşılaşır, «Məktub yetişmədi», «Köç», «İki müztərib, yaxud əzab və vicdan» əsərlərində real həyat həqiqətlərindən doğan yangılı, sentimental təsvir və təhkiyə üsulu arxasında yazıçının incə və həssas qəlbinin çırpıntılarını duyuruq. Ümumiyyətlə, Abdulla Şaiqin bədii və elmi-ədəbi irsi özünün hərarətli vətəndaşlıq duyğu-su, qanadlı və nikbin romantik vüsəti, işıqlı sabaha sarsılmaz inamı, soykökə möhkəm genetik tellərlə bağlılığı ilə milli ruh və mənəviyyatımıza bu gün də işıq salır. Abdulla Şaiq sənətinin əbədiyaşarlığının sirri, şehri də elə onun məhz bu keyfiyyətlərin-dədir.

Abdulla bəy Divanbəyoğlu (1883-1936) Azərbaycan romantik-sentimental nəsrinin tanınmış, özgün mövzu və maraq dairəsi, təsvir və təhkiyə üsulları, obrazlar aləmi olan bir famili-mayəndəsidir. Onun «Əbdül və Şahzadə», «Can yangısı», «famiiliçərilərin həyatından...», «Ardoy dərəsi», «Fəhlə», «İlan» adlı roman, povest və hekayələrində əsasən qadın taleyi və azadlığı problemləri, insan və təbiət münasibətləri lirik-sentimental planda təsvir və təqdim edilir. Bu obrazların ömür və tale yolları, ideal və arzuları, hiss və duyğuları, sarsıntıları və mübarizə imkanları bədii sənətkarlıqla, həyatı inandırıcılıqla obrazlı şəkildə təqdim edilmişdir.

Bütün həyatı boyu xalqın və vətəninini mədəni-mənəvi tərəqqisi, xoşbəxt, işıqlı gələcəyi Abdulla bəyi bir vətəndaş kimi daim narahat etmiş, düşündürmüşdür. Ona görə fəaliyyətinin bütün – elmi, ədəbi, pedaqoji, ictimai-mədəni, publisistik və s. sahələrində bu amala xidmət yolunda vətəndaş təəssübkeşliyi və fədakarlığı ilə çalışmışdır.

Elmi ədəbiyyatda Abdulla bəy Divanbəyoğlu romantizm ədəbi cərəyanının görkəmli nəsr nümayəndəsi kimi tanınmaqdadır. Bununla yanaşı, onun yaradıcılığına lirizm maarifçiliyin təbiətindən doğan sentimentallıq, həmçinin -

müəyyən mərhələdə realizm və inqilabi- demakratik təsvir təhkiyə tərzii də xasdır. Ədibin «Köçərilərin həyatının müşahidələrinə dair», «Əbdül və Şahzadə», «Ardoy dərəsi», «Can yangısı» əsərlərində maarifçi romantika, J.J.Russonun ilkin təbiət nəzəriyyəsiindən-təbiət-cəmiyyət qarşılaşdırmasından irəli gələn sentimental əhval-ruhiyyə, «İlan», «Fəhlə», bir qədər də «Cəng»də realist təsvir və inqilabi-demokratik düşüncə tərzii üstünlük təşkil edir.

«Bir ədəbi cərəyan kimi Azərbaycan sentimentalizmi müvafiq fəlsəfi-idealaoji əsaslara da malik olmuşdur. Belə ki, sentimentalizmin yaranması üçün fəlsəfi zəmin rolunu hissi idraka, hissələrə üstünlük verən idealist təlimlər yerinə yetirmişdir. Bu məsələnin bir kökü də sentimentalizmin birbaşa bağlı olduğu maarifçilik ideologiyasının xarakterindədir. Maarifçilik təlimində olan təbii hüquq nəzəriyyəsi, yəni təbiətin saflıq və xeyirxahlıq mənbəyi kimi dərk edilərək üstün tutulması, insanın dünyaya azad gəlməsi, lakin cəmiyyət tərəfindən onun təbii hüquqlarının pozulması, feodal mütəlaqiyətinə kəskin etiraz, sosial-mədəni inkişafda daha çox təkamül yoluna, mənəvi kamilləşməyə xüsusi diqqət yetirilməsi sentimentalistlərin baxışları üçün də səciyyəvi idi».¹ Alim bütün bu cəhətlərin XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan fəlsəfi-ictimai fikrində, o cümlədən sentimentalistlərin görüşlərində bütün dolğunluğu ilə müşahidə olunduğunu elmi-nəzəri cəhətdən əsaslandırarkən A.Divanbəyoglundun ədəbi və elmi irsinə daha çox istinad etmişdir...

Söz yox ki, Azərbaycan ədəbiyyatında sentimentalizm XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində birdən-birə, özü də ancaq maarifçilik içdimai-ideoloji və ədəbi hərəkətinin nəticəsi və Avropa, rus ədəbiyyatının təsiri ilə meydana çıxmamışdır. Klassik ədəbiyyatımızda sentimental xarakterli qəhrəmanlara və təsvirlərə zaman-zaman rast gəlinməkdədir.

¹ Hüseyn Həşimov. Azərbaycan Ədəbiyyatında sentimentalizm. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Naxçıvan, 1998, səh. 11.

Abdulla bəyin oxucular arasında daha geniş yayılmış, elmi ədəbiyyatda haqqında onun digər gələn məhsullarından çox danışılan əsəri «Can cayğısı» povestidir. Bu əsər də insan və təbiət, qadın və sosial həyat qarşılaşdırmasının ideya-bədii təzahürü üzərində və sentimental üslubda qələmə alınmışdır.

Əsər təbiətin, dağlar qoynunun əfsünkar səhər familiisinin təsviri ilə başlayır. Səhərin erkən çağında quşların cəhcəhinə, yarpaqların xışıltısına, səhər mehinin şəfaverici ətrinə, səmanın saf və təmiz ənginliyinə birdən-birə «qəmli qadın səsi ilə mahnı qarışır». «Səs gecə ötən qumuru kimi oxuyurdu.

, «Can yangısı»nda həm obrazların təsviri və danışığ təzləri, həm təbiət təsvirləri, həm insanların bir-birinə, xüsusən elat camaatının Əhmədin hərəkətlərinə, Ruqiyyənin onun üzüdnədn çəkdiyi əzaba, keçirdiyi sarsıntılara bəslədiyi qorxu və heyrət qarışıq nifrətin təzahürü və b., həm də süjetin inkişaf mərhələləri sənətkarlıqla təsvir və təqdim edilmişdir. Əsərdə təbiətin təsvir elementləri də qəhrəmanların əhvalına, fikir və duyğularına, talelərinə uyğundur.

Maraqlıdır ki, təbiətin hər bir şaqqultı-gurultusu, çovğun-yağısı hər kəsə onun əhvalına, ictimai-mənəvi mövqeyinə uyğun münasibətdə olub, hərəyə bir cür təsir edir; əgər dərviş bu çaxnaşmanı öz günahları müqabilində başa düşür və müəllif də məhz belə qəbul edirsə, dağ adamları təbii bir qayğı və təlaşla öz məşğuliyyətlərinə davam edir; kimisi çöldəki heyvanların harayına tələsir, kimisi sərdiyi qurutu yığır və s. əsərin əvvəlində öz dərđini qəmli nəğməsi ilə ifadə edən Mələk xanıma isə təbiətin münasibəti tamamilə fərqlidir...

Şaqqultı-gurultusu, yeli, quzu ilə Əhmədin canına vəlvələ salan, sanki onu qovub yenidən dərbədəd edən təbiət öz təması ilə Mələyin sanki yarasına məlhəm qoyur; onu oxşayıb gah donuna sığal çəkir, gah zülflərini qarışdırır, gah da ətəyinə qanad çalib onunla bir uşaq şıltaqlığı ilə əylənir. Bütövlükdə «Can yangısı» insanla təbiət, onların ilkin təbii saflıq və ülviliyi vəhdətdə götürülmüşdür. Burada təbiət sanki familiimanların talelərinə, hiss və duyğularına, ağrı-acılarına şərik olur, günahlarına, etdikləri mənəvi-əxlaqi xətalalarına da münə-

sibətini bildirir. Təbiətin insanlarla davranış və familiibətlərinin xarakterini hər kəsin əməlinin mahiyyəti familiiyənələşdirir. Təbiət Ruqıyyənin taleyinə yas tutub ağlayır, sanki qışqırır nalə çəkir, Mələklə bir uşaq şıltaqlığı ilə əyvenib, onu ovındurursa, dərviş Əhmədi dərbədəd edir.

«Ardoy dərəsi»nin qəhrəmanı Mehdinin dostu da təbiət vurğunudur. O da fürsət düşən kimi dağların, ana təbiətin qoynuna can atır.

A.Divanbəyoğlunun dünyagörüşündə, cəmiyyətdəki ictimai mövqeyində və yaradıcılığında meydana çıxan bu yeni cəhətlər təsadüfi olmayıb, milli ictimai-mədəni və sosial-siyasi düşüncədə baş verən hadisə və proseslərin nəticəsi idi. Belə ki, XIX əsrin sonu, XX əsrin ilk illərində maarifçi düşüncəyə siyasi bir ab – hava da əlavə edilməyə başlayırdı. Həmin ideyalar bolşeviklərin və digər siyasi qüvvələrin cəmiyyətin əzilən geniş kütləsinin ictimai və iqtisadi həyatın inkişafında öz əməyi ilə mühüm rol oynayan fəhlə və kəndlilərin, əzilən kasıb təbəqənin həyatdakı sosial vəziyyəti ilə mədəni, mənəvi və hüquqi ehtiyaclarının tərs mütənəsinə olduğunu günün ən aktual problemi kimi irəli sürmələrindən qidalanırdı. Ancaq A.Divanbəyoğlunun (və digər həmfikirələrinin) mövqeyi bolşeviklərin sinfi mübarizə doktrinasından tamamilə uzaq olub, cəmiyyətdə sosial ədalətsizliyin aradan qaldırılması arzusundan o yana getmirdi.

A.Divanbəyoğlunun bədii yaradıcılığı kimi elmi əsərləri də öz dəyərini və aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır¹.

Bütövlükdə Abdulla bəy Divanbəyoğlunun (familiifamiliinovun) ədəbi və elmi – publisistik irsi milli mədəniyyət və ictimai düşüncəmizin orijinal ifadə tərzinə malik parlaq və bənzərsiz, duyğu və arzı dolu bir səhifəsi kimi öz təravətini qoruyub saxlamaqdadır.

¹ Bax: İnayət Bəktaş. A.Divanbəyoğlu. Bakı, Gənclik, 1984; Baba Babaşzadə. Azərbaycan Senitmentalizmi. Bakı, Universiteti nəşriyyatı, 2003; İsa Həbibəyli XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan yazıçıları. Bakı, Nurlan, 2004, səh. 18-21.

Bütün bunlarla yanaşı, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, ədəbi tənqid və ədəbiyyat tarixçiliyi də müəyyən formalaşma və inkişaf yolu keçdi. Bu sahədə F.Köçərli, A.Şur, S.Hüseyn, A.Şaiq, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, M.Ə.Rəsulzadə, Y.V.Çəmənəminli və b. səmərəli fəaliyyət göstərərək ədəbi-ictimai fikrimizin inkişafında əhəmiyyətli rol oynadılar¹. Onlar qədim dövrdən şairlərin sənət baxışlarında özünü göstərən və orta əsrlərdən başlayaraq təzkirələrdə formalaşaraq inkişaf edən ədəbi nəzəri fikri, ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığı, ədəbiyyat tarixçiliyini müstəqil bir elm sahəsinə çevirdilər, Lütfəli bəy Azərin “Atəşgədə”si, Sadıq bəy Sadiqinin “Təzgirə”si, Məhəmməd Müctəhidzadənin “Riyazül-Aşiqin” təzgirəsi, M.M.Nəvvabın “Təzgireyyi-Nəvvab”, Məhəmmədəli Tərbiyyətin “Danışməndani Azərbaycan”, S.Ə.Şirvaninin “Təzgirə” əsəri, Firudun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”, Abdulla Tofiq Surun ədəbi tənqid və ədəbiyyat tarixçiliyinə dair əsərləri, Seyid Hüseynin ədəbi tənqidi məqalələri və s. bu sahədə əsaslı və etibarlı özül rolunu oynadılar.

Firudun bəy Köçərli (1863-1920) Azərbaycan ədəbi tənqidinin və ədəbiyyat tarixinin inkişafında öz məqalə və tədqiqatları (kitabları) ilə böyük xidmətlər göstərmişdir. O, Şuşada anadan olmuş Qori Müəllimlər Seminariyasında və Qazax Müəllimlər Seminariyasında rəhbər vəzifələrdə çalışmış, AXC-nin deputatı olmuş, Gəncədə erməni millətçiləri tərəfindən qətlə yetirilmişdir.

Abdulla Tofiq Sur (1883-1912) Gəncədə anadan olmuş, İstanbulda ali təhsil almış, Tiflisdə cərrahiyyə əməliyyatı zamanı vəfat etmişdir. O, görkəmli publisist, şair, pedaqoq, tənqidçi, və ədəbiyyat tarixçisi kimi Azərbaycan ictimai-ədəbi və elmi nəzəri

¹ Bax: Kamal Talıbzadə. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. Bakı, Maarif, 1984; Məmməd Məmmədov. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Müntəxabat (XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəlləri). Birinci kitab. Bakı, Tural-Ə NPM, 2002.

düşüncəsinin inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Alimin “Fizuliyə bir nəzər”, “Nəfiə bir nəzər”, “Tərcüməmi, Təbdil və ya xud təhvilmə”, “Türk ədəbiyyatı tarixi” (natamam) və digər yüksək elmi nəzəri dəyərə malik əsərlərin—məqalə və tədqiqatın müəllifidir.

Uzun onillərin ardıcıl, məqsədyönlü, gərgin, çoxçalarlı mübarizə və ictimai-ədəbi yaradıcılıq axtarışları, istiqbal və milli istiqlal uğrunda vətəndaşlıq təəssübkeşliyi və təsnəsi ilə göstərilən yekdil, məqsədyönlü fəaliyyət səmərəsiz qalmadı; tarixi şəraitin verdiyi imkana hazır olan Azərbaycan xalqı əvvəllər ancaq milli muxtar hüquqlarla kifayətlənməyə razı idisə, 1918-ci ilin 28 may günündə özünün dövlət müstəqilliyini elan etdi. Beynəlxalq aləmdə onu müstəqil dövlət kimi tanıyıb qəbul edənlər oldusa, axıradək öz işğalçılıq və müstəmləkəçilik niyyətlərindən əl çəkməyib milli müstəqilliyinin süqutu üçün hər cür fitnəkar və xain əməllərə əl atan daxili və xarici qüvvələr də tapıldı... Ona görə Azərbaycan xalqı və onun milli dövlət müstəqilliyinin müqəddəratı ətrafında baş verən sosial-tarixi proseslərə uyğun olaraq, Cümhuriyyət dövrü ədəbiyyatımızda müstəqilliyin məstəddici şirinliyindən doğan ruh yüksəkliyi və sevinc notları aparıcı olsa da, ictimai-millət qayğı və problemlərin ideya-estetik əksi məsələlərinə də kifayət qədər geniş yer verilir. Dövrün ədəbi məhsullarında demək olar ki, bütün tarixi-siyasi, ideya-mənəvi, sosial-mədəni, hərbi və dövlətçilik məsələləri milli özünüdərk və milli mənlik şüurunun formalaşmasından və milli müstəqillikdən doğan milli qürur hissi ilə əks etdirilirdi.

Meydana çıxan bədii və publisistik nümunələrdə vətənpərvərlik hissi, istiqlal sevinci, qazanılmış, uğurların qorunmasının vacibliyinin dərk və bədii ifadəsi, siyasi, hərbi, iqtisadi, mədəni və mənəvi-psixoloji sıxıntı və problemlərin sosial-tarixi səbəbləri, onların həlli yolları ardıcıl, sistemli və məqsədyönlü şəkildə işıqlandırılır, soydaşlarımızda dövlətçilik, vətənpərvərlik, mübarizlik, qəhrəmanlıq, səbr və xoşbəxt gələcəyə

nikbin ümid, inam duyğuları aşılırdı¹. Həmin dövr ədəbiyyatında xalqın öz soykökünə müraciətinin xarakteri də onun milli mənlük şüurunun formalaşma səviyyəsindən xəbər verirdi. Təsadüfi deyil ki, bu zaman həm də türk xalqlarının birliyi ilə yanaşı, hər bir xalqın öz daxili etnik-mədəni, mənavi-əxlaqi yekdilliyi, monolitliyi də diqqət mərkəzində dayanırdı. Dövrün aparıcı müəllifləri sırasına M.Hadi, Umgülsüm, A.Şaiq, Ü.Hacıbəyli, C.Cabbarlı, Ə.Cavad, S.Hüseyn, H.K.Sanlı, A.Nazir, Əliyusif, M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məhəmmədzadə, M.Şahtaxtı, Y.V.Çəmənzəminli və başqaları daxil idilər. Onlara Qafqaz İslam ordusu ilə birgə Azərbaycana gələn türkiyəli şair və publisistlərdən Arif Ürfan Qarosman, Rövsən Əşrəf, Feyzulla Səcid və başqaları da yaxından kömək göstərir, Azərbaycan xalqını məruz qaldığı soyqırım, iqtisadi məhrumiyyət, hərbi təcəfuz və sairədən yana, ötəri də olsa qapıldığı bədbinlik və ümidçizlik hissələrindən silkinib qurtulmağa, milli istiqlalLiyyətin, milli dövlətçiliyin, ana yurdun müdafiəsi uğrunda zəfər və qəhrəmanlıq, elm və ürfan, bolluq və bərəkət döyüşünə səfərbərliyə şövq edirdilər; Azərbaycan şair, yazıçı və publisistləri Türkiyədən gələn köməyi – Qafqaz İslam ordusunu və qələm mücahidləri olan həmkarlarını böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılayıb onların gəlişinə qardaşlıq və minnətdarlıq duyğusu ilə süslənmiş nəğmələr qoşdular, əsgərlik, səfərbərlik, hərbi marş ruhlu və məzmunlu əsərlər meydana çıxdı. Eyni zamanda Türkiyənin və ümumən türk dünyasının başı üstündə qara buludlar oynaşib odlu şimşəklərin güclü ildırım şaqqıltıları eşidiləndə Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında kədər dolu narahatlıq notları da göründü...

Xalqın milli ətalət və cəhalətə düşər olub bu girdəbdən xilas ola bilməyən nümayəndələri yumoristik gülüşə hədəf oldularsa, onun milli müəyyənliyinin və milli ləyaqətinin meyarı olan ana

¹ Ətraflı bax: Alxan Bayramoğlu. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat. Bakı, Elm, 2003; Yenə onun. Azərbaycan istiqlal ədəbiyyatı. Bakı, 2013; Yenə onun (şərikli) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuq). Bakı, Elm, 2009

dilinə etinasız və həqarətli münasibət bəsləyib yadlara yarınan, onlara nökrçilik vərdişlərindən əl çəkə bilməyən manqurtxislət nümayəndələri, dövlət və hökumət məmurları kəskin satira nizəsinə hədəf edildilər. Belələrinə bəslənən milli siyasi nifrətin bədii əksi həm də publisistik kəsər kəsb etdi. Dövrün mətbuat orqanları və digər çap məhsulları sosial-siyasi proseslərə dövlətçilik prizmasından, milli-mənəvi əxlaq, düşüncə və milli maraqlar mövqeyindən yanaşdı...¹

İctimai-siyasi və milli mübarizələrlə, hərbi çarpışmalarla əlaqədar yaranan dağıntılar, aclıq, iqtisadi və maddi davamsızlıqdan zülm, əzab çəkən xalqa göstərdikləri etinasızlığa görə imkanlı və mömin «ağalar» məzəmmət edilərək, vətən və xalq üçün iş görməyə, kömək əli uzatmağa çağırılır.

Hər bir fərdin milli vətəndaşlıq fəallığının onun tərbiyəsindən asılı olması qənaəti ilə bədii fikir gəncliyin milli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsi zərurətini də yaddan çıxartmamışdır. Bu işdə hələlik imkanlı, zəngin və maarifpərvər ziyalılardan xeyli iş görə biləcəkləri fikri irəli sürülür.

Ümumiyyətlə, Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı mövzu, fikir, düşüncə, üslub, obrazlar aləminin zənginliyi, mövqe fərqləri, ancaq məqsəd və amal birliyi baxımından diqqəti cəlb edir. Məsələn, **Məhəmməd Hədinin** Cümhuriyyət dövrü yaradıcılığı, şeir və məqalələri milli özünüdərk və güvəncdən güc alan qürur, ruh yüksəkliyi, xoşbəxt istiqbala inam, fəlsəfi dərinlik, fikir tutumunun nəhayətsizliyi və vətənpərvərlik coşqusu, dövlətçilik şüuru, fikir aydınlığı və qəhrəmanlıq, mübarizə əzminin yüksəkliyi, **Umgülsümün** poeziyası düşməne nifrət, milli-tarixi yaddaşdan

¹ Ətraflı bax: Alxan Bayramoğlu. Qafqaz imdadına çatan türkün könül nəğmələri. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002; Bəkir Nəbiyev. Əhməd Cavad. Bakı, Ozan, 2004; Təyyar Salamoğlu. Fəciəli talelər. Bakı, Elm, 1998; Aydın Hüseynzadə. İstiqlal Şairi Umgülsüm. Bakı, Çayıoğlu, 2005; Qərənfil Dünyaminqızı. Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan mətbuatı (1918-20-ci illər). I hissə. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2005; Akif Aşırılı. Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920). Bakı, «Elm və Təhsil», 2009, səh. 204-230.

doğən mübarizlik, istiqlaliyyət, milli azadlıq uğrunda mübarizəyə çağırış hayqırtıları, **Abdulla Şaiqin** poeziyası vətən qarşısında borc və xidmət hissənin, qəhrəmanlıq əzminin tərənnümü və təlqini, milli etnik yadaş və mifoloji düşüncə yaddaşından qaynaqlanan haqqın qələbəsinə inam və türk, turan birliyinin təbliği, **Əhməd Cavadın** poeziya və publisistikası sosial-siyasi ayıqlıq, türklük sevgisi və tərənnüm pafosu ilə diqqəti cəlb edir. Bu müəlliflərin əsərlərində arasıra kədər notları duyulsa da, nikbinlik və inam hakimdir.

Cəfər Cabbarlının poeziya və dramaturgiyası vətən sevgisi, milli dövlətçilik şüuru və qəhrəmanlığın vəsfi, **Əliyusifin** poeziyası vətən eşqi, düşmənə nifrət duyğusu ilə yanaşı, dərin lirizmi, incə müşahidə və şairlik istedadı, **Üzeyir bəyin** publisistikası xalq ruhundan gələn müdriklik dolu incə yumor, mövzu genişliyi, siyasi düşüncə ayıqlığı, dövlətçilik şüurunun bütövlüyü və publisistik kəsəri ilə, **Məhəmməd ağa Şahtaxtının** publisistikası məntiqi mühakimənin güclü təzahürü, elmi və siyasi, ideya-mənəvi təhlil bacarığı, haqqa inamın gücü, **Yusif Vəzir Cəmənəminlinin** publisistikası mövzu və problematika genişliyi, siyasi-ideoloji və beynəlxalq düşüncə, problemə ayıq vətəndaş baxışının ifadəsi, **Seyid Hüseynin** nəsrə vətən sevgisi, milli-tarixi yadaş, qədirşünaslıq və vətənpərvərlik duyğusunun tərənnümü, **M.Ə.Rəsulzadə** və **M.B.Məhəmmədzadənin** bədii və publisistik (şeir, dram və s.) əsərləri vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq və siyasi məzmun dərinliyi və sairə diqqəti cəlb edir. Bütün bu çoxçeşidlilik və kamillik, söz yox ki, milli Azərbaycan ictimai-bədii fikrinin, XIX əsrin ortalarından başlanan ədəbi hərəkatın tərkib hissəsi, davamının məntiqi nəticəsi idi. Lakin 1920-ci il aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə AXC-nin sosialist Rusiyası tərəfindən işğalı və süqutu nəticəsində bir qədər səngidi, öz axarını zəiflədib, həyat ritmini bir qədər dəyişdirməli oldu.

Yeni quruluş və imperiya öz yerini hələ möhkəmlətmədiyi üçün, ölkədə hərbi-siyasi sahədə proletariat diktaturası hökm sürsə də, ictimai-ədəbi sahədə imperiyanın maraqları və diqqəti elə də kəskin hiss edilmirdi. Ancaq 1920-ci illərin ortalarına doğru milli istiqlal ideyaları öz yerini yavaş-yavaş sosializm ideyalarının və sovet

quruluşunun, sosialist həyat tərzinin təbliğ və təlqininə verməyə başladı. Bu keçid mərhələsində A.Şaiq, C.Cabbarlı, M.S.Ordubadi, H.Cavid, Umgülsüm, Seyid Hüseyn, Ə.Cavad və digər müəlliflərin yaradıcılıqlarında müşahidə edilən yeni ədəbi-estetik keyfiyyət milli istiqlal ideyaları, milli müqəddərat məsələləri ilə sosializmin hücumu arasındakı sosial-tarixi, mənəvi-psixoloji mübarizənin simvollarla, pərdələnmiş şəkildə ifadə ehtiyacı daxili mənəvi potensiyadan və vətəndaşlıq yanğısından irəli gəlirdi.

Yaşlı nəsillə yanaşı M.Müşfiq, S.Rüstəm, S.Vurğun, O.Sarıvəlli, B.Talıblı, M.Hüseyn, Ə.Vəliyev, M.İbrahimov, S.Rəhimov, Əbülhəsən və başqalarından ibarət yeni ədəbi nəsil yaradıcılıq meydanına çıxdı. Onların sosial-mədəni durumları və ideya-mənəvi düşüncələri ilk illərdə sovet quruluşunun humanizm və ədalət, insanlıq və beynəlmilətçilik parıltılarına məftunluğu təmin edirdi. Ancaq 1930-cu illərin əvvəlləri və 1934-cü ildən – SSRİ Yazıçılar İttifaqının I qurultayından sonra bütün sahələr kimi ədəbiyyat cəbhəsində də tələblər sərtləşdi, düşüncə və milli maraqlar arasındakı «Çin səddi» bütün vahiməsi, sərt üzü ilə göründü. Tezliklə repressiya selinin amansız dalgaları çoxlarını öz kamına çəkdi və ictimai-ədəbi aləmdə vahimə, xof və məzar sükutu, səksəkəli bir dövr başlandı...

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi. Üç cilddə. I və II cildlər. Bakı, 1960
2. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi. Üç cilddə. III cild. Bakı, 1957
3. Şəfizadə Baloğlan. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi. Bakı, 2003
4. Səfərli Əlyar. Yusifli Xəlil. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1998
5. İsrəfilov Hüseyn. Alp Ər Tanqa (Astiaq, Əfrasiyab) tarixdə və bədii ədəbiyyatda. Bakı, 2007
6. Osmanlı Vəli. Qədim türk ədəbiyyatı. VI-X əsrlər. Bakı, 2008
7. Köçərli Firidun bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. 2 cilddə. I kitab. Bakı, 1925
8. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1974
9. Qarayev Yaşar. Azərbaycan ədəbiyyatı. XIX və XX yüzilliklər. Bakı, 2002
10. Mir Cəlal, Firidun Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1982
11. Müxtəsər Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi. 2 cildə. Bakı, 1943; 1944.
12. Kəndli-Herisçi Qafar. Xaqani Şirvani. Həyatı, dövrü və mühiti. Bakı, 1988
13. Mahmudov Malik. Piyada... Təbrizdən Şama qədər. Bakı, 1982
14. Allahverdiyev Qaley. XI əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı məsələləri (Xətib Təbrizinin «Şərh Əl-Həmasə» kitabı əsasında) Bakı, 2004
15. Əliyev Rüstəm. Nizami Gəncəvi. Bakı, 1991
16. Rüstəmov Azadə. Fələki Şirvani. Bakı, 1988
17. R. Azadə. Nizami Gəncəvi. Həyatı və sənəti. Bakı, 1979
18. R. Azadə. Nizami və onun poeziya səlfləri. Bakı, Elm, 1999
19. R. Azadə. Mənəvi dünənimiz bu günün işığında. Bakı, 2011
20. Cahani Qasım. Əssar Təbrizinin "Məhr və Müştəri" poeması. Bakı, 1968
21. Azəroğlu Balaş. Məhəmməd Əmani. Bakı, 1977
22. Beqdeli Q. Şərq ədəbiyyatında «Xosrov və Şirin» mövzusu Bakı, Elm, 1970

23. Araslı Nüşabə. Nizami Gəncəvinin poetikası. Bakı, 2004
24. Məmməd Cəfər. Nizaminin fikir dünyası. Bakı, 1982
25. Yusifov Xəlil. Məhsəti Gəncəvi. Bakı, 1984
26. Hüseyinov Xəlil. Mənicə Xatun Məhsəti Gəncəvi. Bakı, 2008
27. Hüseyinov Rəfael. Məhsəti necə varsa. Bakı, 1989
28. Sasani Ç. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında naturalist ədəbi-fəlsəfi fikir. Bakı, 2007
29. Yusifov Xəlil. Nizaminin lirikası. Bakı, 1968
30. Yusifov Xəlil. Şərqdə intibah və Nizami Gəncəvi. Bakı, 1982
31. Sasanian Ç.S. Nizaminin «Leyli və Məcnun» poeması. Bakı, 1985
32. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, 2008
33. Kərimli Teymur. Nizami və tarix. Bakı, 2002
34. Araslı Nüşabə. Arif Ərdəbili və onun «Fərhadnamə» poeması. Bakı, 1979
35. Azəroğlu. Saib Təbrizinin sənət dünyası. Bakı, 1981
36. Səfərli Əlyar. Məsihi. Bakı, 1987
37. Quluzadə Mirzəağa. Böyük ideallar şairi. Bakı, 1973
38. Əliyev Rəhim. Nəsimi və klassik dini üslubun təşəkkülü (Qazi Bürhanəddin və Nəsiminin divanları əsasında). Bakı, 2006.
39. Nəbiyev Bəkir. Nəsimi kəlamının işığında. Bakı, 2009.
40. Paşayev Qəzənfər. Nəsimi haqqında araşdırmalar. Bakı, 2010.
41. Yaşar Yücel. Qazi Bürhanəddin Əhməd və dövləti. Bakı, 1994
42. Məmmədov Əzizəğa. Şah İsmayıl Xətai. Bakı, 1988
43. Qasımlı Məhərrəm. Şah İsmayıl Xətəinin poeziyası. Bakı, 2002
44. Araslı Həmid. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı, 1958
45. Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. Bakı, 1994
46. Feyzullayeva Vəciyə. Füzulinin qəsidələri. Bakı, 1985
47. Feyzullayeva Vəciyə. Füzulinin ömür yolu. Bakı 2005
48. Babayev Namiq. Füzuli şəminin işığında. (Füzuli və XX əsr Azərbaycan romantikləri). Bakı, 1996
49. Kərimli Teymur. Görünməyən Füzuli. Bakı, 2003
50. Cəfərov Nizami. Füzulidən Vaqifə qədər. Bakı, 1991
51. Cəfərov Nizami. Klassiklərdən müasirlərə. Bakı, 2003

52. Seyidov Mirəli. Qövsü Təbrizi. Bakı, 1966
53. Yusifli Xəlil, Bədəlova Təhminə. Məhcur Şirvani yeni təfəkkür işığında. Bakı, 2011
54. Dünyamalıyeva Töhfə. Molla Vəli Vidadi. Bakı, 1987
55. Dadaşzadə Araz. Molla Pənah Vaqif. Həyat və yaradıcılığı. Bakı, 1966
56. Dadaşzadə Araz. XVIII əsr Azərbaycan lirikası. Bakı, 1980
57. Qasımzadə F. Abbasqulu ağa Bakıxanovun. Bakı, 1954
58. Qasımzadə F. M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığı. Bakı, 1962
59. Nağıyeva Cənnət. Heyran xanım. Bakı, 1989
60. Məmmədov Nadir. M.F.Axundovun realizmi. Bakı, 1978
61. Məmmədov Zakir. Həsən bəy Zərdabi. Bakı, 1957
62. Məmmədzadə Həmid. M. F. Axundzadə və Şərq, Bakı, 1971
63. Məmmədov Məmməd. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii nəsrı, Bakı, 1963
64. Vəliyev Məsud. Cəlil Məmmədquluzadənin dramaturgiyası. Bakı, 1954
65. Məmmədov Xeyrulla. «Əkinçi»dən «Molla Nəsrəddin»ə qədər. Bakı, 1987
66. Quliyev Vilayət. Böyük Əkinçi (Həsən bəy Zərdabi). Bakı, 2001
67. Həməzəyeva Rəfiqə. Seyid Əbülqasım Nəbati. Bakı, 1992
68. Mir Bağırov Kamil. Seyid Əzim Şirvani. Bakı, 1959
69. Hüseynov Sadıq. Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılıq yolu. Bakı, 1977
70. Kərimov Raqib. Farsdilli Azərbaycan poeziyası (XIX əsrin ikinci yarısı). Bakı, 1999
71. Rəhimova Aybəniz. Mirzə İsmayıl Qasir. Bakı, 2002
72. Piriyeu Yolçu. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında poema janrı. Bakı, 1988
73. Əsgərli Zaman. Nəcəf bəy Vəzirovun “Müsibəti Fəxrəddin” faciəsi. Bakı, 1981
74. Əsgərli Zaman. Nəcəf bəy Vəzirov. Bakı, 1997
75. Əsgərli Zaman. Mirzə Şəfi Vazeh. Bakı, 2010
76. Əsgərli Zaman. Seyid Əzim Şirvani. Bakı, 2005
77. Nadir Məmmədli, Allahverdi Eminov. M.F.Axundovun obrazları və dilçilik görüşləri. Bakı, 2012.
78. Əmrahoğlu Arif. Mirzə Fətəli Axundzadənin söz dünyası. Bakı, 2013.

79. Məmmədov Bəylər. Natəvanın şair qohumları. Bakı, 1989
80. Məmmədov Bəylər. Xurşidbanu Natəvan. Bakı, 1983
81. Mustafayev Mustafa. Zakir şerinin sənətkarlığı. Bakı, 1983
82. Məmmədov Məmməd. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Müntəxəbat. Bakı, 2002
83. Bağırov Ə.A. S.Ə.Şirvani və məktəb. Bakı, 1986
84. Məmmədov Kamran. Qasım bəy Zakir. Bakı, 1984
85. Məmmədov Kamran. Nəcəf bəy Vəzirov. Bakı, 1963
86. Məmmədov Kamran. Ə. Haqverdiyev. Bakı, 1970
87. Məmmədov Məmməd. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin həyat və yaradıcılığı. Bakı, 2008
88. Qocayeva Güldəniz. Nagah xəyalıma cəhənnəm düşdü. Bakı, 2000
89. Məmmədov Vəli. «Əkinçi» qəzeti. Bakı, 1976
90. Cavadova Esmira. Sətirlərdə döyünən ürək. Bakı, 1988
91. Zeynalov Ağarəfi. «Kəşkül»də bədii ədəbiyyat. Bakı, 1978
92. Hacıyeva Aytən. Mir Möhsün Nəvvabın ədəbi-bədii irsi. Bakı, 2004
93. Əhmədov Hüseyn. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı, 2005
94. Məmməd Cəfər. Hüseyn Cavid. Bakı, 1960
95. Məmməd Cəfər. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm. Bakı, 1963
96. Əliyev Kamran. Mirzə Fətəlidən Hüseyn Cavidə qədər. Bakı, 1998
97. Əliyev Kamran. Hüseyn Cavidin şəxsiyyəti və poetikası. Bakı, 1997
98. Əliyev Kamran. Azərbaycan romantizminin poetikası. Bakı, 2002
99. Osmanlı Vəli. Azərbaycan romantikləri. Bakı, 1985
100. Osmanlı Vəli. Məhəmməd Hadinin romantizmi. Bakı, 2006
101. İsmayılov Mehdi. Azərbaycanlı şair Mehəmməd Hadi. Heyatı, sənəti, eserləri. İstanbul, 2011
102. Qəribli İslam. Məhəmməd Hadinin “İnsanların tarixi faciələri, yaxud “Əlvahi-intibah” poeması. Bakı, 2001
103. Qəribli İslam. Məhəmməd Hadi və mətbuat. Bakı, 2011
104. Əhmədov Bədirxan. Bir istiqlal yolçusu (Əmin Abid: həyatı, mühiti, yaradıcılığı). Bakı, 2003
105. Qurbanov Şamil. Ömər Faiq Nemanzadə. Bakı, 1992
106. Quliyev Vilayət. Mirzə Kazımbəy. Bakı, 1987

107. İsayev İramin. Abbas Səhhət və xalq maarifi. Bakı, 2001
108. Mirəhmədov Əziz. Sabir. Bakı, 1958
109. Mirəhmədov Əziz. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı, 1980
110. Həbibbəyli İsa. Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri. Bakı, 1997
111. Həbibbəyli İsa. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan yazıçıları. Bakı, 2004
112. Hüseyinov Əhəd. Sənət yangını. Bakı, 1979
113. Hüseyinov Əhəd. Mir Cəlil. Bakı, 1991
114. Məftun Əkbər. Məmməd Səid Ordubadi. Bakı, 1987
115. Novruzov Şövqi. «Şərqi rus»un çağırışı. Bakı, 1988
116. Xəndan Cəfər. Sabir. Bakı, 1940
117. Xəndan Cəfər. Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri. Bakı, 1962
118. Məmmədov Məmməd. İdeal qardaşları. Bakı, 1967
119. Məmmədov Məmməd. Sabir və mətbuat. Bakı, 1974
120. Bayramoğlu Alxan. Şamaxıda maarif və maarifçilik (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit). Bakı, 1997
121. Bayramoğlu Alxan. Mirzə Ələkbər Sabir (qısa tərcümeyi-hal). Bakı, 2001
122. Bayramoğlu Alxan. Mirzə Ələkbər Sabir. Həyatı və əsərləri. Bakı, 2003
123. Bayramoğlu Alxan. "Bənzərəm bir qocaman dağa ki..". Bakı, 2010
124. Bayramoğlu Alxan. Sabir Bakıda. Bakı, 2012
125. M.Ə. Sabir haqqında tədqiqlər. (Toplayıb tərtib edən, redaktor və ön sözün müəllifi Alxan Bayramoğlu). Bakı, 2012
126. Novruzov Tərhan. Sabir ədəbi məktəbi. Bakı, 1992
127. Novruzov Tərhan. Sabirşünaslıq Azərbaycanda və xaricdə. Bakı, 2012
128. Xəlilov Fərman. Cənubi Azərbaycan şairi Mirzə Əli Möcüz. Bakı, 2010
129. Mir Cəlil Paşayev. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917). Bakı, 2005
130. Şərif Əziz. Molla Nəsrəddin necə yarandı. Bakı, 1986
131. Paşayev Ataxan. "Molla Nəsrəddin": dostları, düşmənləri. Bakı, 2010
132. Zamanov Abbas. Sabir və müasirləri. Bakı, 1973
133. Paşayeva Nərgiz. Sabir novatorluğu. Bakı, 1997

134. Mirəhmədov Əziz. Abdulla Şaiq. Bakı, 1956
135. Mirəhmədov Əziz. Məhəmməd Hadi. Bakı, 1985
136. İsmayilov Yaqub. Abdulla Şaiqin bədii yaradıcılığı. Bakı, 1965
137. Əkbərov Zahid. Hüseyn Cavidin «Şeyx Sənan» faciəsi. Bakı, 1977
138. İbadəoğlu Əbülfəz. Hüseyn Cavidin «İblis» faciəsi. Bakı, 1976
139. Əlioğlu Məsud. Hüseyn Cavid romantizmi. Bakı, 1975
140. Jalə Hüseynova. Tarixi gerçəklik və bədii həqiqət. Bakı, 2007
141. Rasim Mirzə. Türkcülüyün babası. Bakı, 2000
142. Vəliyev Şamil Körpülü. Füyuzat ədəbi məktəbi. Bakı, 1999
143. Qiyasbəyli Elxan. Ə. Haqverdiyev və «Molla Nəsrəddin». Bakı, 1998
144. Ağayev İslam. «Molla Nəsrəddin»in poetikası. Bakı, 1985
145. Ağayev İslam. Əliqulu Qəmküsar. Bakı, 1976
146. Ağayev İslam. Əliabbas Müznib. Həyatı, yaradıcılığı əsərlərindən seçmələr. Bakı, 2003
147. Şamçızadə Əli Razi. Nalələrım, fəğanlarım. (Toplayıb tərtib edən və ön sözün müəllifi – Ağayev İslam). Bakı, 1992
148. Hüseynov Firudun. Əli Nəzmi. Bakı, 1970
149. Babazadə Baba. Azərbaycan sentimentalizmi Bakı 2003
150. Əhmədov Teymur. Nəriman Nərimanovun dramaturgiyası. Bakı, 1971
151. Əhmədov Teymur. Nəriman Nərimanovun yaradıcılıq yolu. Bakı, 2005
152. Talıbzadə Kamal. Abbas Səhət. Bakı, 1984
153. Bəktəşi İnayət. A. Divanbəyoğlu. Bakı, 1984
154. Nəbiyev Bəkir. Firudin bəy Köçərli. Bakı, 1963
155. Məmmədov Xeyrulla. Sultan Məcid Qənizadə. Bakı, 1983
156. İsrailov Hüseyn. «Ölülər». Bakı, 1966
157. İsrailov Hüseyn. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf problemləri. Bakı, 1988
158. İsrailov Hüseyn. «Füyuzat» və milli dramaturgiya problemləri. Bakı, 2007
159. Qarayev Yaşar. Faciə və qəhrəman. Bakı, 1965
160. Məsəddiq Məmmədəli. Mirzə Mehdi Şükühi. Bakı, 1988
161. Ələsgərova Sakibə. Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri. Bakı, 2002.
162. Vəlixanov Nadir. Süleyman Sani Axundov. Bakı, 1968

163. Fətəliyev X.R. İsayev İ.N. Pədoqoji irsimizdən: Hacı Kərim Sanılı. Bakı, 1991
164. Qasimov Cəlal. Bitməmiş istintaq. Bakı, 1997
165. Qasimov Cəlal. Abdulla Surun həyat və yaradıcılığı Bakı, 2004
166. Ənvəroğlu Həmalay. Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılıq problemləri. Bakı, 2004
167. Dünyamınqızı Qərənfil. Cümhuriyyət dövründə mətbuat. Bakı, 2005
168. Həşimli Hüseyn. Azərbaycan mənsur şeirinin təşəkkülü. Bakı, 2006
169. Akalın Gülsərən. Türk düşüncə və siyasi həyatında Əhməd Ağaoğlu. Bakı, 2004
170. Məmmədov Kamran. Yusif Vəzir Çəmən zəminli. Bakı, 1981
171. Abdullayev Bəhlul. Yusif Vəzir Çəmən zəminli və folklor. Bakı, 1981
172. Axundova Məryəm. Yusif Vəzir Çəmən zəminli. Bakı, 1981
173. Xəlilbəyli Həmidə. Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö cəmiyyətinin fəaliyyətində filologiya məsələləri. Bakı, 1999
174. Hüseynoğlu Tofiq. «Ədəbiyyatla yaşayırım...», Bakı, 1993
175. Məcidqızı Leyla. Yusif Vəzir Çəmən zəminli və rus mədəniyyəti. Bakı, 2002
176. Bayramoğlu Alxan. Qafqaz imdadına çatan türkün könül nəğmələri. Bakı, 2002
177. Bayramoğlu Alxan. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat, 2003
178. Bayramoğlu Alxan. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. (ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuq) Bakı, 2009. (şərikli)
179. Əsgərli Əlizadə. Osman Sarıvəllinin poetikası. Bakı, 2005
180. Abdullayev Cəlal. Səməd Vurğun poetikası. Bakı, 1976
181. Zeynəlli Atif. Səməd Vurğun sənəti. Bakı, 1989
182. Hüseynov Əhəd. Mir Cəlalın bədii nəsrli. Bakı, 2011
183. İsmayilov Yaqub. Mir Cəlalın yaradıcılığı. Bakı, 1975
184. İsmayilov Yaqub. Əbülhəsənin yaradıcılığı. Bakı, 1986
185. İsmayilov Yaqub. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılıq yolu. Bakı, 1991
186. İsmayilov Yaqub. Ənvər Məmməd xanlı. Bakı, 2000
187. İsmayilov Yaqub. İsmayıl Şıxlı. Həyatı, mühiti, sənəti. Bakı, 1999
188. Hüseynov Akif. Nəsr və zaman. Bakı, 1980

189. Seyidov Yəhya. Süleyman Rəhimovun romanları. Bakı, 1975
190. Seyidov Yəhya. Mehdi Hüseyn. Bakı, 1979
191. M. Arif. Cəfər Cabbarlının yaradıcılıq yolu. Bakı, 1956
192. Abdullazadə Arif. Şair Cəfər Cabbarlı. Bakı, 1989
193. Sadiqov Rauf. Cəfər Cabbarlı yaradıcılığının ilk dövrü. (1915-1922). Bakı, 1985
194. Rüstəmli Asif. Tufanlardan keçən ömür. Bakı, 1995
195. Rüstəmli Asif. Susmaz duyğular səltənətində. Bakı, 2002
196. Nəbiyev Bəkir. İstiqlal şairi. Bakı, 2001
197. Nəbiyev Bəkir. Əhməd Cavad. Bakı, 2004
198. Nəbiyev Bəkir. Didərgin şair. Bakı, 2005
199. Qasimov Cəlal. Əsrin qiyamət çağırışı. Bakı, 1997
200. Qasimov Cəlal. Yaddaşın bərpası. Bakı, 1999
201. Qasimov Cəlal. Məhbus tərcümeyi-halı. Bakı, 2003
202. Salamoğlu Təyyar. Fəci tələlər. Bakı, 1998
203. Hüseynov Şirməmməd. Həqiqət və ədalət carçısı. Bakı, 1988
204. Quliyev Vilayət. Ağaoğlular. Bakı, 1997
205. Zəka Rəfiq. Məhəmməd Hadi. Bakı, 1979
206. Vəzirov Həşim bəy. «Keyfim gələndə». (Toplayıb tərtib və ərəb qrafikasından transliterasiya edən, ön sözlün müəllifi Ağarəfi Zeynalzadə). Bakı, Şuşa nəşriyyatı, 2001
207. Hüseynzadə Aydın. Romantik şair Əlipaşa Səbur. Həyat və yaradıcılığı. Bakı, 2000
208. Hüseynzadə Aydın. İstiqlal şairi Ümmügülüm. Bakı, 2005
209. Qəhrəmanova Aytən. Azərbaycan Demokratik Respublikasında xalq maarifinin təşkili. Bakı, 2005
210. Qəhrəmanlı Nazif. Vətən və istiqlal şairi Əliyusif. Bakı, 2010
211. Qəhrəmanlı Nazif. Nəsim bəy nümunəsi. Bakı, 2008
212. Zeynalova Aytac. Əlağa Vahidin poetik irsi. Bakı, 2011
213. Köçərli Firidun bəy. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1963
214. Qəhrəmanlı Nazif. Azərbaycanda ədəbi cəmiyyətlər (1920-30-cu illər). Bakı, 1999

215. Mövlayeva S.A. Propaqanda ruskoy i azərbaydjanskoy kulturu na stranisax qazeti «Kaspiy». Bakı, 1983
216. Zeynalzadə Ağarəfi. Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası (1850-1905). Bakı, 2006
217. Vəlixanov Nadir. Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatı. Bakı, 1983
218. Çəmənzəminli Yusif Vəzir. Müstəqilliyimizi istəyiriksə... (Toplama, ərəb qrafikasından çevirmə, tərtib, ön söz və qeydlər Aİxan Bayramoğlundur). Bakı, 1994
219. İsa Həbibbəyli Ədəbi-Tarixi yaddaş və müasirlik, Bakı, 2007
220. Azundov Nazim Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920-ci illər) Bakı, 1968.
221. Qasımova Rəfiqə. Üzeyir Hacıbəyovun komediyaları. Bakı, "Elm" 1994.
222. Xalq Şairi Səməd Vurğun. Bakı, 1956.
223. Seyidov Yusif. Şairin dərdi. Bakı, 1996.
224. Abasov Abdulla. Yazıçı Üzeyir bəy Hacıbəyov. Bakı, "Elm və təhsil", 2013.
225. Aslanov Mirabbas. Üzeyir Hacıbəyov jurnalist.
226. Akif Aşırılı. Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920). Bakı, «Elm və Təhsil», 2009.
227. Gülşən Ağabəy. Satirik "Babayi – Əmir" jurnalı. Bakı, "Elm və təhsil", 2013
228. Aljira Topalova. Ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsində təzgirələrin rolu və Ağa Məhəmməd Müctəhidzadənin "Riyazül-Aşiqin" təzgirəsi. Bakı, Elm, 2001
229. Talıbzadə Kamal. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. Bakı, 1984
230. Mehri Məmmədova. Lütfuli bəy Azər və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 2001
231. M. Muradova Sadiq bəy Sadiqinin həyat və yaradıcılığı. Bakı, 1999
232. Könül Nəhmətova. Məhəmmədli Tərbiyyatın "Danışməndani-Azərbaycan" əsəri. Bakı, 2012

SOSREALİZM: İTGİLƏRİMİZ, QAZANCLARIMIZ

Milli ictimai tariximizin müəyyən mərhələsini təşkil edən sovet dövrünün digər səhifələri kimi bədii ədəbiyyat sahəsindəki ədəbi-bədii məhsuluna da yenidən baxmaq zərurəti qarşıda durmaqda idi. Həmin vəzifənin köklü şəkildə elmi-nəzəri təhlil obyektinə çevrilməsi səlahiyyətinin sahiblərindən olan görkəmli tənqidçi-ədəbiyyatşünas alimlərdən və fəal müəlliflərdən filologiya elmləri doktoru, professor, xalq yazıçısı Elçinin «Sosrealizm bizə nə verdi?» adlı əsəri ilə dövrün ədəbi sərvətinə yeni baxışa start verildi. Elçinin «Sosrelaizm bizə nə verdi?» əsəri «Ədəbiyyat qəzeti»nin 2010-cu ilin 22,29 oktyabr, 5,12 noyabr tarixli nömrələrində, «Humanitar elmlərin müasir durumu və ədəbiyyatşünaslığın nəzəri-metodoloji məsələləri» mövzusunda 1-2 dekabr 2010-cu ildə Bakıda keçirilmiş «Beynəlxalq elmi konfransın materialları»nda (Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2010, səh.58-100) və ayrıca kitabça kimi (Bakı, «Mütərcim» nəşriyyatı, 2010) çapdan çıxmışdır. Dərhal professor Qəzənfər Paşayev, Yusif Seyidov, Şamil Vəliyev və b. «Ədəbiyyat qəzeti», «525-ci qəzet» və «Kredo» qəzetinin səhifələrində, onunla bağlı məqalələri çap etdirmiş, həmçinin AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda, Bakı Slavyan Universitetində, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində və s. elmi və elmi-pedaqoji müəssisələrdə əsasən müəllifin iştirakı ilə əsər geniş müzakirə olunmuşdur. Adından da göründüyü kimi, əsərdə və müzakirə materiallarında sovet dövründə milli humanitar elmi və ədəbi-ictimai düşüncədə məruz qaldığımız məhrumiyyətlərin fəsadları və imperiyanın «yaradığı şərait»in nəticəsində «əldə etdiyimiz uğurlar» diqqət mərkəzinə çəkilib saf-çürük edilmişdir...

Elçin doğru yazır ki, «Sosrealizmi ədəbiyyatımızın axtarırları, istəyi, bədii-estetik ehtiyacı ilə yox, sovet (Stalin) sisteminin zoru ilə bədiyyata tətbiq edildi». Müəllif sözünə davam edərək, sistemin bu seçimini «Ədəbiyyatın bədii-estetik faciəsi»

hesab edir. Ancaq onu da nəzərə almaq lazımdır ki, həmin saxta ideologiya bədii ədəbiyyatdan əvvəl humanitar elmi düşüncəyə pərçimlənəklə, kökü, professor Yavuz Akpınarın yazdığı kimi, gedib «Çarlıq zamanı»na, yəni Çar Rusiyası dövrünə çıxırdı. (Bax: Yavuz Akpınar. «Azərbaycanda milli tarix anlayışı və bunun edebiyat tarixinə yansıması». Humanitar elmlərin müasir durumu və ədəbiyyatşünaslığın nəzəri-metodoloji məsələləri. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, Elm, 2010, səh. 226-231). O, yazır: «Adı Sovet tarix anlayışı olsa da, bu görüşün təməlində Çarlıq zamanında şəkillənən şovenist Rus rəsmi-ideoloji bir örtüyə büründüyünü göz önündə tuturuq». (yənə orada. səh.227).

Doğrudan da, əgər çap Rusiyası tabeliyində olan müstəmləkə xalqlarına tətbiq etdiyi ruslaşdırma siyasəti ilə onların milli etnik mədəni düşüncə sistemini dağıtmağa və nəticə olaraq onları öz içində əritməyə çalışırdısa, Lenin milli siyasətinin məqsədi «vahid sosialist milləti» yaratmaq idi. Bu məqsədə çatmaq üçün çarizm yerlərdə maarif, mədəniyyət və inzibati şəbəkələrdə rus dilini, rus düşüncə və əxlaqını yaymağa, sovet imperiyası isə yənə beynəlmiləl tərbiyə pərdəsi altında bütün tarixi, elmi pedaqoji, ədəbi, mədəni sahələrdə «vahid sosialist milləti» adlı hibrid bir millət yaratmağa çalışırdı. Bu adın və yaradılacaq hibrid millətin kökündə, söz yox ki, rus milləti dayanmalı idi. Həmin siyasətin ideoloji üsulları ilə yanaşı, bioloji, demografik tətbiq metodları da oxşar idi; çarizmin Leninin sözdə bəyənməyib tənqid etdiyi köçürmələrini SSRİ dövründə nəhəng komsomol tikintiləri adı ilə gəncləri yerlərdən kütləvi surətdə Rusiyanın dərinliklərinə, əsasən rusdilli qızları isə ucqarlara göndərir və qarışıq nigahların təmsilçilərinə, onların övladlarına hər cür üstünlük verilir, hətta yeniyetmə oğlan uşaqlarını ucqar dağ kəndlərindən Rusiyanın içərilərinə peşə və sənət məktəblərinə «oxumağa» göndərilməsi şəklində həyata keçirilirdi. Bu planı yerinə yetirə bilməyən rayonların həmin işə cavabdeh şəxsləri isə cəzalandırılırdı. SSRİ xalqlarından «Amerika xalqı» tipində «vahid sosialist milləti» yaratmağa çalışan ideoloqlar nəzərə ala bilmirdilər ki, ABŞ-dan

fərqli olaraq, keçmiş çar Rusiyası və SSRİ ərazisindəki xalqlar gəlmə deyil, aborigen idilər. Həmin xalqların hər birinin soy-etnik kök və mədəniyyəti onların mühafizəkarlıqlarını, özlərini qoruma instinqlərini vaxt-bivaxt oyaq saxlayırdı. Bütün inzibati təzyiqlərə baxmayaraq, imperiya daxilindəki xalqların həmin soy-etnik əxlaqi dəyərləri ictimai ədəbi və elmi-ideoloji düşüncədə özünü qabarma və enmələrlə göstərə bilirdi. Xüsusilə XIX əsrin ortalarından başlanan milli maarifçilik hərəkatının nəticəsi olaraq ictimai-ədəbi fikirdə milli özünüdərk, milli mənlilik şüurunun formalaşması və iki əsrin – XIX-XX əsrlərin qovuşuğuna doğru maarifçi düşüncəyə, siyasi dərnək və partiyaların fəaliyyətləri ilə, siyasi və ideoloji məzmunun da hopmağa başlaması cəmiyyətdə demokratik meyillərin güclənməsinə gətirib çıxardı. Bədii ədəbiyyatda Məhəmməd Həsən Əmilərin, Zeynəb, Ziba, Zalxa, Fatma, Tükənbən, Novruzəli, fəhlə, kəndli, əkinçi, dilənçi, alim, inteqrant, şair, qəzetçi və s. və i.ə. zümrələrlə yanaşı azyaşlı vətən övladlarının taleləri, onların layiqli vətəndaş kimi yaşamalarını təmin edən cəmiyyətin, həyat tərzinin formalaşdırılması parlaq istiqlal arzuları, bu amallar uğrunda mübarizə (C.Məmməd-quluzadə, S.M.Qənizadə, M.Ə.Sabir, M.Hadi və b. Yaradıcılıqlarında) aparıcı mövzulara çevrildi. Azərbaycan ictimai-millî düşüncəsində getdikcə inkişaf edən bütün bu yeniliklərin və tarixi fürsətin nəticəsi olaraq Azərbaycan Xalq Cümruhiyyəti quruldu... Lakin Çar Rusiyasının imperialist xislətli ideoloqları keçmiş müstəmləkə ərazi və xalqlarını tezliklə yeni ad və ideoloji cəhətdən xeyli təkmil pərdə altında yenidən işğal edib 1922-ci ildə SSRİ-ni təşkil edə bildilər. Bundan sonra keçid dövrü üçün Leninin müəyyən etdiyi proletariat diktaturasının ən qəddar üsulları ilə cəmiyyətə fiziki, inzibati və ideoloji təzyiqlərlə yeni düşüncə və baxış tərzini tətbiq edilməyə başlandı. Bu köklü siyasi ideoloji məqsədə çatmaq üçün ilk növbədə elmi düşüncə, humanitar ictimai fikir sahəsi hədəf alındı və onun vasitəsi ilə ədəbi-mədəni sərəvətimizə münasibət tərzini və yeni yaradılacaq mədəni irsin sərhədləri, parametrləri cızılmağa başlandı. Möhkəm milli etnik mədəni köklərə və aydın milli ideoloji əsaslara dayanan türkçülük,

islamçılıq və füyuzatçılıq qətiyyətlə inkar və ifşa edilir, cəmiyyətdəki mövcud mənəvi-əxlaqi, sosial-psixoloji bəlalərin tənqidinə, gənc nəslin tərbiyəsinə yönələn ədəbi-mədəni sərvət isə zahirən təqdir olunurdusa, əslində onlar da sovet ideologiyasının məqsədlərinə və mənafeələrinə «uyğunlaşdırılırdı». «Molla Nəsrəddin» jurnalının, elmi və ədəbi-mədəni pedaqoji fikrimizin inkişaf yolunda aparılan ideoloji və metodiki «düzəlişlər» fikrimizə dayaqdır. Təsədüfi deyil ki, sovet ideoloji sisteminin Azərbaycan milli humanitar elmi fikrində pantürkizm, panislamizm, müsavətçilik, nərimanovçuluq və s. yarlıqlarla açdığı yaraların sosial-mədəni ağırları professor Yavuz Akpınardan xeyli əvvəl 1932-ci ildə «Azərbaycan Yurd Bilgisi» dərgisi səhifələrində gəncəli professor Əhməd Cəfəroğlu, 1992-ci ildə AMEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədovun «Literaturnaya qazeta» (12 fevral 1992), «Ədəbiyyat qəzeti» (21 fevral 1992) və «Bakı» qəzeti fevral 1992) səhifələrində dərc etdirdiyi «Təqsirimi (günahımı) yumaq istəyirəm» başlıqlı müsahibə və məqaləsində, 2000-ci ildə bu sətirlərin müəllifinin «Şikəst edilmiş övlad», yaxud milli elmi düşüncənin repressiyası» başlıqlı məqaləsində (bax: Hüseyn Əhmədov. Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri, Bakı, Maarif nəşriyyatı, 2000, səh. 3-12) alim-vətəndaş yangısı ilə diqqətə çatdırılmışdır. Bu tipli düşüncə və narahatlıqlar sovet dövründə də gizli və az-çox aşkar şəkildə mövcud olmuş, öz varlığını biruzə vermişdir...

Humanitar elmi düşüncəyə pərçim edilən ideoloji yaradıcılıq metodu həm imperiyanın inzibati amirlik üsullarının təzyiqi, həm yeni yaradıcı qüvvələrin dünyagörüşlərinin hələ kifayət qədər formalaşmayıb öz milli etnomədəni və mənəvi-əxlaqi dəyərlərindən daha çox sovet quruluşunun hay-küylü təbliğatına uyması, həm də tarixi-iqtisadi vəziyyətin, sosial həyatın bütün sahələrinə dünyada gedən elmi-texniki inkişafın, hələ zəif də olsa, tətbiqinin gətirdiyi nisbi maddi təminatın təsiri ilə bədii ədəbiyyatda və mədəniyyətin digər sahələrində ayaq açmağa başladı; C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, S.S.Axundov, S.Hüseyn, A.Şaiq və b. klassiklər sovet quruluşunu, onun həyatda irəliləyişini təqdir edən əsərlər yazdılar. Lakin tezliklə öz aldandıqlarını

dərk etdilər. Gənc yaradıcı qüvvələrin M.İbrahimov, Əbülhəsən, S.Rəhimov, S.Rüstəm, S.Vurğun, O.Sarıvəlli, Ə.Vəliyev, M.Hüseyn, R.Rza, H.K.Sanlı və b. həyata atılmaları və ədəbi uğurları məhz yeni quruluşun «atalıq qayğısı» altında baş tutduğu üçün onlar yaradıcılıqlarının ilk dövründə bu quruluşun ideologiya və yaradıcılıq metodunun qızğın tərəfdarı olsalar da, sonralar aldanışın faciələrini və milli-etnik düşüncənin ağırlarını yaşayıb (Bax: Alxan Bayramoğlu Ümidli, aldanışlı ömür yolu. «Ədəbiyyat qəzeti», 25 dekabr 1992) yaratmağa üstünlük verdilər. Ü.Hacıbəyov, H.Cavid, M.Müşfiq, C.Cabbarlı, Ə.Cavad, gənc ədəbi qüvvələrdən Mir Cəlal və b. isə öz yaradıcılıqlarında ideologiyadan mümkün qədər uzaq olub, ancaq milli tarixi və mədəni-əxlaqi mövzulara üstünlük verməyə çalışsalar da, imperiyanın hökm və təzyiqi ilə bu mövqedə sonadək dayana bilmədilər. Ancaq ədəbiyyatın nəsillərarası sələf-xələflik əlaqə və ənənələrini imperiyanın ideoloji sistemi qıra bilmədi. Belə ki, özlərinin ilk qələm məhsullarını 1930-cu illərin əvvəllərində dərc etdirən M.İbrahimov, M.S.Ordubadı, Mir Cəlal, Ə.Məmmədخانlı, M.Hüseyn, Əbülhəsən, S.Rəhimov, Ə.Vəliyev və b. nasirlər bu sahənin milli klassikləri olan C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, S.S.Axundov, S.M.Qənizadə, S.Hüseyn, Y.V.Çəmənşəminli və başqaları, S.Rüstəm, M.Müşfiq, S.Vurğun, O.Sarıvəlli, R.Rza, M.Rahim və b. isə H.Cavid, C.Cabbarlı, A.Şaiq, N.Nərimanov və b. ilə canlı ünsiyyətdə olub, onlardan öyrənir, yaradıcılıq sirlərini sovet sisteminin ideoloji diktələrindən yox, böyük sələflərinin bədii örnəklərindən, həyat və yaradıcılıq təcrübələrindən mənimsəyirdilər. Eləcə də İ.Hüseynov, İ.Şıxlı, İ.Əfəndiyev, B.Bayramov, H.Arif, Ə.Cəmil və b. həmin ədəbi nəsillə altmışıncılar arasında milli genetik düşüncənin ideya-estetik yaddaş kodunun yeni ampulada davam və inkişaf etdirilməsində, altmışıncıların sağlam ənənəvi dayaq üzərində yüksəlmələrində mühüm və əvəzsiz tarixi rol oynadılar. Təsədüfi deyil ki, professor Mir Cəlal Paşayev milli ədəbiyyatımızda hekayə janrının formalaşaraq inkişaf etməsi mərhələlərindən danışarkən yazırdı:

«Hekayə forması bu zaman (XIX əsrdə – A.B.) kənar torpaqdan gətirilib əkilmiş, hələ iqlimə öyrənməmiş bitkiyə oxşayırdı. Bu «bitkini» yeni torpağa alışdırmaq, yaymaq, bağ-bağça halına salmaq lazım idi. Bu şərəf XX əsr Azərbaycan klassiklərinə, klassik nəsrimizin banilərində – Cəlil Məmmədquluzadəyə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevə və S.S.Axundova qismət olmuşdur. Bu ədiblər hekayə gülüstanının bağbanı olmuşlar. Bunlar bağı kənardan gətirilən ağaclar ilə yox, öz ağaclarımızı kənar ölkələrdə tapılan yeni üsulda bəsləməyə müvəffəq olmuşlar» (Mir Cəlil. Azərbaycan ədəbi məktəbləri (1905-1917). Bakı, 2004, səh.119). Çox sərrast deyilmiş və obrazlı şəkildə ifadə edilmiş bu elmi fikirdə həmin ədiblərin istedad və sənətkar peşəkarlıqları Azərbaycan hekayəsinin daxili məzmunu, ruhu, milli koloriti ilə məhz milli mədəni yaradıcılıq hadisəsi olduğu, yalnız formanın kənardan götürülərək Azərbaycan ədəbi-bədii təxəyyülünə, onun ifadə imkanlarına uyğundaşdırıldığı əsaslandırılmışdır. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, S.S.Axundov, S.Hüseyn, Y.V.Çəmənəmli və b. tərəfindən klassik nümunələri («Poçt qutusu», «Usta Zeynal», «Qurbanəli bəy», Şeyx Şaban, «Ayın şahidliyi», «Marallarım», «Xortdanın cəhənnəm məktubları» silsilləri, «Qonaqlıq», «Kövkəbi-hürriyyət», «Yuxu», «Qorxulu nağıllar» silsiləsi, «Şirinnaz», «Bir küçənin tarixi», «Şahqulunun xeyir işi», «Cənnətin qəbzisi», «Ağ buxaqda qara xal» və s.) yaradılmışdı. Ona görə də hekayə janrının canlı sələf-xələflik ənənəsi və milli etnik mədəni düşüncə zəminində yüksələn xətlə inkişafını sosrealizmlə bağlayıb «həтта... Cəlil Məmmədquluzadənin, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin gözəl nümunələrini yaratdıqları hekayə janrının özünün belə, tam şəkildə formalaşması, estetik mənada etə-qana dolması, ədəbiyyatımızda aparıcı janrlardan birinə çevrilməsi sosrealizm sayəsində mümkün oldu», - fikri ilə razılaşmaq çətindir. Əgər Azərbaycan ədəbiyyatında sosrealizmdən əvvəl, XX əsrin əvvəllərində hekayə janrının klassik nümunələri C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, S.S.Axundov və b. tərəfindən yaradılmışdısa, onda sosrealizm dövründə bu janrın formalaşmasından yox, kütləviləşməsindən,

həmin janrın məhz sağlam milli etnik, mədəni, mənəvi və ədəbi-estetik zəmin üzərində formalaşdırılıb kamala çatdırıldığı üçün gənc ədəbi qüvvələri özünə cəlb etdiyindən danışmaq daha düzgün və elmi-tarixi həqiqətə uyğun olardı. «Biz hamımız Mirzə Cəlilin «Poçt qutusu»ndan çıxmışıq» - deyən, Ə.Haqqverdiyevi yaradıcılığının koloritinə və obrazlar aləminin tipikliklə yanaşı, zənginliyinə görə «yeriyən Azərbaycan» (Yenə orada səh. 134) adlandıran Mir Cəlalin «Dirilən adam»ında, «Bir gəncin manifesti»ndə, satirik hekayələrində, S.Rəhimovun «Su ərizəsi»ndə, «Xısn-xısn» ümumi başlıqlı hekayələr silsiləsində, Ə.Məmməd-xanlının, İ.Hüseynovun, İ.Şıxlının, İ.Əfəndiyevin, Anarın, Y.Səmədoğlunun, Elçinin, M.Süleymanlının, İ.Məlikzadənin, Ə.Əylisli, A.Qəhrəmanlı və başqalarının hekayə və povestlərində, V.Nəsin nəsridə, R.Rövşənin «Ağrı» hekayələr silsiləsində, A.Abbas, B.Vəziroğlu və b. nəsridə Mirzə Cəlil gülüşü, Ə.Haqqverdiyev yumoru, S.S.Axundov, A.Divanbəyoğlu lirizmi və sentimentallığı, onların yazıçı-vətəndaş cəsarəti və realizmi, lirik-romantik üslub tərz, müəllif «mən»inin qabarıq ifadəsindən və sairdən bir duz, bir naxış, bir nəfəs vardır.

Hər bir bədii əsər yarandığı dövrün canlı ritmini, fikir və düşüncə qammalarını yüksək bədii keyfiyyət və incə milli koloritlə əks etdirməsi ilə qiymətlidir. Əsl yaradıcı təxəyyül isə sosial-mədəni və mənəvi-əxlaqi atmosferdə baş verəcək hadisə və prosesləri başqalarından daha tez duyan, gören və əks etdirə bilən yaradıcılıq qabiliyyətidir. Bu mənada sosrealizm ədəbiyyatının klassik nümayəndələri sayılan M.S.Ordubadı, S.Rəhimov, M.İbrahimov, Əbülhəsən, C.Cabbarlı, S.Rüstəm, S.Vurğun, R.Rza, Mir Cəlal, Ə.Vəliyev və başqalarının yaradıcılıqları, əlbəttə, milli ədəbi sərvətimizin qiymətli nümunələri hesab edilməlidir. Çünki, onların əsərlərində – «Şamo», «Saçlı», «Qafqaz qartalı», «Pəri çınqıl», «Kəsilməyən kişnərti», «Döyüşən şəhər», «Gizli Bakı», «Dumanlı Təbriz», «Gələcək gün», «Böyük dayaq», «Sevil», «Almaz», «Muğan», «Komsomol poeması», «Aslan qayası», «Sındırılan saz», «Ələmdən nəşəyə», «Cənub şeirləri» və s. və. i.a. dövrün milli-mədəni, mənəvi-psixoloji, ideya-siyasi, inzibati

amirlik ab-havasının, fikir və duyğusunun real, canlı lövhələri vardır. Bu müəlliflər nə qədər ki, öz sənətkar təbiətlərinə sadıq olub həyat həqiqətinin bədii-estetik inikasına məşğuldurlar, təbii, milli və orijinaldırlar, elə ki, birdən ayılıb başları üzərində sosrealizm sisteminin ideoloji zəhmینی görürlər dərhal qazanılan uğurların çoxunu sovet rejimi, sosialist həyat tərzinin qayğısı kimi mənalandırmağa çalışırlar. Əslində bu mənalandırmanın çoxu bir növ sistemin yırtıcı xislətindən qorunma qalxanı, sipəri rolunu oynamaqla özündə sosrealizmi yaradan sistemin inzibati anirlik hiddətinin xofunu da əks etdirmiş olur. Bütün bunların fonunda milli elmi və ədəbi-estetik düşüncəmizin məruz qaldığı sosial-psixoloji faciələri görmək çətin deyil.

O ki, qaldı sovet sistemində müxtəlif janrların, yaradıcılıq sahələrinin, teatr, tərcümə ədəbiyyatının, klassiklərin əsərlərinin nəşrinə, tədqiqinə və təbliğinə sovet sisteminin qayğısına, hər hansı radikal inkarçılıq mövqeyindən tamamilə uzaq bir mövqedən deməliyik ki, bütün bunlar Azərbaycan və imperiyanın sərhədləri daxilində olan digər işğal altındakı xalqlar və dövlətlər üçün, onların milli ədəbiyyat və mədəniyyətlərinin inkişafı naminə yox, imperiyanın ideoloji və siyasi maraqlarına uyğun olaraq həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər idi. Əslində bütün imperiyalar kimi çarizm də, SSRİ-də işğal altında saxladığı ərazi və xalqlardan, onların maddi və mənəvi nemətlərindən, fiziki, əqli və zehni intellektlərindən daha yaxşı və səmərəli şəkildə faydalanmaq naminə orada zamanın elmi, texniki, sosial-mədəni uğurlarını tətbiq etmək məcburiyyətində idi. Bu zaman bütün anlarda birinci növbədə imperiyanın mənafeləri yüksək səviyyədə gözlənsə də, necə deyərlər, ağacın iki ucu var və bu uclardan biri şərə, ziyana, zülmə doğru tuşlanırsa, digəri istər-istəməz xeyirə, tərəqqi və inkişafa tərəf yönəlir. Odur ki, «ümumi sovet gəmininin» sakinlərindən olan Azərbaycan xalqı imperiyanın aşağı kateqoriyalı üzvü sayılıb ona həmin «gəminin» ən pis şəraitli kayutunda (bəlkə də anbarında) yer verilsə belə, o, «işlə mənim üçün, öyrən özün üçün» prinsipinə və özünün yüksək potensiallı intellektinə, yaradıcı gücünün milli-tarixi köklərinin dərinliyinə,

yaradıcılıq ənənələrinin zəngin və silsiləviliyinə əsaslanaraq «ümumsovet gəmisinin» daima zamanla ayaqlaşmaq üçün irəliyə doğru üzmək məcburiyyətindən yerli-yerində yararlanma və öz inkişaf tempini, düşüncə və əxlaq tərzini, azadlıq və istiqlaliyyət amalı qoruyub saxlaya, daha da inkişaf etdirə bildi. Ona görə sosrealizm dövründə ədəbiyyatımızın, sovetlər birliyi tərkibində xalqımızın əldə etdiyi uğurları imperiyanın bizə göstərdiyi şəfqət və məhəbbətin deyil, malik olduğumuz genetik istedad və qabiliyyətin, tarixi, mədəni və etnik saflıq dolu zənginliyin, yenilik və tərəqqi meylli, istiqlal təşnəli əzmkarlığın, sağlam yaradıcılıq, nəsillərarası sələf-xələflik ənənələrinin və s. nəticəsi kimi anlayıb qəbul etmək daha doğru olardı.

Sovet dövrü ədəbiyyatının dünya ədəbi-estetik fikrində meydana gələn çeşidli yaradıcılıq üslub, istiqamət və cərəyanlarından kənar qalması isə həmin yaradıcılıq meyl və üsullarının imperiyanın «ideoloji maraq süzgəcindən» keçə bilməməsindən irəli gəlirdi. Çünki sosrealizmə düşüncə və maraq, dünyabaxış və yaradıcılıq əlvanlığı yox, siyasi, ideoloji, sosial mədəni mənzərənin monotonluğu əlverişli idi. Odur ki, seçilib tərcüməsinə icazə verilən əsərlər də, əsərləri nəşr və təbliğ, tədqiq edilən klassik və müasir yazıçıların ədəbi irsləri də sovet ideologiyasının və sosrealizm ədəbi tənqidinin qəddar tələbkarlıqla silahlanmış süzgəcindən keçdikdən sonra ayaq açma bilirdi. Qoyulan tələblərə, imperiyanın ideya-siyasi maraqlarına cavab verməyən ədəbi tarixi abidələr və yaradıcı şəxsiyyətlər isə ciddi redaktə və təhriflərə məruz qoyulur, bu mümkün olmadıqda isə repressiya maşınına verildirdi. Ona görə Elçinin də yazdığı kimi, bəzi tarixi ədəbi-mədəni abidələrimizin və yaradıcı şəxsiyyətlərimizin «...o qorxunc püşkatma oyunundan salamat çıxması yalnız ədəbiyyatımızın, filologiyamızın yox, ümumiyyətlə mədəniyyətimizin, ictimai fikrimizin xoşbəxtliyi oldu». Işıqlı, milli və xəlqi ruhlu fikir və mövqelərə görə repressiya maşınında məhv edilənlərlə yanaşı, aka-demik H.Arash, M.Arif, Ə.Mirəhmədov, M.Cəfər, professor M.Quluzadə, K.Məmmədov, şair, yazıçı və rəssamlardan S.Vurğun, R.Rza, M.İbrahimov, akademik Mikayıl Hüseynov və b. daima

repressiya kabusunun qorxunc təhdid və təqibləri altında olmazın mənəvi-psixoloji gərginliklər yaşamalrı, həmin sarsıntılardı nətıcəsi olaraq sağlamlılıqları və tanrıdan verilən ömür payları ilə vaxtıdan xeyli əvvəl vidalaşmalı olmuşlar. Ancaq nə yaxşı ki, «...istedadı tam şəkildə ram etmək mümkün deyil». Azərbaycan xalqının yaradıcılıq istedad və qabiliyyətini, onun inkişaf və istıqlal qanadlı ruhunu həm çarizm, həm də sosializm (və sosrealizm) tamamilə buxovlayıb özünə ram edə bilmədi; XIX əsrdə çar Rusiyasının Qafqazı və Azərbaycanı öyrənmək qəsdilə ardıcıl nəşr etdiyi «Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları» (Aktı Kavkazskoqo Arxeoqrafiçeskoye Komissii), Sbornik Materialov /Opisaniya i Mestnostey Plemen Kavkaza (SMOMPK) və digər layihələrdən, sovet sisteminin «Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti» xətti ilə nəşr etdiyi «Azərbaycanı öyrənmə yolu» adlı elmi-ədəbi dərginin imkanlarından (Bax: Həmidə Xəlilbəyli Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin fəaliyyətində filologiya məsələləri. Bakı, Ozan, 1999) həmçinin SSRİ xalqlarının dil, folklor və yazılı ədəbiyyat xəzinələrini öyrənərək öz ideoloji-siyasi məqsədlərinin xeyrinə həmin xalqları mənimsəmə proqramını daha da təkmilləşdirmək niyyəti ilə həyata keçirilən tədbirlərdən səmərəli şəkildə yararlanaraq milli mənafelərimizin xeyrinə mühüm işlər görə bildilər; ədəbi dilimiz zənginləşib onun lüğət ehtiyatı və üslub zənginliyi genişləndi, ədəbiyyat tarixçiliyimiz, nəzəri-estetik fikrimiz, sosrealizmin ideoloji etiketləri altında olsa da, inkişaf edib elmi-nəzəri bazaya sahib oldu. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, professor Əhməd Cəfəroğlu 1932-ci ilin fevral (21) ayında İstanbulda «Azərbaycan Yurd Bilgisi» dərgisinin 1-ci nömrəsinin «Bir necə söz»ündə yazırdı:

«Son on il ərzində (1920-30-cu illər nəzərdə tutulur – A.B.) müxtəlif səviyyələrdə Azərbaycanın tədqiqinə ciddiyyətlə təşəbbüs edilməsi qismən yaxşı nəticələr vermişsə də, mədəniyyətimizin bir çox səhifələri hələ də əski məchuliyyətləri içərisində davam edib durmaqdadırlar. Yeni tikilmək istənilən binanın təməli hələ boşluqlarla doludur. «Azərbaycan Yurd Bilgisi» tədqiqatı bu gün artıq dar çərçivəsindən sıyrılıb beynəlmiləl elm aləmində

kəndi müddəciqinə (öz tədqiqatçısına – A.B.) intizar etməkdədir. Yeni tədqiq kadrosunun meydana çıxması, şübhəsiz, bu intizar müddətini azaldacaq və milli kultürümüz həqiqi çöhrəsini almış olacaqdır». Ə.Cəfəroğlunun bu alim-vətəndaş təlaşının səbəblərini açıq şəkildə onun «Azərbaycan Yurd Bilgisi»nin 16 aprel 1933-cü il tarixli nömrəsində dərc etdiyi, «Azərbaycanın böyük matəmi. 27 nisan 1920» başlıqlı məqaləsində görünür. Müəllif sovet imperiyasının «yeni tikilməkdə olan Azərbaycan binasının» necə ideoloji təzyiq və təhriflərə məruz qoyulması haqda ürək ağrısı ilə yazırdı:

«Milli Azərbaycan Cümhuriyyətinin rus istilasından bu günə qədər davam edən on üç sənə zərfindəki (ərzində – A.B.) rus hakimiyyətinin yaptığı təxribat və təsirlər pək ağır və acıqlıdır. Lisan, hars, səciyyə (dil, mədəniyyət, təbiət, xarakter – A.B.) və sairə etibarilə tamamilə türklüyə yabançı bir qüvvətin sənələrdən bəri endirdiyi darbə (zərbə – A.B.) hər bir məqsəd və hədəfə doğru olmuşdur; Azərbaycanı türksüz buraxmaq (yəni türk ruhundan uzaqlaşdırmaq, məhrum etmək – A.B.), istiqlal və millət ruhunu kökündən qazımaq...»

Ancaq nə yaxşı ki, imperiyanın bütün bu məkrli və məqsədyönlü siyasəti milli-mədəni düşüncəmizdə müəyyən izlər buraxsa da, əsas məqsədə çata bilmədi. Bu işdə milli-mədəni və mənəvi-əxlaqi dəyərlərimizə dayanan ziyalılarımızın fədakarlıq və uzaqgörənliklə dolu fəaliyyətləri də mühüm roy oynadı.

Ziyalı və alimlərimizin, yazıçı və ədiblərimizin imperiya boyunduruğu altında XIX əsrin ikinci yarısında belə özlərinin milli təəssüb və vətəncilik ideallarının sarsılmazlığına, onların ayıq diplomatik gedişlərinə dair vaxtilə Səid Ünsizadənin şəxsinde «Baş rəisin hüzurunda, yaxud Azərbaycan ziyalılarının maarifi yaymaq cəhdləri və çarizmin «hiddət və şiddətlə» yoğrulmuş siyasəti» (Bax: «Maarifçi» qəz. 2 noyabr 1995) başlıqlı bir məqalə çap etdirmişik. Alim, ədib və ziyalılarımızın eyni vətəndaşlıq təşəbbüsləri sosrealizm dövründə də səngiməmiş, özünü açıq və gizli şəkildə göstərmişdir. Təsadüfi deyil ki, II Dünya (Böyük Vətən) müharibəsi dövründə xalqların imperiya tərəfindən

ümumən mənimsənilməsi proqramına yeni ritm əlavə olsa da, yəni SSRİ-yə daxil olan bütün xalqlar məhz Böyük Vətənin müdafiəsinə səfərbər edilsə də, Səməd Vurğunun «Vətən keşiyində», «Uşaq bağçası», «Ananın öyüdü», Süleyman Rüstəmin «Ana və poçtalyon», «Təbrizim», «Gün o gün olsun ki», Əhməd Cəmilin «Can nənə, bir nağıl de», «Şaxta baba», Ənvər Məmmədخانlının «O, mahnılarda qayıtdı», «Qanlı möhür», «Buz heykəl», «Baş xiyabanda», İlyas Əfəndiyevin «Yun şal», «Görüş», İsa Hüseynovun «Saz», «Tütək səsi», həmçinin M.Dilbazi, N.Rəfibəyli, R.Rza, İ.Şıxlı və b. çoxsaylı şeir, poema, pyes, «Cəbhə gündəlikləri», hekayə, povestlərində ümumən müharibələrin insanların, ailələrin, xalqların taleyinə vurduğu sağalmaz mənəvi-psixoloji, sosial-tarixi yaralardan, həmin yaraların ağrılarını insanların çox zaman korun-korun tüstülənə-tüstülənə, dilsiz gümültülərlə öz içində çəkməsi və ya bu gümültülərin tütək səsinə, saz havasında uzaq nəsillərin nisgilləri ilə birləşərək göylərə bülənd olması, anaların, gəlinlərin sədaqət, şəfqət və sevgi dolu fədakarlıqları, dözümləri, körpələrin ümid və arzu dolu nisgilli, köksötürmələri, insanların sülh və salamatlıq, qəza-qədərsiz güzəran həsrətləri, xalqımızın tarixi qəhrəmanlıq səhifələrindən alınan ilham və s. və.i.a. geniş, koloritli və zəngin təsirli boyalarla özünün bədii əksini tapmışdır. Müharibədən sonra S.Vurğunun qələmə aldığı «İnsan» dramında Şahbazın dilində tez-tez təkrarlanan «Qalib gələcəkmi cahanda kamal?» sualında təkcə Azərbaycan xalqının yox, bütövlükdə müharibə və bəşəriyyət, cəmiyyətdə, ümumən yer üzündə zəka səltənətinin təntənəsi arzusunun ideya-estetik, bədii-fəlsəfi həsrət və arzuları, müharibə və bəşəriyyət problemi bütün ləngəri və tutumu ilə canlandırılmışdır. Bu axtarış və fəlsəfi düşüncələrdə maarifçi dünyabaxışın, həmçinin Hüseyn Cavid nəfəsinin hənirtiləri duyulduğu kimi, ümumən müharibədən sonrakı və müharibə ərəfəsi milli dramaturgiyamızda – M.Hüseyn, Ə.Məmmədخانlı, S.Rəhman, İ.Əfəndiyev, Anar, Elçin, A.Qəhrəmanlı, M.Süleymanlı, S.Səxavət və başqalarının dram yaradıcılıqlarında da M.F.Axundov, N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov, S.S.Axundov,

C.Cabbarlı, H.Cavidin dram ənənələrinin mövzu, janr və ideya-estetik xüsusiyyətləri yeni məzmun və üslubda inkişaf etdirilmişdir.

Müharibədən sonra – 1940-cı illərin sonları və 50-ci illərdə Ə.Məmmədخانlı, İ.Hüseynov, İ.Şıxlı, İ.Əfəndiyev və b. nəsr, N.Xəzri, B.Vahabzadə, H.Arif (əvvəllər Hüseynzadə) Qabil, N.Həsənzadə, X.Rza Ulutürk, O.Rza və b. ədəbi aləmdə özgün ədəbi ritmləri ilə diqqəti cəlb edirlər.

İ.Hüseynov «Yanar ürək», «Quru budaq», «Şəppəli», «Kollu Koxa» və s. əsərlərində sovet sisteminin insan mənəviyyatına, onun mənliliyinə vurduğu mənəvi-psixoloji yaraların sarsıntılarının timsalında xalqın ürəyində illərdən bəri yığılıb qalan xof, qəzəb, nifrət dolu hayqırıtlarını adamların içinə çökmüş ağrıların bədii təqdimi fonunda ədəbiyyata gətirir. Həmin əsərlərin qəhrəmanlarının içini gəmirən, onun daxili məninini, qürur və ləyaqətini çeynəyib məhv edən sosial-siyasi, ideo-əxlaqi kabusun dəhşətli kölgəsi cəmiyyətdə tuğyan edən mənəvi-psixoloji sarsıntılarının törədicisi kimi göz önünə gətirilir. Bu kabusdan qurtulmanın yolları və onun törətdiyi mənəvi-psixoloji aşınmaların ideya-əxlaqi fəsadları tarixi mövzularda – F.Kərimzadənin «Axırınçı aşırım», İ.Şıxlının «Dəli Kür», Ə.Məmmədخانlının «Xürrəmilərin ağ şahini», İ.Hüseynovun «Məhşər» romanı, S.Vurğunun «Zəncinin arzuları», «Komsomol poeması», «Ölüm kürsüsü», «Aydın əfsanəsi», B.Vahabzadənin «Gülüstan», «Muğam» və başqa əsərlərdə ədəbiyyata gətirilir. O.Sarıvəlli, S.Vurğun, S.Rüstəm, Ə.Cəmil, M.Dilbazi H.Arif, İ.Səfərli, M.Araz, N.Həsənzadə, Q.Qasımsadə, Ə.Kərim, M.Yaqub, T.Bayram və b. poeziyasında, «Gətir, oğlum, gətir», «Azərbaycan», «Ceyran», «Muğan», «Azərbaycana gəlsin» və s. əsərlərdə yurda, vətənə bağlılıq onun gözəllik və əfsunkarlıqlarının koloritli vəsfində öz ifadəsini tapır. Bütün bunlar müharibədən qalib çıxan sovetlər birliyinin özünü hər cəhətdən möhkəmləndirdiyinə güvənc dolu qənaətinin meydana çıxartdığı sosial-siyasi atmosferin əvvəlki dövrdən bir qədər fərqli məzmunu və müəyyən mənada mülayimləşmiş ifadəsi, şəxsiyyətə pərəstiş kultuna hücumların sosializmin imperialist təbiətinin

cəmiyyətdə doğurduğu xofu xeyli zəiflətməsi və sairin gətirdiyi daxili-mənəvi asudəlik mehinin nəticəsi ilə yanaşı, xalqımızın milli mədəni və ədəbi yaradıcılıq potensialının tükənməzliyi və sələf-xələflik ənənələrinin, müəyyən məqamlarda nazilib öləzisë də, qırılmazlığı və sönməzliyinin nəticəsi kimi üzə çıxdı. Heydər Əliyevin Respublika rəhbəri kimi milli yaradıcı qüvvələrə, ədəbiyyat və mədəniyyətimizə qayğı dolu diqqət və himayədarlığı da bu yenilik və yüksəlişdə mühüm rol oynadı. Ə.Məmmədخانlı nəsrində insan tale və məhrumiyyətlərinin lirizminin daxili romantik gucdən qidalanan dayanıqlığı, imperialist siyasətin xalqların mənəvi-psixoloji dünyasına vurduğu dərin və ağırılı yaraların İ.Şıxlı və F.Kərimzadə yaradıcılıqlarında milli dəyərlərin mühafizəkarlıq gücünün formalaşdırdığı xarakterin kükrəyişli müqaviməti şəklində tarixi məzmununda ifadəsi, İ.Əfəndiyevin lirik-psixoloji, İ.Hüseynovun ictimai-siyasi və milli-bəşəri məzmunlu, dərin fəlsəfi tutuma və sarsılmaz genetik kodlara malik yazıçı-vətəndaş üsyankarlığı, bərişməzliyi ilə süslənmiş yaradıcılığı Yusif Səmədoğlu, Anar, Əkrəm Əylisli, Elçin, İsi Məlikzadə, Sabir Azəri, Mövlud Süleymanlı, Aslan Qəhrəmanlı, Vaqif Nəşib və b. yaradıcılıqlarında, S.Vurğun, S.Rüstəm, Ə.Vahid, R.Rza, Ə.Cəmil və başqalarının poetik ənənələri Nəbi Xəzri, Bəxtiyar Vahabzadə, Qabil, Hikmət Ziya, Hüseyn Arif, Nəriman Həsənsadə, Məmməd Araz, Xəlil Rza (Ulutürk), Qasım Qasımzadə, Abbas Abdulla, Fikrət Sadıq, Musa Yaqub, İlyas Tapdıq, Ələkbər Salahzadə, İsa İsmayılzadə, Məmməd İsmayıl, Məmməd Aslan, Hidayət, Davud Nəşib, Hüseyn Kürdoğlu, Nüsrət Kəsəmənli və b. yaradıcılıqlarında yeni-yeni ideya-bədii, ədəbi-estetik məzmun və çalarlarda davam və inkişaf etdirildi. Məsələn, Anar yaradıcılığında «Ağ liman»dan «Yaxşı padşahın nağılı»nda «Dantenin yubileyi»nə gedən və «Adamın adamı»nı axtaran «Molla Nəsrəddin - 66» da sosial-mənəvi problemlər satirik üslub və publisistik təhkiyə, Ə.Əylisli nəsrində klassik və müasir ənənələrin sintezi ilə qəhrəman və cəmiyyət, torpaq, vətən və insan münasibətləri «Buzbulaq lövhələri»nin timsalında, Y.Səmədoğlu nəsrində millitarixi ağı yaddaşımızdan doğan sosial-psixoloji sarsıntılarımızın

ideya-bədii əksi «İncə dərəsində yaz çağı»nın «Astana»sında baş tutan «Qətl günü»ndə üzə çıxırsa, Elçin nəsrinin şeyriyyətində milli-əxlaqi problemlərə milli-etnik düşüncə prizmasından baxılaraq, bildirilir ki, «Mahmud və Məryəm»in tale «Dolça»sının dolub-boşaldığı, məqamlar «Ağ dəvə» yerişinin ləngəri ilə «Şuşaya duman gəlib». Onun nəsrində və pyeslərində müasirliklə tarixilik, bəşəriliklə milliliyin vəhdətini görürük. İ.Məlikzadə nəsrində mənəvi-əxlaqi aşınmaların «Quyusu»sunda gizlədilməsi mümkün olmayan «Kişi sözü»nün ağırlığını «Dədə palıd» da çəkməyə çətinlik çəkirsə, yenə qəhrəmanın alışıb yanan ruhunu «Küçələrə səpilən su»yun sərinliyi ovutmağa çalışır, milli-əxlaqi saflığın, sözü bütövlüyün tarixdən süzülüb gələn işığı qəhrəmanların daxili dünyasına yönəldilir. S.Azərinin həyat eşqi güclü olan mübariz ruhlu qəhrəmanları «Dalanda» qala bilməyib «Ovcunun xatirələri»ndə «Günəşə sarı gedəndə» özünün milli-mənəvi təbiətinə sadıq qalırsa, Aslan Qəhrəmanlının qəhrəmanları «Bir payız axşamı», «Meteor» yağışı altında «Gültən»in «Dağların mahnısı»na yönələn «Qızıl Zəncirli açar» axtarışlarında, V.Nəsibin kimisinin əməlləri, kimisinin də sınımağı əyilməkdən uca tutan və kişilik vüqarının zəhmi ilə ətrafa yaydıqları mərdlik enerjisi lap «Uzundərə» olan «Sarı Hüseyin qayıtması», «Kənd tülüngüsü», «Ceyraçöllü Qoç Kərəməli» Əskipara kəndinin sakinlərinin ideya-əxlaqi yaddaşında ədəbi həyata vəsiqə alırlar. M.Süleymanlının yaradıcılığında milli etnik-mədəni düşüncə mərhələlərinin ideya-əxlaqi dərkə və bədii-estetik əksinin «Səs»i tale «Dəyirmanı»nın çarxında hərəkət edən tarixi «Köç»ün sonunda türkün atdan enməsindən doğan «Günah duaları» və «Suya söylənən yuxular»ın saf və işıqlı gələcək niyyətli arzularından boylanır...

B.Vahabzadənin fikir və düşüncə, N.Xəzrinin milli-tarixi güvənc qarışıq romantik ruhlu, əzəmət və vüqar dolu lirikası, Hüseyin Arifin xəlqi ruhlu, etnik-mədəni yaddaşı, yurdun əfsunkarlıq dolu zəriflik və gözəllikləri ilə süslənmiş rəngin və zəngin düşüncə dolu poeziyası, X.R.Ulutürkün barışmaz və azadlıq təşnəli, üsyankar ruhlu poeziyası, N.Həsənzadə poeziyasının həm

lirik, həm mübariz təbiətli qəhrəmanlarının tariximizin qədim yaddaşlarından gələn tale yollarının şair-vətəndaş mövqeli poetik əksi. Ə.Kərimin orijinal üslubi ifadə imkanlı, poetik tapıntılı şeirləri, M.Arazın vüqarlı, vətəndaş hayqırtılı, M.İsmayılın ömür karvanının qəm yüklü, H.Kürdoğlunun milli folklor və təbiət nəfəsli poeziyası və s. və i.a. Azər-baycan ədəbi-ictimai düşünçə palitrasının bənzərsizliyini, bitib-tükənməzliyini, rəngin və zənginliyini, zərif və əzəmətliyini və s. təsdiqləməkdədir. Odur ki, sosrealizmin əvvəlki mərhələsində yaradıcılığa yenicə gələn müəlliflərin əksəriyyətinin son dərəcə aşağı olan sosial vəziyyətlərinin get-gedə düzəlməsi, ölkədə baş verən nisbi ərzaq təminatı və sosializmin baş gicəllədən gurultulu, hay-küylü təbliğatı bir müddət öz təsiri altına aldısa da, bu vəziyyət və aldanış uzun sürmədi; milli ədəbiyyatımız öz tarixi axarına qayıda bildi. Hazırda Azərbaycan ədəbiyyatı yeni-yeni Zəlimxan Yaqub, Ramiz Rövşən, Vaqif Bəhmənli, Vaqif Cəbrayılzadə, Rüstəm Behrudi, Eldar Nəsibli Sibirel, Vəli Xramçaylı, Aqil Abbas, Miraslan Bəkiri, Əli Əmirli, Tofiq Saleh, Barat Vüsal, Adil Cəmil, Taleh Həmid və b. istedadlar, onların qələm məhsulları ilə daha rəngin və zəngin, həm də yüksək səviyyədə irəliləməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Aktı Kavkazskoqo Arxeoqraficeskoye Komissii.
2. Alxan Bayramoğlu. Azərbaycan mühacirət mətbuatına dair mühazirələr. Bakı, 2004.
3. Alxan Bayramoğlu. Baş rəisin hüsurunda, yaxud Azərbaycan ziyalılarının maarifi yaymaq cəhdləri və çarizmin "hiddət və şiddətə" yönlənmiş siyasəti. "Maarifçi" qəz., 2 noyabr 1995.
4. Alxan Bayramoğlu. «Şikəst edilmiş övlad», yaxud milli elmi düşüncənin repressiyası» Hüseyn Əhmədov. Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri. Bakı, Maarif nəşriyyatı, 2000, səh. 3-12
5. Alxan Bayramoğlu «Ümidli, aldanişlı ömür yolu. «Ədəbiyyat qəzeti», 25 dekabr 1992»
6. Elçin. Sosrelaizm bizə nə verdi? «Ədəbiyyat qəzeti», 22,29 oktyabr, 5,12 noyabr 2010.
7. Əhməd Cəfəroğlu. Bir necə söz "Azərbaycan Yurd Bilgisi". İstanbul, 1932. 21 fevral .
8. Əhməd Cəfəroğlu. Azərbaycanın böyük matəmi. 27 nisan 1920. "Azərbaycan Yurd Bilgisi". 16 aprel 1933
9. Əziz Mirəhmədov. «Təqsirimi (günahımı) yumaq istəyirəm» «Literaturnaya qazeta» 12 fevral 1992, «Ədəbiyyat qəzeti» 21 fevral 1992, «Bakı» qəzeti fevral 1992.
10. Həmidə Xəlilbəyli. Azərbaycanı Tədqiq və Tətibö Cəmiyyətinin fəaliyyətində filologiya məsələləri. Bakı, Ozan, 1999
11. Yavuz Akpınar. «Azərbaycanda milli tarix anlayışı və bunun edebiyat tarixinə yansımaları». Humanitar elmlərin müasir durumu və ədəbiyyatşünaslığın nəzəri-metodoloji məsələləri. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, Elm, 2010, səh. 226-231)
12. Mir Cəlal. Azərbaycanı ədəbi məktəblər (1905-1917), Bakı, 2004.
13. Sbornik Materialov /Opisaniya i Mestnostey Plemen Kavkaza (SMOMPK)
14. Şəlalə Həsənova. Mühacirət irsimizdən səhifələr. Bakı, Maarif, 1995.

Kitabın içindəkilər

Kitab və onun yaranmasına dair.....	3
Uzun yola müxtəsər baxış (<i>Məti Osmanoglu</i>).....	5
Milli ədəbi fikrin inkişaf yolu.....	7
Sosrealizm: itkilərimiz,qazanclarımız.....	181

Alxan Bayram oğlu Məmmədov

**Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı
tarixi oçerki**

(Azərbaycan dilində)

**«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

Dizayn:	<i>Zahid Məmmədov</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşanə Nizamiqızı</i>
Komputerdə yığdılar:	<i>Gülmirə Məmmədova, Şəfa Mürsəlova.</i>

Yığılmağa verilmiş **14.09.2013**
Çapa imzalanmış **01.11.2013**
Şerti çap vərəqi **12,5**. Sifariş № **589**
Kağız formatı **60x84 1/16**. Tiraj **600**

Kitab «Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.
E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.